БІБЛІОТЕКА ЗАКЕРЗОННЯ 2

СПОГАДИ

КРОВ УКРАЇНСЬКА, КРОВ ПОЛЬСЬКА...

Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах

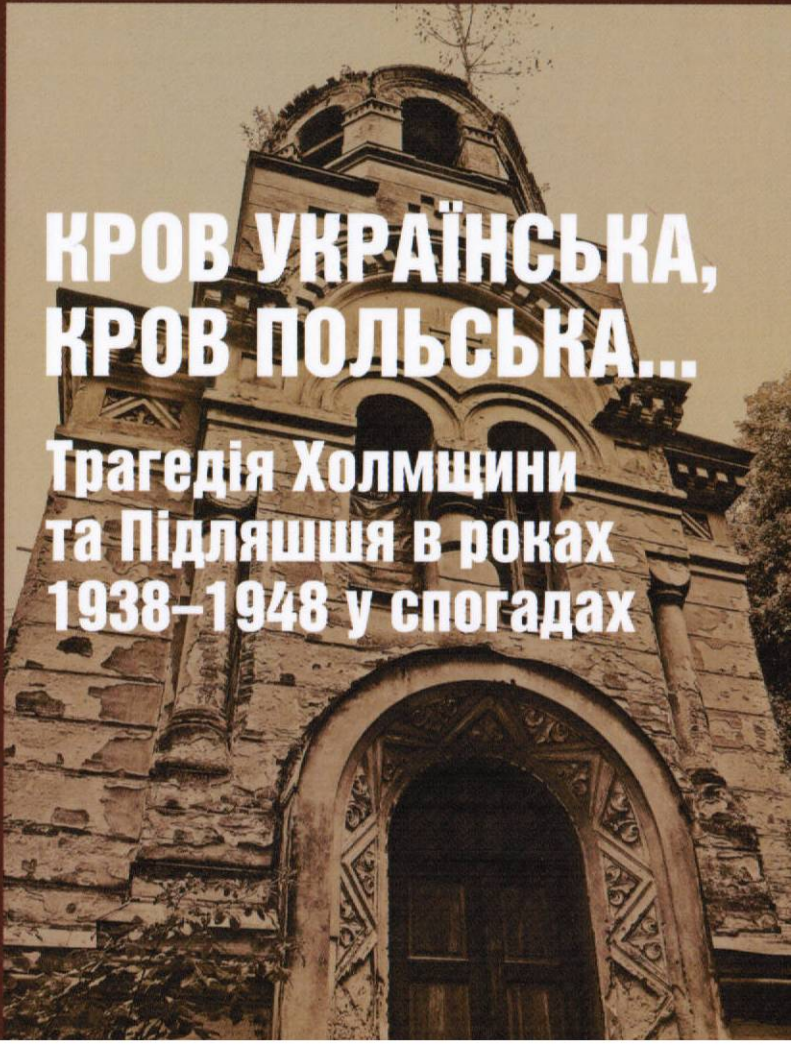

Бібліотека Закерзоння
Серія “Спогади”
Том 2

Моїй Мамі,
яка родом з Холмщини

Об’єднання Українців “Закерзоння”

Бібліотека Закерзоння
Серія „Спогади”
Том 2

КРОВ УКРАЇНСЬКА, КРОВ ПОЛЬСЬКА...

Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах

Упорядник:
Мирослав Іваник

Торонто–Львів 2014

Редактор серії “Спогади”:
Мирослав Іваник

Редактор тому
Ірина Лонкевич

Верстка тексту:
Лілії Саламін

Проект обкладинки “Бібліотеки Закерзоння” –
Серія “Спогади”: *Мирослава Шевчика*

Обкладинка 2-го тому:
Мирослава Шевчика

Видання перше

Надруковано в друкарні Видавництва Львівської політехніки

Association of Ukrainians “Zakerzonnia”

Library of Zakerzonnia
Series of Memoirs
Vol. 2

Kholm and Pidlashia Region in 1938–1948.
Memoirs

Edited by Myroslav Ivanyk

ISBN XXXXXXX

© Copyright by Association of Ukrainians
“Zakerzonnia”, Toronto 2014

ЗМІСТ

Мирослав Іваник. СЛОВО ВІД УПОРЯДНИКА 7
Юрій Гаврилюк. ВІД “ЛІНІЇ ВОЛОДИМИРА” ДО “ЛІНІЇ КЕРЗОНА” (Причинок до історії української Холмщини).....11

Спогади

ЩО З НАМИ ЗРОБИЛИ? Антоніна Митюк про Сагринь 41
КРОВ УКРАЇНСЬКА, КРОВ ПОЛЬСЬКА... Віталій Сівак про Модринь 66
СЕЛА ЛАСКОВА СТРАСНА П’ЯТНИЦЯ. Марія Хоменко та Надія Новосад-Мельник про Ласків 94
РОЗСТРІЛЯНЕ ВЕСІЛЛЯ. Ніна Гурська-Климчук про Варешин 119
НА ДОПОМОГУ ХОЛМЩАКАМ. Феодосій Бохотниця про Ізів 125
ПІД ТРЬОМА ОКУПАНТАМИ. Ілля Романюк про Матче 129
СВАСТИКА НАД ГРУБЕШЕВОМ. Ярослав Гриневич про Грубешів 150
ПРО МОГО БАТЬКА, МИКОЛУ СТРУТИНСЬКОГО. Юрій Струтинський про батька 162
ЗА ЩО НАМ ПРОСИТИ ВИБАЧЕННЯ? Галина Дмитрук-Карпович про Петрилів 166
БЛАЖЕННІШИЙ МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН У МОЇХ СПОГАДАХ. Катерина Василів-Сидоренко про Холм 170
УЧИТЕЛЬКОЮ НА ВОЄННОМУ ПІДЛЯШШІ. Ірина Гошовська-Шумовська про м. Білу на Підляшші 177
СТРАДНИЦЬКИЙ ТРИПТИХ. Микола Марухняк про Годованці 192
КРІЗЬ ВОЄННІ ЛИХОЛІТТЯ. Надія Коробчук-Горлицька про Бончу 199

“НЕ ТИ БУДЕШ ЦЕ ЖИТО ЗБИРАТИ”. Віра Карватюк-Пусько про Вирики 218
НА ХОЛМСЬКО-ПІДЛЯСЬКОМУ ПОГРАНИЧЧІ. Ярослав Палюх про Грабівку 250
СПОГАД З ПІДЛЯШШЯ. Іван Наумюк про Носів 279
ТРАГЕДІЯ УКРАЇНЦІВ ШЛЯТИНА. Валентина Козачок про Шлятин 298
ПАЛІЇ. Павло Козловський про Турковичі 311
АКЦІЯ “ВІСЛА”. Антон Стець про Березно 322
ПРО СЕЛО, ЯКОГО НЕМА. Павло Синиця про Ліски 328
ТО БУЛИ СПРАВЖНІ ПАТРІОТИ. Федір Іванойко про бої УПА на Холмщині 344

Іменний покажчик 361
Географічний покажчик .....
Резюме англійською мовою .....

Слово від упорядника

Десятиліття 1938–1948 становить в історії Холмської землі найбільш трагічний час у тисячолітній історії цього краю. Трагічна історія Холмської землі і сусіднього з нею Підляшшя все повніше постає з наукових розвідок, оприлюднюваних документів та публікованих свідчень. Книжка, яку віддаємо в руки Читача, збагачує ці знання на нові спомини очевидців. Ця книжка виходить як черговий том видавничої колекції "Бібліотека Закерзоння" – серія "Спогади" й доповнює закерзонську пам'ять на події з північної частини Закерзоння – з його православних земель. Цим робом, до спогадів про Белзьку землю ("Закерзонські долі" А. Леськів-Кіт), збройний рух в лісах Любачівщини і Ярославщини ("Один набій з набійниці" А. Кордана) та портрет збірної трагедії усього Закерзоння у спогадах про польський концентраційний табір для українців у Явожно (том "Явожно"), додаються свідоцтва пам'яті про Грубешівщину, Холмщину, Білопідлящину та Замостянщину.

У спогадах закарбувалися усі біди й нещастя, які масовано, в короткому відрізку 10 років, вдарили по Холмщині. Разом з тим спомини дають свідоцтво також радостям, відродженню і зростанню Холмщини.

З людської пам'яті на сторінки книжки перелилися образи масового нищення поляками холмських православних церков у 1930-х рр., які постають зі спогадів як атентат польської держави на увесь духовний світ православних холмщаків. Супроводилися вони терористичними атаками боївок польських осадників, т. зв. кракусів. У 1939 році на зміну польському насиллю прийшла німецька окупація. Вона принесла тому краю усі біди окупації – високі континґенти, вивіз на примусові роботи до Німеччини,

арешти, розстріли, внутрішні переселення, щоб звільнити землю для німецької колонізації. Паралельно з акціями німецьких окупантів, які однаковою мірою торкалися українців і поляків, велася акція терору проти українців польським підпіллям. Починаючи з 1940 року терор спрямований був проти визначніших постатей з-посеред українського населення, але від ранньої весни 1944 року він перейшов у масові вбивства українців, насамперед у південній Грубешівщині. Польський терор супроводжувався, в першу чергу на Підляшші, терором совєтських провокаційних відділів, керованих парашутистами-аґентами НКВД, які атакували на цій території насамперед українську інтелігенцію, зрештою, й так дуже тут нечисленну. Зразу після цього прийшла депортація до СССР, а після неї етнічна чистка Холмщини і Підляшшя з решток українців, яку провів польський уряд у 1947 році і яка увійшла в історію як "Акція Вісла".

Надруковані тут спогади на прикладі Холмщини дають наочне свідоцтво того, як спонсорований польською державою шовінізм і релігійна нетерпимість розливається на місцях у міжнаціональну неприязнь між поляками і українцями, а вона переростає у ворожнечу, за якою йде терор – спершу індивідуальний проти значніших українців, а потім уже масовий, у тисячі українських життів. Започаткований однією групою терор породжує протидію другої групи, а полум'я ненависті попелить усе ширші і ширші круги – спершу на Холмщині, потім на Волині, а далі в Галичині й на Закерзонні. І ллється кров українська, кров польська – кров людська...

Проте пам'ять реєструє не тільки погане, вона стремить запам'ятати також радісні моменти. Як парадоксально б це не звучало, але зі спогадів виникає, що ці моменти пов'язані з періодом німецької окупації. Хоч вона лягла важким тягарем на плечі усього населення, проте саме у той час настало полегшення в релігійному, культурному та освітньому житті українців Холмщини і Підляшшя. Хоч ці зміни були обмежені і строго лімітовані німцями, проте вони були великим кроком уперед у порівнянні з часом польської домінації.

До книжки увійшов 21 спогад. За географією вони охопили майже усі повіти Холмщини та південного Підляшшя. Обидві ці території ми об'єднали тому, що в них була спільна доля – і як православних земель II Речі Посполитої, і як частини Генерального Губернаторства, до складу якого вони увійшли вже 1939 р., і як частини Закерзоння у післявоєнний час масових депортацій. Як виняток включено до тому спогади з галицького села Ліски, що на Сокальщині. На цей крок упорядник зважився тому, що доля цього села якнайтісніше пов'язана з долею Холмщини. Воно було одним з двох галицьких сіл, яке потерпіло в польській акції фізичного нищення населення Холмщини навесні 1944 року; тут схоронилося велике число холмщаків, які в Галичині шукали порятунку; біля цього села стався найбільш трагічний бій з відділами НКВД чоти командира "Крапки" з Холмського куреня УПА.

Упорядник старався помістити в основному оригінальні тексти. Частина з них була написана спеціально для цього видання, частина постала при нагоді реалізації інших проектів. Таким був проект "Волинь", реалізований Комісією Людських і Громадянських Прав при Світовому Конґресі Українців у роках 1999–2002 (записи зроблені Іваном Пуськом з Луцька), або спогади, записані при нагоді комплектування матеріалу для документального фільму про УПА на Закерзонні "Вогонь і Зброя". Іншим джерелом були архіви, як напр. архів Українсько-Канадського Дослідно-Документаційного Центру в Торонто або Архів Наукового Товариства ім. Шевченка в Нью-Йорку. В поодиноких випадках ми вдалися до передруків – або з важкодоступних періодичних видань, або з веб-сторінок.

Книжка, яку віддаємо в руки Читачам, є черговим кроком у процесі будування колективної пам'яті вихідців з Закерзоння – межової української землі, за якою починаються землі польського етносу. Людська пам'ять є однак селективна, і такою ж є колективна пам'ять спільноти, тому треба розуміти, що груповий образ минулого – це не історія, але пам'ять про історію тих, хто був її свідком, і тих, хто цю історію сприйняв за свою. Проте, колективна

пам’ять народу, зокрема такого, якому доля не тільки не дозволила творити і плекати свою збірну пам’ять про минуле, але образ того минулого йому викривлювано і потворено, є важливішою, а навіть фундаментальнішою, ніж відображення минулого істориками. Колективна пам’ять групи, громади, народу є тим єднальним елементом, який в’яже відокремлені долі у цілість і перетворює населення у народ. Є вона також тим фундаментом, на якому той народ стоїть століттями. Саме тому так важливо є цю збірну пам’ять творити, плекати, берегти та зберігати. Сподіваємось, що книжка, яку віддаємо у руки Читача, стане хоч маленьким внеском у цей процес.

Мирослав ІВАНИК

Юрій ГАВРИЛЮК

Від “лінії Володимира” до “лінії Керзона”

(Причинок до історії української Холмщини)

Історія, навіть ця найбільша – це сума “малих” людських біографій. Звісно, успіхи або невдачі – своїх та чужих – політиків і воєначальників записані в ній “більшими буквами” й постійно згадуються – як добрим, так і злим словом. Але щоб могли ми в своїй уяві намалювати хоч трохи наближену до правди картину минулого, треба побачити його також очима “звичайних” людей, яких у свої лабети хапала історія. Адже це вони завжди платили найбільшу данину крові, і це їхніми – як виходить з простого статистичного рахунку – нащадками є майже всі ми.

Саме таку перспективу показує зібраний у цій книжці жмут спогадів з Холмщини і Південного Підляшшя. Написані вони назагал з пам’яті обсерваторів історії, бо навіть ці особи, які можна назвати її активними учасниками, як хочби вчительку української школи на Підляшші, не належали до грона, яке вирішувало про напрямки подій. Отже, надруковані у цій книжці спогади – це переказ образу подій та емоцій, закарбованих у людській пам’яті в час найбільш тривожного десятиріччя, яке стало свого роду завершенням та підсумком усіх – назагал негативних для місцевого українства – історичних процесів, які особливо нищівного характеру набрали півтора сторіччя раніше, коли русло Бугу стало роз’єднувальною межею.

Перетворення холмсько-підляського лівобережжя Бугу в регіон, відокремлений державними та адміністративнними кордонами від

інших територій, заселених українцями, було наслідком подій в останніх десятиріччях XVIII століття та перших десятиріччях століття XIX. Після розподілів Речі Посполитої у 1772 та 1795 рр., ці терени опинилися під владою Габсбургів і увійшли до складу Королівства Галичини і Володимирії (Лодомерії). Однак на перешкоді дальшому розвиткові подій за корисним для українців "галицьким сценарієм" стали т. зв. наполеонівські війни, внаслідок яких Австрія втратила Забужжя, яке спочатку опинилося у Варшавському князівстві, а відтак у Польському королівстві, утвореному постановою Віденського конгресу 1815 р.

Так сформований політично-адміністративний уклад ізолював місцеве українське населення від центрів національного відродження в Галичині, а російське втручання у релігійно-культурні справи, посилене зокрема в половині 1860-х років, призвело до переходу чималого числа тутешніх русинів на римський католицизм. У ситуації, коли на українсько-польському пограниччі основним фактором у визначенні національної приналежності вважався обряд, призвело це до того, що територія з перевагою "потенційних українців", на яку у 1917–1918 рр. в своїх територіальних планах розраховували провідники Української Народної Республіки, напередодні Першої світової війни скоротилася до смуги сільських ґмін у повітах, що межували з українською етнографічною територією в Галичині та у Волинській і Гродненській губерніях Російської імперії. За даними, зібраними російським Варшавським статистичним комітетом, наприкінці 1912 р. православні зберігали перевагу лише у Грубешівському та Володавському повітах[1], хоч простір

[1] У повітах, які охоплювали простір, заселений українцями, серед цивільного населення нараховано 369,7 тис. православних (107,6 тис. у Сідлецькій губ.: Соколівський повіт – 2,6 тис. (2,8%), Сідлецький – 2,2 (2,1%), Костянтинівський – 9,7 тис. (11,7%), Більський (Біла) – 33,5 тис. (32,6%), Радинський – 4,9 тис. (4,5%), Володавський – 54,7 тис. (42,1%); 262,1 тис. у Люблинській губ.: Любартівський повіт – 2,1 тис. (1,8%), Холмський – 68,4 тис. (34,0%), Красноставський – 9,3% (7,0%), Замостянський – 15,1 (9,7%),

побутування української мови був ширший – україномовне населення переважало також у Костянтинівському, Більському, Холмському й Томашівському повітах[2].

Попри всі негативи, якими заплодоносили русифікаційні зусилля, доброю стороною нової ситуації було поширення освіти серед народних мас. Створило це умови, щоб з-посеред т. зв. “твердої русі”, яка зберегла вірність традиції, основаній св. Володимиром (хоч російською владою запроваджувався її московський варіант), почав формуватися гурт національно свідомої інтелігенції, яка взяла участь у будуванні української державності та її обороні, а відтак, в умовах приналежності Холмсько-Підляського Забужжя до Польщі, активно діяла на політичному та культурному полі. Пагінці національного пробудження бачимо вже зразу після лібералізації політичного життя Російської імперії, викликаної революцією 1905 р., коли з’являється тут кілька осередків суспільної активності, передусім в Грубешеві, де була навіть спроба почати випуск українського журналу. Однак російська влада була тут особливо

Грубешівський – 79,5 (52,4%), Томашівський – 51,3 тис. (40,9%), Янівський – 1,9 тис. (1,3%), Білгорайський – 34,5 тис. (27,5%). Див. *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915*, Warszawa 1916, s. 29–30, 32–33.

[2] На цій самій території нараховано 475,5 тис. осіб, які послуговувалися “русскою” мовою: 197,4 тис. в Сідлецькій губ.: Соколівський повіт – 3,8 тис. (4,2%), Сідлецький – 3,4 тис. (3,2%), Костянтинівський – 43,3 тис. (52,4%), Більський (Біла) – 59,3 тис. (57,7%), Радинський – 17,6 тис. (16,1%), Володавський – 70,0 тис. (53,8%); 278,1 тис. в Люблинській губ.: Любартівський повіт – 2,1 тис. (1,8%), Холмський – 73,9 тис. (37,7%), Красноставський – 7,0 (5,3%), Замостянський – 13,0 (8,4%), Грубешівський – 87,6 (57,8%), Томашівський – 60,2 тис. (48,0%), Янівський – 1,9 тис. (1,3%), Білгорайський – 32,4 тис. (25,8%). Див. *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915*, Warszawa 1916, s. 37, 40. Особливо велике розходження між числом україномовного та православного населення на Підляшші (Сідлецька губ.) не повинно дивувати, адже саме там близько 50% колишніх уніятів та їхніх нащадків після 1905 р. перейшли на римський католицизм.

Холмсько-Підляське Забужжя на початку XX ст. (у межах Люблинської і Сідлецької губерній). На карті зазначено поширення церковної мережі та повітові центри (центром Костянтинівського повіту Сідлецької губернії був надбужанський Янів). Карту виконав Михайло Гаврилюк

чутливою до будь-якого “мазепинства”, отже назабаром український рух був загнаний у підпілля[3].

Після 1918 р. політичну естафету від російського уряду, який вважав за своє право регламентувати духовне та культурне життя, а навіть окреслювати назву, під якою мають виступати місцеві українці, перейняв польський уряд.

Деякий час позитивом нової доби були політичні свободи, гарантовані всім громадянам Польщі конституційним законом, чим скористалися також українці Забужжя, обираючи у 1922 р. своїх послів із усіх чотирьох виборчих округів, які охоплювали Холмщину і Південне Підляшшя. Цього ж року в Холмі став регулярно з’являтися тижневик “Наше Життя” та було офіційно реєстровано культурно-освітнє товариство “Рідна Хата”, яке протягом 1920-х організувало кількадесят філій по селах і містечках[4]. При тому однак польська влада повністю ліквідувала українську шкільну мережу у підляській частині Забужжя, яка була організована під німецькою окупацією у 1917–1918 рр., а діюча від 1919 року “Рідна Хата” отримала урядове затвердження великою мірою завдяки особистому знайомству її голови Антона Васинчука із тодішнім люблинським воєводою[5].

---

[3] “Є багато фактів, що учителів прогнали єдине за те, що знаходили в них одобрені цензурою книжки, писані українською мовою” – А. Лютницький, *Русини-українці на Холмщині і Підляшу*, Львів, 1909, с. 15.

[4] Найновіша література про суспільне і культурне життя українців Забужжя у міжвоєнний період: J. Doroszewski, *Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyznie w latach 1918–1939*, Lublin 2000; G. J. Pelica, *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939)*, Lublin 2007; Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк, *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи*, т. 1: Дослідження, Чернівці, 2011; G. Kuprianowicz, *Ukraińcy na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w dwudziestoleciu międzywojennym (1918–1939)* (готується до друку).

[5] Тодішній польський уряд, аналогічно до російського, не визнавав назви “українці”, тому офіційно організація мусила виступати як Руське доброчинне товариство “Рідна Хата” (по-польськи Rusińskie Stowarzyszenie Dobroczynne “Ridna Chata”).

Не буде також перебільшенням сказати, що включене до складу Люблинського воєводства холмсько-підляське Забужжя стало у 1920–1930-х рр. територією найсильнішого та найжорстокішого полонізаційного тиску з-посеред усіх частин українського етно-історичного простору, який опинився у межах Польщі. Аналогічно до 1860-х–1915-го років, у першу чергу об'єктом удару стало церковне життя, при чому на цьому полі діяли не лише структури Римо-католицької церкви, але й державної адміністрації. Хоч у 1921 році схвалено конституцію, яка формально забороняла дискримінацію з причини віросповідання, національної приналежності та мови, на практиці Польща виявилася так само племінно-конфесійною державою, як раніше Російська імперія, у якої "силовому полі" виховалася більшість польської політичної еліти, як "ендеків" (НД – Народова Демократія), котрі мали владу до 1926 року, так і "пілсудчиків". Тому й не дивно, що у своєму мисленні про розбудову нації та розбудову держави, в якого центрі стояв стереотип поляка-католика, більшість з них у ставленні до українців та білорусів небагато чим відрізнялася від своїх російських попередників, зациклених на уваровській тріаді "Православіє, самодєржавіє, народность".

Наслідки цього мислення найяскравіше проявилися у 1938 році, але державна влада у боротьбу на церковному полі включилася вже на самому початку свого існування, проголошуючи себе, ще у грудні 1918 року, розпорядником всього церковного майна, як храми, із яких майже половину перейняли римо-католики (назагал самовільно, що елегантно названо "стихійною ревіндикацією"), так і земельних угідь, які стали засобом "зміцнення польського стану власності", адже надавалися у користування передусім селянам-полякам. Розпоряджаючись храмами на території колишньої Холмської єпархії, державна адміністрація обмежила до мінімуму число діючих православних парафій[6]. Разом з тим у 1928–1929 роках, отже недовго

[6] За церковними даними, наприкіці 1920-х лише 67 храмів використовувалося Православною церквою (легальний статус мало тільки 47 парафій

після захоплення влади табором “санації” (“пілсудчиками”), влада провела першу організовану акцію ліквідації церков, жертвою якої стало понад 20 храмів[7].

Санаційний табір був також більш детермінований у ліквідації української національно-культурної активності, що було, до речі, пов’язане з загальним посиленням авторитарних тенденцій у владному ешелоні. Оскільки можливість введення української мови до державної шкільної мережі на території Люблинського воєводства перекреслив ще шкільний закон із 1924 року, то досягненнями “оздоровителів” (санаційної влади) на цьому полі стали у 1928–1930-х рр. ліквідація “Рідної Хати” та видаваної у Холмі української преси. Звісно, під прицілом перебувала також політична активність тутешніх українців, між якими, з-посеред легально діючих партій національного спрямування, найбільше прихильників мав Сель-Союз (Українське соціалістичне об’єднання – Селянський Союз), заснований 1924 р. на з’їзді в Холмі, та його чергові перевтілення. Останнє із них, Сель-Роб Єдність, було ліквідоване у 1932 р. – партію звинувачено у “криптокомунізмі” та присутності серед членів активу підпільної Комуністичної партії Західної України. До речі, КПЗУ, з огляду на практичну відсутність на території Холмщини і Підляшшя

з 3 філіалами та 1 монастир – у Яблочині), 165 пересвячено на костели, 96 стояло закритими, 49 знищено, 5 перебудовано на світські цілі. – Г. Купріянович, *1938. Акція руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші*, Холм, 2008, с. 14, 20.

[7] Офіційну інформацію про цю, згодом дещо призабуту, дію державної влади, знаходимо в секретному звіті люблинського воєводи для Міністерства релігійних ісповідань та публічної освіти від 4 XII 1937: “Внаслідок акції розбирання закритих церков, яку почали у 1928 р., протягом 1928–1929 рр. розібрано 22 церкви і 4 каплиці. Розбирання тривало так довго, доки православне населення й церковні кола не зорієнтувалися в ситуації і не прийняли рішучих дій, які зробили дальшу акцію неможливою. Посипалися протести, сеймові інтерпеляції, активний опір населення й охорона ним церков вдень і ніччю. Ще по сьогоднішній день з’являються про це згадки в руській пресі (“Діло”)”. – M. Siwicki, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, t. I, Warszawa 1992, c. 116.

національного підпілля (УВО та ОУН[8]), була тут по суті єдиною "підривною й антидержавною" організацією, в якій задіяні були місцеві українці, а аргумент "комуністичного впливу" використала влада також при ліквідації "Рідної Хати". Доповнювали політику обмежування й ліквідування організованих форм активності українців заходи, спрямовані на дискримінування українців при закупівлі ґрунтів, отримуваних з парцеляції церковних маєтків та великої земельної власності. Мало це призвести до зміни національного складу населення, що відбувалося, зрештою, по всій території т. зв. Східних земель[9].

У другій половині 1930-х років у владному таборі посилюються спроби перетворити Православну церкву у знаряддя полонізаційної політики, а водночас якомога найбільшу частину її духовної пастви спонукати до переходу у ряди римо-католиків. У 1938 р. були прийняті урядом закони, які завершили стан юридичної тимчасовості й стабілізували позицію Церкви, але водночас стали знаряддям її відчуження від українського й білоруського національного русла[10] та посилення над нею державного контролю.

На другому "фронті" діяли військовики, згуртовані навколо генерала, а відтак маршала, Е. Ридза-Сміґлого (наступника Ю. Піл-

---

[8] Сліди організаційної активності ОУН виявлено лише у кільканадцяти розташованих по сусідству з Галичиною селах Грубешівського й Томашівського повітів.

[9] Як стверджувалося у звіті Воєводського управління в Люблині: "польський стан власності забезпечується цим способом, що русинському населенню призначається малі поверхні ґрунтів, заспокоюючи цим способом велике число зголошень та створюючи ілюзію, що русинського населення не обминається при парцеляції". Таким чином до жовтня 1934 р. на території шести надбужанських повітів українці отримали лише кілька відсотків розпарцельованих ґрунтів, а більше 90% потрапило у руки поляків. – J. Doroszewski, *Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, Lublin 2000, s. 40.

[10] Символічною є тут ліквідація церковних періодичних видань іншими мовами ніж польська, отже й україномовного тижневика "Церква і Нарід".

судського на пості головнокомандувача Війська Польського), для яких національні справи стали основним полем втручання у внутрішньодержавну політику. Першою ластівкою був виступ представника командування Військового Округу № 2[11], який у січні 1935 р. на нараді в Воєводському уряді в Люблині наголошував, що польська держава на терені Холмщини мусить повністю ліквідувати питання української меншості або хоч мінімалізувати його до розміру проблеми німецьких колоністів, яких у 1860-х роках поселив, переважно в Холмському повіті, російський уряд. За даними перепису 1931 р. їхнє число трохи перевищувало 10 тис. осіб[12].

Щоб провести повну полонізацію Забужжя, у грудні 1936 року був створений Координаційний комітет, який гуртував більш як 20 польських громадських організацій з Люблинського і Волинського воєводств. Діяв він під контролем війська, тому головою Комітету став командир Воєнного Округу № 2, а функцією керівників “Координаційної акції на колишній Холмщині” наділено чергових командирів 3-ї Дивізії піхоти Легіонів, яка була розташована у Замості. Саме вони готували у 1937–1939 рр. т. зв. ревіндикаційно-полонізаційну акцію, яка обґрунтовувалася повторюванням – як своєрідної мантри – різних редакцій антиісторичного твердження про споконвічний польський національний характер Забужжя та про його православних мешканців як про “зрущених поляків”, котрі внаслідок російського утиску “відпали від польськості”[13]. Отже, в уяві

[11] Okręg Korpusu Nr II – охоплював південну частину Люблинського воєв. (командування розташовувалося в Люблині), отже Холмщину та ціле Волинське воєв. та 2 волинські повіти Поліського воєв. (Костопільський і Сарненський). Підляшшя входило до складу Округу № IX, з командуванням у Бересті.

[12] A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław 1979, s. 230. Мало це відбутися почерез обмеження нібито надто розбудованої мережі православних парафій та вигнання українців з посад у лісових службах, залізниці, школах, ґмінних управах та заборона участі їх у мілітаризованх організаціях.

[13] Див. підбірку архівних документів, залишених комітетом, у: M. Siwicki, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, t. I, Warszawa 1992, c. 98–163.

ідеологів полонізації, українці Холмщини і Південного Підляшшя отримали статус худоби, загнаної у чужу стайню, яку зараз треба було повернути її справжнім власникам: польським націоналістам та римо-католицькому духовенству.

Іншою мантрою була, повторювана у постановах, які в рамках "суспільної мобілізації" приймалися ранньою весною 1938 р. на з'їздах різних організацій, вимога "ліквідувати закриті церкви, які своїм існуванням руйнують взаємно добрі відносини римо-католицького і православного населення". На перший погляд це формулювання здається безглуздим, але коли вдуматися, то воно, мабуть, оправдане – мовчазна присутність таких храмів постійно нагадувала православним українцям про їхнє покривджене становище.

"Покращування" релігійних взаємин шляхом розвалювання та підпалювання церков, в тому числі й тих, які служили офіційно зареєстрованим парафіям, почалося у середині травня 1938 року. Згідно з секретним звітом, який для військового командування в Люблині переслав Воєводський уряд, акція завершилася 16 липня 1938 р., її наслідком було розібрання 91 церкви, 10 каплиць та 26 молитовних домів (влаштованих громадами, які втратили свої храми), а одну церкву – у Щебрешині – залишено у формі історичної руїни.

Звісно, знищення церков та молитовних домів було не метою, але одним із елементів акції, яку не лише на Забужжі, але й на Волині, проводили напередодні війни військові та урядові кола, переконані, що "Екстермінація православ'я католицизмом, інтегрально пов'язаним з польською національністю, була б надзвичайно бажаною з точки зору польського державного інтересу"[14]. Тому, окрім дальшого тиску, який мав полонізувати Православну церкву, зокрема примушування священиків вживати польську мову у проповідях, контактах з населенням та навчанні Закону Божого, бачимо заходи, щоб спонукати православних вірних до переходу у ряди римо-католиків. Задля цієї мети використовувано також різні важелі правового та економічного

[14] Г. Купріянович, 1938..., с. 70.

впливу, котрі були у розпорядженні державної адміністрації. Коли цього було мало, вдавалися до звичайого терору.

Отже, у другій пол. 30-х років XX ст. ситуація, зокрема у південній частині Холмщини, мало чим відрізнялася від своєрідної релігійної війни, яку у 1860–1870-х рр. видав непокірливим русинам-уніатам сідлецький губернатор Стєпан Ґромєка. Її жертвою став, між іншими, батько українського етнографа і письменника Миколи Янчука, який помер у в’язниці. Хоч тепер польський уряд не наказував війську чи поліції стріляли залпами по селянах, як це було у 1874 р. в Пратулині та Дрелеві, все ж безсумнівно застосовувано насильство, до чого залучалося й польське цивільне населення, з якого формувалися боївки, котрі українці називали “кракусами”[15].

Цю своєрідну релігійну війну перервав вибух війни справжньої, якої наслідком стало спочатку двотижневе будування на Забужжі “радянської влади”[16], а відтак майже чотирирічна нацистська окупація. Осінню 1939 р. сталося тут перше з цілої низки переселень, які повністю зруйнували українство на Холмщині. Разом з Червоною армією, яка на початку жовтня відступала за Буг, свої домівки покинуло близько 8 тис. українських селян з районів Красноставу, Замостя та Грубешева. Ще 6 тис. українців з Холмщини переїхало на територію, включену до Української РСР у лютому – березні

---

[15] Для прикладу, польський історик Анджей Л. Сова підкреслює: “У Грубешівському повіті до акції “навертання” православних приєднувалося також католицьке населення” та наводить фрагмент спогадів польського селянина з Новосілок: “Почалося підганяння православних з цілої околиці. Офіцери почали їздити по селах та апостолувати, а хто не хоче бути поляком, цього будемо ломаками гнати до костелу – приблизно так говорили на сільських сходинах. (...) ...і хто не хотів йти, тому на сам руський Великдень повибивали всі двері й вікна, отже розгорілася ненависть до всього, що було польське”. – A. L. Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*, Kraków 1998, c. 64.

[16] Совєтські війська перебували на Забужжі між 23 вересня та 7 жовтня 1939 р. Було це наслідком факту, що згідно з таємним протоколом до т. зв. Пакту Молотова – Ріббентропа з 24.08.1939 р., межа сфер інтересів Німеччини і СРСР була визначена по лінії Нарви, Вісли і Сяну й щойно радянсько-німецький договір про кордон від 28.09.1939 р. пересунув його на схід, на лінію Бугу.

Мапа Генеральної Губернії станом на 1943 рік.
Автор XrysD. Публікується за ліцензією Creative Commons

1940 р[17]. Однак загал українського населення залишився на рідній землі, яка опинилася у складі Люблинського дистрикту Генеральної Губернії, та до липня 1944 р. проживав під окупаційною владою, організованою німцями. Ця влада – за словами колишньої мешканки села Березно біля Холма – “не переслідувала, так як польська влада, православних”, але водночас “заведені ними нові порядки показалися нестерпними та жорстокими”[18]. Найбільш нестерпною та жорстокою виявилася доля українських мешканців південної частини Холмщини – Грубешівського, Замостянського та Білгорайського повітів. Ця територія стала не лише місцем “звичайних” дій нацистської адміністрації ГГ, які мали за мету безпощадну експлуатацію людських сил та економічних ресурсів, але й експерименту утворення “німецького бастіону” з центром у Замості (який плановано перейменувати на Гімлерштадт), що стало також каталізатором кровопролитного протистояння на національному ґрунті з поляками.

Можна сказати, що у першому періоді окупації, заки почалася війна з Радянським Союзом, доля українських селян Холмщини і Підляшшя була ще відносно стерпною, а в ділянці релігійно-культурного життя бачимо навіть деякі зрушення. Адміністрація Генерального Губернаторства не вважала кількасоттисячної української громади, яка проживала на Забужжі, Надсянні і Лемківщині, небезпечною для себе, тому, хоч заборонила діяльність будь-яких політичних партій, то, маючи на меті також творення позитивного образу німецького “подвигу відбудови”, підтримувала обмежену суспільну активність українців. На Холмщині й Підляшші символом цієї нової ситуації стала передача Православній церкві у травні 1940 р. Пречистенського собору в Холмі й відродження восени

[17] Відбулося це на основі радянсько-німецького договору з 16.11.1939 р. про переселення німців з теренів, включених тоді до СРСР, та українців з теренів, захоплених Німеччиною.

[18] A. Szmigiel, *Z czołgiem na cerkiew. Wspomnienia z lat 1936–1947*. – “Над Бугом і Нарвою”, 2013, № 4, с. 31.

цього ж року дерусифікованої Холмської православної єпархії. Іншим виявом нових обставин стало утворення мережі українських шкіл і кооператив.

Роль загальної репрезентації та посередника у відносинах поміж українцями та урядом ГГ виконував Український Центральний Комітет (УЦК) у Кракові, який, за визначенням Володимира Кубійовича, що стояв на чолі УЦК, "був єдиною леґальною українською установою в Генеральній Губернії і тому очолював усі ті ділянки суспільного життя, які могли леґально існувати в німецькій дійсності"[19]. У повітах, заселених українцями, діяли підпорядковані УЦК Українські Допомогові Комітети (УДК), які замінили різні місцеві комітети, стихійно створені осінню 1939 р.[20] .

Не буде зайвим пригадати, що більшість "здобутків" воєнного часу, якими користувалися українські селяни Забужжя, як напр. можливість організувати парафіяльне життя відповідно до своїх потреб та навчати дітей рідною мовою, була гарантована конституційними та міжнародними актами, прийнятими на початку 1920-х рр. польським сеймом. Ці юридичні основи були однак повністю знехтувані польською виконавчою владою та її політичними запіллям, які врешті-решт скотилися на позиції, висловлені у січні 1939 р. полонізаторами "колишньої Холмщини": "твердо стояти на позиції, що у Польщі лише поляки є господарями, повноправними громадянами, і тільки їм є що сказати у Польщі"[21].

---

[19] В. Кубійович, *Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету*, Чікаґо, 1973, с. 9.

[20] На території Південного Підляшшя діяли УДК у Білій-Підляській (з делегатурами у Тересполі, Янові-Підляському та Вишничах) і Радині-Підляському, а на Холмщині й клаптику Галичини, приєднаному до Люблинського дистрикту – у Холмі (з делегатурою у Володаві), Красноставі, Замості (з делегатурою в Томашеві-Люблинському), Терногороді (з делегатурою у Чесанові) й Грубешеві (з делегатурами в Белзі й Угринові).

[21] Г. Купріянович, *1938...*, с. 68.

Цей, м’яко кажучи, істеричний патріотизм, розпалюваний спочатку правими екстремістами, а відтак і “санаційною” владою, плодоносив також в нових окупаційних умовах. Українське відродження – хоч обмежене до релігійної, культурно-освітньої та частково економічної сфери – яке відбулося у першому-другому році німецької окупації, було для поляків якщо не образою, що волала про помсту до неба, то напевно загрозою для їхнього національного інтересу в майбутньому. Ґрунтом для цих побоювань була також активність членів ОУН – в основному вихідців з Галичини і частково з Волині, яких багато було серед не менше ніж 30 тисяч втікачів до ГГ з території, захопленої СРСР. Вони отримали працю в школах, кооперативах, допомогових комітетах і намагалися мобілізувати холмщаків та підляшан до боротьби за незалежну Україну, яка повинна своїми кордонами охоплювати й Забужжя.

У цій ситуації формувалася свого роду “естафета реванжу”. Українські національні активісти, після гіркого досвіду стосунків з польською державою, сприйняли її повалення як позитивне явище й надіялися, що німецька окупаційна адміністрація – покликуючи українців на посади війтів і солтисів та організуючи складену з українців допоміжну поліцію[22] – забезпечить українське населення перед насильством з боку поляків, від якого воно потерпало раніше. Однак у ситуації, коли практично не було етнічно однорідних ґмін, додавало це до загального політичного конфлікту запальні моменти також у побуті, адже створювало загрозу національно мотивованих, або так інтерпретованих покривдженими, зловживань з боку “інородних” урядовців та поліцистів, зокрема при стягуванні кон-

[22] У червні 1940 року в Люблинському дистрикті було 1244 поліціянтів і 21 офіцерів польської поліції та 112 поліцистів (і ні одного офіцера) української поліції. Пор. Archiwum Państwowe Lublin, zesp. 515, sygn. 86, Batalion Policji w Zamościu, Stärkewachweisung der polnischen und ukrainischen Polizei im Distrikt Lublin nach dem Stande vom 1.6.1940.

тинґентів та призначуванні робітників до праці в Райху. Звинувачення в цьому лунали з обох боків.

Така українська реакція на минуле викликала емоційну контрреакцію польського суспільства, якого найактивніша частина вже восени 1939 року почала організувати підпілля, в тому числі й збройні формації. Вони були підпорядковані або екзильному урядові в Лондоні (Союз Визвольної Боротьби, відтак Армія Крайова), або мали партійний характер, як напр. Селянські Батальйони або Національний Військовий Союз.

За таких обставин, накопичувані протягом кількох десятиріч негативні емоції легко вилилися у кровопролиття, яке охопило все Забужжя, але найбільш інтенсивним було у південній його частині. З доступних нині джерел відомо, що перші вбивства українців, які можна розглядати у національному ключі, траплялися на Холмщині вже у 1940 – першій половині 1941 рр., були це однак ще поодинокі випадки. Терор, який став загрозою для загалу українського населення, це передусім наслідок вибуху німецько-радянської війни. Був він спочатку наслідком реакції нацистських сил безпеки на диверсійні акції, які проводило підпілля, причому не лише польське, але й радянське, яке у перших місяцях 1942 р. почали формувати перекинуті з-за лінії фронту енкведистські парашутисти-диверсанти, котрі організували збройні частини та залучали до них втікачів з місцевих таборів для військовополонених та польських і частинно українських комуністів. Німецькі репресивні заходи у формі облав, арештів, розстрілів та палення селянських обійсть охопили передусім південну частину Холмщини, здебільша т. зв. Замойщину (Замостянський та Грубешівський повіти). Під час цих акцій постраждали переважно села з українським населенням, у тому числі чимало осіб, заангажованих у культурно-освітню та церковну діяльність. Українці, пов’язані не лише з УЦК, але й оунівським підпіллям, інтерпретували, як здається – небезпідставно, такі випадки як наслідок намагань поляків, які співпрацювали з окупаційною владою, щоб німецькими руками нищити український

національний актив[23]. За сучасними підрахунками, від німецьких куль загинуло в тому часі більше кількохсот місцевих українців, з яких поіменно відомі 294 особи: 10 вбитих у 1941 р. та 284 – у 1942 р. Кількасот українців потрапило до в’язниць і концтаборів, насамперед до Аушвіцу та Майданека.

Паралельно бачимо швидке збільшення числа українських жертв польського підпілля: 1940 р. – 6 вбитих, 1941 р. – 9, 1942 р. – 87, 1943 – 915 жертв, відомих з прізвища, і додатково незнане точно число осіб, про яких згадується анонімно в збірних описах[24]. Названі числа однозначно свідчать, що кривавий польський терор на Забужжі став уже фактом і почав стрімко переходити від індивідуального до масового терору.

Перехід від індивідуального терору, націленого проти українців, які – з практичних чи символічних причин – були особливо невигідні польській стороні, напр. вчителів або поліцистів[25], до нищення цілих сіл та вбивання їхніх мешканців відбувся у 1943 р. У першу чергу було це наслідком зміни військової тактики з боку Армії Крайової, яка тактику індивідуального терору проти визначніших українців, яку стосували дотепер Селянські Батальйони, стала заступати тактикою масового винищуванням усього українського

---

[23] Ряд документів, у яких висвітлюються події 1940-х рр., опубліковано у таких виданнях: В. Сергійчук, *Український здвиг: Закерзоння. 1939–1947*, Київ, 2004; *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб*, т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Частина перша, Варшава – Київ, 2005; *Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА*. Від. ред. та упор. В. В’ятрович, т. 1, Львів, 2011. Документи з архіву УЦК широко використано у виданні: Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк, *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи*, т. 1: Дослідження, Чернівці, 2011.

[24] На основі обчислень І. Галагіди та М. Іваника, які будуть опубліковані у 2-му томі “Архіву Закерзоння”.

[25] У роках 1940–1944 вбито 66 українських учителів і 63 поліцистів. *Там само*.

населення. Варто звернути увагу, що прямим триґером масового терору стали не волинські події, але нацистські зусилля перетворити Замостянщину в “поселенчий округ для німців на Сході”, що мало відбутися шляхом поселення близько 9 тис. німців, переважно фольксдойчів з різних окупованих країн Європи.

Передумовою було, звичайно, вигнання звідси місцевого населення, в тому числі й українців, які надалі складали чималий відсоток у багатьох призначених до німецької колонізації селах навколо Замостя. Жертвами виселень українські селяни стали вже під час першої, обмеженої до 6-ти сіл, “виселенчої репетиції”, яку німці провели у листопаді 1941 р[26]. Широкомасштабна виселенська акція почалася у листопаді 1942 р. й у першому етапі, який тривав до початку березня 1943 р., охопила більше ста сіл та близько 50 тис. осіб. Відтак виселенчу акцію продовжено у червні – серпні 1943 р., коли виселенням охоплено близько 170 сіл і 60 тис. осіб. Німецьким наміром було не лише створити суцільний німецький простір навколо Замостя, але й захистити його смугою, очищеною від польського населення – натуральної бази для польського підпілля, яке в той час вже досягло, принаймні на частині цієї території, значної сили. Тому виселення поляків охопило також села, які не були призначені для німецької колонізації – до них керовано українських селян, вигнаних з “німецької зони”. На відміну від українців, яких “лише” переселювано, доля польських селян була гіршою. У кращому випадку чекала їх доля невільних робітників в Райху або у нових німецьких господарів, а інших – концентраційний табір, а то й розстріл на місці. Не диво, що вони масово тікали й успішно ховалися перед виселенням, а частина, зокрема молодь, приєднувалася до підпільних формувань Армії Крайової та Селянських Батальйонів, які вже в грудні 1942 р. стали атакувати поліційні сили, що проводили виселення, та німецьких колоністів.

---

[26] Див.: *Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej*. Red. C. Madajczyk, т. I–II, Warszawa 1977.

З документів, які отримував з Холмщини краківський УЦК, виникає, що загалом німці виселили близько 21 тис. українських селян. У звіті про суспільно-політичну ситуацію на Холмщині, складеному наприкінці серпня 1943 р., знаходимо такий опис виселення: “Крайсгавптман доручає голові УДК вислати слідуючого дня о 4-ій годині ранку 2-3 членів комітету до села, призначеного на виїзд, де люди мають на протязі одної години приготовитися до виїзду, взявши з собою лише найнеобхідніші речі... Точно через годину приїжджає кілька німців та приблизно 25 польських поліцаїв, що немилосердно гонять нещасних людей аж на місце переселення. ... Слід відмітити, що при переселюванні поляків німці присилають українську поліцію і наказують в грубіянський спосіб з ними обходитись і навпаки. Поляки використовують ці акції в своїй пропаганді, горлаючи, що це робиться тільки через українців. ... Німецька політика на Холмщині визначається поглибленням антагонізму між українцями і поляками. Причому часто використовують поліційні частини одної сторони проти другої. За замордування українця чи поляка не перепроваджується жодного слідства”[27].

Унаслідок погано запланованої та нездарно проведеної німцями виселенчої акції, чимало виселених українців стали бездомними скитальцями. Частина з них зовсім не отримала замінних господарств, інші були з них вигнані колишніми польськими власниками, які врятувалися від виселення або були звільнені німцями з переселенчих таборів та згодом повернулися до своїх садиб зі зброєю.

Відтак, вже весною 1943 р. організоване польське підпілля, надалі продовжуючи та активізуючи акцію вбивств українських активістів і вчителів, а навіть православних священиків[28], провело

---

[27] Див. *Польсько-українські стосунки*..., с. 165–166, 168.

[28] За обрахунком І. Галагіди та М. Іваника, тільки у 1943 р. загинуло 9 православних священиків, серед них о. Сергій Захарчук (травень) та о. Павло Швайка з паніматкою Іоанною (серпень). У 2003 р., разом зі священиками, що загинули пізніше, були вони приєднані Православною церквою до лику святих Холмських і Підляських Мучеників.

перші акції, під час яких партизанські загони підпалювали села та без розбору стріляли до їхніх мешканців. Перші такі випадки сталися у травні в Моложеві, Стрільцях та Туганях[29]. Наростанню ворожості сприяв факт, що німецьке керівництво переселенської акції її співвиконавцями зробило також українців. Йдеться не лише про допоміжну поліцію, але й УЦК та Українські Допомогові Комітети[30], зокрема у Замості та Грубешеві, які залучено (у другій фазі переселень зроблено це у примусовому порядку) до участі у переселюванні українських селян, а отже й розміщуванні їх у опорожнених польських господарствах.

Зі спогадів знаємо, що вже влітку 1942 р., коли у зв'язку з хвилею німецьких репресій та наростанням загроження з боку польського підпілля чи просто рабункових банд, при грубешівському УДК виник штаб, який мав за завдання створити явно діючу самозахисну формацію, яку стали називати Українською Самообороною. Очолював її полк. Яків Войнаровський, а після його вбивства у березні 1943 р. сотник Юрій Лукащук. Історія цієї формації – це одна із багатьох недосліджених тем. Дещо інформацій на її тему можна знайти в нечисленних згадках про неї у документах з архіву УЦК. Виникає

---

[29] Вартим уваги є документ Кедиву (диверсійної вертикалі Головного командування АК) від 30 березня 1943 р., в якому знаходимо такий висновок: "Це, що діється в Замойщині, є прообразом цього, що чекає всіх поляків в майбутньому. При створюванні німецького бастіону, німці заспокоюють також загарбницькі апетити українців, звісно – коштом поляків". Для протидії пропонується: "Акція переслідування й дезорганізації – спрямована проти новопоселених колоністів та українців. (...) Фізичне й моральне зломання поселених німців та українців". – Див. *Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium...*, т. I, с. 522–523.

[30] В листопаді 1942 р. з'явилася, з підписом УЦК, листівка, адресована до українців, з інформацією, що під час переселення будуть вони "під охороною та опікою німецької влади", яка до цього "покликала рівнож представників Українських Допомогових Комітетів", та закликами виконувати всі розпорядження та прикази, заховуватись спокійно і розважно та бути терпеливими. – Див. *Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium...* т. I, с. 174 (фотокопія).

з них, що – мабуть, у зв’язку з ситуацією, яка постала внаслідок першого етапу переселень – окупаційна влада справді погодилася на діяльність самооборони (під офіційною назвою ортшуцу), однак була вона тоді малочисельною та погано озброєною. Референт УЦК у звіті з поїздки на Холмщину і Підляшшя у травні 1943 р. писав: “Дозволена на Грубешівщині українська самоохорона перейшла в практичному переведенні в мінімальні форми: з обіцяних 180 людей набрано досі тільки 60 – з того 20 людей перебуває в Грубешові в домі УДК під проводом Лукащука, а 40 людей в місцевостях округи Сагринь, Вербковичі і Білополе (мають бути ще в Грабівці та в Уханях). Крім одної машинки (кулемета – прим. Ю.Г.) і примітивної зброї, не мають вони належного виряду, однострою і забезпечення прохарчування”[31].

Однак у другій половині року, коли на ситуацію став тут впливати також відгомін подій на Волині, Українська Самооборона була вже здатною проводити захисні та репресивні дії. У присвяченій Грубешівському повітові частині звіту люблинського представництва УЦК за листопад 1943 р. автор стверджує, що “тут наші люди завзято боронилися перед нападами ляцьких опричників і більше число їх було при обороні унешкідливлених”, а кількість вбитих поляків на цьому терені стала перевищувати число загиблих українців (“трупи тут на денному порядку, давніше лише наші, а тепер відрадніше, бо противних стало нагло чому-то дещо більше”[32].

Як однак показали дальші події, місцеві самооборони, які діяли лише у найбільших селах та нараховували від кількох до кілька десятків слабо озброєних членів, не були в силі ефективно захищатися перед наступом кількохсотособових груп польських партизанів[33], які у березні 1944 р. здійснили акцію, спрямовану проти кількадесяти українських сіл.

---

[31] В. Сергійчук, *Український здвиг...*, с. 206.

[32] Там само, с. 253, 254.

[33] Загалом у цій т. зв. Грубешівській революції, взяло участь від 1 до 3 тис. солдатів АК та Селянських Батальйонів.

Попри підкреслювану польськими авторами військово-політичну мотивацію цієї акції, що визнають також українські історики[34], на практиці її вістря було звернене передусім проти цивільного населення. Хоч-бо у селах, в яких були станиці, обсаджені поліцистами-українцями, та групи самооборони, відбувалися збройні сутички, то в умовах приголомшливої переваги числа та озброєння атакуючих були вони короткотривалі, а сотні вбитих "упівців", про які рапортували поляки, це були насправді звичайні селяни[35].

Саме звідти в більшості публікацій, присвячених подіям весни 1944 р. та спертих назагал на спогадах, маємо два зовсім відмінні образи. У польських реляціях атаковані села постають як фортеці, які треба було здобувати у великомасштабних боях проти численних та добре озброєних "українських націоналістів", які однак кінчалися чомусь ... без втрат у польських рядах! З черги українські спогади походять переважно від рядових і неозброєних

---

[34] На думку В. В'ятровича: "Антиукраїнські акції весни 1944 року на Холмщині мали не випадковий, а планований характер. Вони були елементом операції польського підпілля та спроб заблокувати поширення впливів ОУН та УПА. ...масштабна "грубешівська революція" мала на меті відрізати Холмщину від Галичини і не допустити поширення ареалу українського руху". – В. В'ятрович, *Друга польсько-українська війна 1942–1947*, Київ, 2012, с. 194.

[35] Як стверджує А. Л. Сова: "Деякі польські післявоєнні реляції доказують, що у цілій антиукраїнській акції, яку почали люблинські відділи АК на початку березня 1944 р., йшлося про випередження підготовлюваного українського наступу. Інші однак, і то писані офіцерами, які командували акцією, не приховують, що польські дії мали пацифікаційний характер. Такий характер дій, здається, підтверджує відомий хід подій. (...) Отже, справді за українські села відбувалися бої, бо назагал, як підтверджують це українські джерела, були вони оборонювані відділами самооборони, тільки що при польській концентрації сил не мали вони можливості успішної оборони. В Ласкові самооборона мала нараховувати 20 осіб. Назагал польська тактика зводилася до підпалювання села запальними кулями та стрілянні до всього живого". – A. L. Sowa, *Stosunki*..., с. 254, 256.

селян[36], для яких єдиним методом захисту була втеча з села або вириті у землі схованки, й концентруються вони на описі мордування селян-українців, причому в деяких випадках маємо справу зі справжнім полюванням на них. У документах грубешівського УДК та оунівського підпілля називається число 46 українських сіл, повністю або часткового знищених від лютого до травня 1944 р., а число вбитих у тому часі їхніх мешканців – на 1,2–1,5 тис.[37]. Названі числа жертв подані є на основі неповних та нашвидкуруч роблених списків, які компілювали окремі представники УДК на місцях та вцілілі священики. Німецька армійська розвідка називала значно вище число вбитих до половини березня 1944 року, пишучи про “близько 3120 осіб”[38]. Загальне ж число жертв по українському боці в польсько-українському конфлікті на Холмщині перевищило 4 тисячі осіб[39].

---

[36] Українські спогади з сіл, знищених у березні 1944 р. знайдемо у виданнях: *Сагринь: біль і печаль наша. Книжка свідчень*, Львів, 2007; *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади*, т. 3: *Спогади*, Львів, 2002; *Книга пам’яті. До 60-річчя польсько-українських кривавих подій на Закерзонні*. Упорядник В. Процюк, Львів, 2004; *Надбужанщина. Історично-мемуарний збірник*, т. 4, Львів – Торонто, 2004.

[37] *Пояснення* голови УДК в Грубешеві А. Хруща – Provincial Archives of Alberta, Michael Chomiak Files, Vol. 85,.191, File 59; *Польсько-українські стосунки*..., т. I, с. 368–369; Library and Archives Canada, MG 31, D 203, V. Kubijovyc Fond, box 25, file 16, Verzeichnis der von den polnischen Banden verbrannten ukrainischen Dőrfer im Kreise Hrubieszow.

[38] National Archives Microfilm Publication T 501, roll 218, Monatsbericht Oberfeldkommandantur 372 für die Zeit vom 16. 3 bis 15. 4.1944: Stimmung und Verhalten der Befölkerung, frame 62.

[39] Пор. Library and Archives Canada, V. Kubijovyc Fond, різні документи УДК та УЦК; Provincial Archives of Alberta, Michael Chomiak Files, листування і матеріали до статей у “Краківських Вістях”; Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади України, Ф. 3959, оп. 2, спр. 133, арк. 72–76, *Трагедія українців Холмщини. Зі списків українців Холмщини і Підляшшя, страчених поляками у 1942–1943, складених представництвом УЦК у Люблині 22 січня 1944 р.*; М. Горний, *Трагедія українських сіл Холмщини 1943–1945*, Чернівці, 2007; *Пом’яник*

V e r z e i c h n i s

der von den polnischen Banden verbrannten ukrainischen Dörfer. im Kreise Hrubieszow.

Lfd.Nr.	Datum	D o r f	Gemeinde
1.	6.5.1943	Molożiw	Miake
2.	26.5.1943	Strilci	Bilópole
3.	"	Tuhani	"
4.	22.1o.1943	Mircze	Miake
5.	27.1o.1943	Molodiatyczi	Molodiatyczi
6.	9.2.1944	Malkiw	Kryliw
7.	8.3.1944	Pryhorile	"
8.	9.3.1944	Miake	Miake
9.	1o.3.1944	Turkowyczi	"
1o.	"	Sahryn	"
11.	"	Riplyn	Telatyn
12.	"	Terebin	Werbkowyczi
13.	"	Stryżiwec	"
14.	"	Malyczi	"
15.	"	Laskiw	Kryliw
16.	"	Szychowyczi	"
17.	11.3.1944	Andryjiwka	Miake
18.	"	Kol.Modrynec	"
19.	14.3.1944	Modryn	"
2o.	19.3.1944	Maslomyczi	Miniany
21.	"	Miniany	"
22.	"	Kozodawy	"
23.	"	Tychobiż	"
24.	"	Slipcze	"
25.	"	Kosmiw	Kryliw
26.	"	Modrynec	Miake
27.	"	Zabcze	Poturżyn
28.	"	Oszcziw	Dolobycziw
29.	"	Choroszczyci	"
3o.	21.3.1944	Berest	Molodiatyczi
31.	"	Wereszyn	Poturżyn
32.	"	Wytkiw	"
33.	22.3.1944	Smolyhìw	Kryliw
34.	2.4.1944	Poturżyn	Poturżyn
35.	"	Wasyliw	"
36.	"	Radostiw	"
37.	8.4.1944	Kryliw	Kryliw
38.	2o.3.1944	Lisky	Wariaż
39.	"	Kostiaszyn	"
4o.		Stare Selo	Telatyn
41.	22.3.1944	Wasyliw Welykyj	Tarnoszyn
42.	"	Hubynok	"
43.		Ricaycia	"
44.		Tuczapy	Sahryn
45.	2.4.1944	Nowosilky	Poturżyn
46.	7.4.1944	Telatyn	Telatyn
47.		Zulyczi	"
48.		Wyszniw	Poturżyn
49.		Kadlubyska	Dolobycziw
5o.	19.5.1944	Busno	Bilopole
51.	"	Zaborci	Molodiatyczi

Список 51 українського села, знищеного польськими відділами між травнем 1943 і травнем 1944 року. Джерело: Library and Archives Canada. Volodymyr Kubijovyc Fond, Box 25, file 16.

Трагічну для українців ситуацію дещо змінило втручання в події спершу німецьких відділів, серед яких були також відділи, укомплектовані українцями, а потім поява на Холмщині у першій половині квітня 1944 р. відділів Української Повстанської Армії[40] з Волині та Галичини, наслідком чого в опалі опинилися не лише польські підпільники, але і їхнє запілля – польське населення у південно-східній частині Грубешівського округу[41]. Бої між українською і польською партизанкою, в ході яких сформувалася тут своєрідна фронтова смуга, тривали до приходу на цю територію Радянської армії в останній третині липня 1944 р.

Після накреслення нової державної межі поміж Польщею та Радянським Союзом вздовж т. зв. лінії Керзона, яке відбулося практично ще влітку 1944 р., з таким символічним актом, як проголошення саме у Холмі відновлення – як “демократичної”, тобто підпорядкованої Москві – польської держави, мало-помалу змінився також характер відносин поміж польським та українським підпіллям. Хоч-бо надалі траплялися криваві спалахи ворожнечі, з яких найбільш резонансним було вбивство у червні 1945 р. формуванням Національних Збройних Сил майже 200 українців в селі Верховини біля Холма, маємо також спроби порозуміння та навіть військової співпраці. Прикладом такого співробітництва є спільна акція УПА та післяаківського ВіН проти комуністичних сил безпеки в Грубешеві у травні 1946 р.

українців Холмщини і Підляшшя за 1941–1947 рр., Чернівці 2008; Депортації. Західні землі України кінця 30 – поч. 50 рр., том 3, Львів 2002.

[40] До цього моменту українське збройне підпілля на Холмщині практично не існувало, адже складалося із двох боївок Служби безпеки ОУН, організованих щойно в січні 1944 р.

[41] Як стверджує В. В’ятрович: “Українська відповідь на польські дії була не менш жорстокою, ніж “грубешівська революція” (автор цитує звіт підпілля з інформацією, що у квітні 1944 р. “знищено понад 16 польських сіл і кольоній, де вбито около 1000 польського населення”). – В. В’ятрович, *Друга польсько-українська війна...*, с. 194.

У цій ситуації основним фактором, який у глобальному масштабі вирішував долю українців холмсько-підляського Забужжя, була політика нової влади, яка національне питання на території, котра в давнину входила до складу Русі та Литви, намагалася вирішити шляхом обміну місцевих українців, білорусів і литовців на поляків, які опинилися за новою державною межею, і вже у вересні 1944 р. підписала відповідні угоди з урядами Української, Білоруської та Литовської РСР.

Перші ешелони з переселенцями вирушили на схід уже в жовтні-листопаді 1944 р., коли виїжджали українці, які втратили своє майно внаслідок польсько-українського протистояння та фронтових дій. У випадку Забужжя були це українці передусім з теренів, спустошених під час польських атак у першій половині року. Близько 400 родин мало звідси виїхати ще до початку організованого переселення. Це відносно добровільне – а фактично вимушене ситуацією – переселення закінчилося весною 1945 р., відтак стало воно примусовим – депортацією з залученням війська. У 1944–1946 рр. з території Люблинського воєводства, передусім з Грубешівського, Томашівського й Холмського повітів, на територію Української РСР виселено близько 200 тис. українців. Натомість українців, які все ж таки залишилися на рідній землі, виселено – в числі 44,7 тис. – під час акції “Вісла” 1947 р. на т. зв. Повернуті Території, переважно до колишньої Східної Пруссії (тепер Вармінсько-Мазурське воєводство).

Відновлення у 1989 р. окремої православної єпархії для Забужжя під назвою Люблинсько-Холмської показує, що повна ліквідація українства на цій території так і не відбулася. Але розташування парафій, організованих після повернення частини виселенців з акції “Вісла” та скупчених передусім поміж Володавою та Білою-Підляською, отже на Підляшші, показує, що з усіх регіонів, які сьогодні знаходяться у межах Польщі, найбільше потерпіло саме українство на Холмщині, зокрема південній. Тут період 1938–1948 був особливо драматичним і трагічним, отже можна вважати

природним, що більшість публікованих у цій книжці спогадів походить з цього періоду і з цієї частини Забужжя, дозволяючи історикам доповнити та реконструювати картину минулого новими штрихами. Це особливо важливе, бо треба пам’ятати, що хоч події доби німецької окупації досить детально описані польськими істориками, то чимало осіб з цього кола, хоч намагаються виступати як авторитетні дослідники, не додержуються необхідного в тому випадку професійного об’єктивізму. Надалі з’являються публікації, в яких “стандартно” промовчується як весь негативний вклад польської сторони у характер українсько-польських стосунків в різні періоди окупації, так і факт, що від дій нацистського карального апарату і польського підпілля постраждало на цій території також велике число українського населення. Самі ж стосунки поміж українцями, поляками й німцями висвітлюються в них таким способом, щоб показати українських національних діячів виключно у негативному світлі, неначеб рушійною силою їхніх вчинків був не український інтерес, а виключно прагнення шкодити своїм польським сусідам. Така публіцистично-пропагандивна нарація, мабуть, неминуча у ситуації відкритого конфлікту, який вимушує мобілізацію сил до боротьби з національним супротивником, однак на сьогоднішньому етапі українсько-польських відносин є вже повним анахронізмом, а тим паче не личить історикам. Крім цього, почуття патріотизму, на мою думку, вимагає не продовжування на папері минулих воєн, але передусім відповідальності перед майбутнім, отже того, щоб до “своїх” та “чужих” історичних заслуг/гріхів підходити без упередження та критично й з таких позицій аналізувати також події на Забужжі.

У цьому нарисі, який є спробою показати основні моменти, котрі впливали на долю холмських і південнопідляських українців і які знайшли відображення у надрукованих у цьому томі спогадах, багато питань прийшлося обминути, інших лише торкнутися. Це може стати приводом до звинувачень автора в гріху однобокості, етноцентризму й замкнутості в колі невеликої території. Надіюся

однак, що цей черговий том “Бібліотеки Закерзоння”, разом з іншими публікаціями, в яких зібрано вже чимало свідчень та документів, спонукає як українських, так і польських істориків до детального, а водночас об’єктивного та зваженого вивчення й зображення ширшої картини подій 1860–1940-х років, які, попри свої місцеві особливості, повністю вписуються у загальне русло історичних процесів на українсько-польському пограниччі, зокрема цьому, яке опинилося поміж “лінією Володимира”, встановленою західними походами цього київського князя у 980-х роках, та “лінією Керзона”, яку накреслено у 1920–1940-х роках.

СПОГАДИ

Антоніна Митюк

Що з нами зробили?

Я народилася у 1913 році в селі Сагринь. Тата було звати Василь Михайлович, маму Настасія Яківна. Були хліборобами. Тато мав 50 гектарів землі. Нас було шестеро сестер і братів: Марія найстарша, Олександра друга, далі я третя, брат Василь, менша сестра Євгенія, найменший Михайло.

У нас в селі була 4-класна школа. Я пішла до неї в році приблизно 1923-му. Вчителем був Новак – перший, потім – Васильовський. Поляки. Української школи у нас не було. По-українськи розмовляти в школі нам заборонялося, тільки по-польськи. Молитву перед уроками мовили тільки по-польськи. До костела нас водили вчителька Новакова разом із чоловіком. То ще одна вчителька була, а директором школи – Васильовський. …Українські діти ходили до цієї школи, хоч говорити, навіть одзиватися в ній по-українськи не можна було.

За Польщі українці й поляки у нас на Холмщині жили тихо, мирно. Женилися між собою, кумували. Так було до початку 1939 року. А тоді кракуси[42] стали нападати, бити вікна, валити церкви. Тоді між нами розпочалася злоба. Кракуси були польським військом, їздили на конях. Вночі приходили під хату, стукали, викликали господаря надвір, вимагали: підписуй (як потім для вступу в колхоз) заяву, що завтра підеш до костела, висповідаєшся, станеш поляком. Люди “підказували” їм так: чого б не вивісити оголошення, що так влада вимагає?.. Наші люди їздили до Варшави до міністра внутрішніх справ, питали: що ж то робиться? Навіщо така ненависть поміж людьми? Міністр відповів: “Ми того не наказуємо робити, але й за-

[42] Кракуси – озброєні польські боївки, які займалися тероризуванням українського населення Холмщини в 30-х роках XX ст.

боронити не можемо”. “Бороніться самі”, – сказав. То люди вирішили так: вила, мотика, коса – виходили вночі на вулиці села самим себе стерегти від кракусів.

У нашому селі було ґмінне управління, постерунок поліції, то до нас кракуси не так заглядали, а в Турковичах, як допекли, то люди загнали кракусів перед Пасхою в холодну воду і довго тримали в ній. Потім мали з чого сміятися… Але ж і війт, скликавши збори українців села, став намовляти, щоб переходили на католиків-поляків. На те швагро мій йому сказав: “Як я був у 1920-му році в польському війську і під час війни з більшовиками 6 разів перепливав Віслу, то Юзеф Пілсудський тоді не робив різниці між поляками й українцями – разом служили. А тепер таке робиться…” Війт на те відповів: “До вівторка ви, українці, можете спати спокійно, а після вівторка я миру в селі не гарантую”. Думали у нас – приїдуть знову кракуси. Але ще не приїхали…

В’їзд у село Сагринь

В нашому селі була православна церква, та ще в 1922 році з неї зробили костьол. Відтоді до церкви ми ходили до села М'якого за 4 кілометри. Писали "поданє", й нам дозволили збудувати в селі ще одну церкву. Вибудували її на оболоні, на крижових дорогах (перехресті), стало добре: поляки йдуть до костела, православні – до церкви. Не було злоби – й так аж до 1939 року. А тоді котрогось дня приїхала польська банда з села Тишівець, виламали в нашій церкві двері (вона була дерев'яна) і всю утвар з неї викинули, поламали, побили. З того у нас почалася велика злоба. В Турковичах тоді теж понищили-погромили. Там собор був великий – поламали. До ґміни повивозили й поскидали великі купи деревини – він дерев'яний був. А муровану церкву забрали тоді під костел.

Як німець напав на Польщу, то польські солдати невдовзі вже опинилися в нашому селі – голодували, їхні підрозділи розбрелися. Ми варили їм їсти. Годували цих польських солдатів, хліб їм давали. Вони просили нас…

Скоро прийшло в село совєтське військо, везло гармати. Совєти роззброювали польських солдатів, наказували їм: "Бросай оружиє, іді домой!"[43] Накидали польські солдати тоді в селі купу карабінів висотою, як найбільша хата. Ремені у них совєти забирали, пістолети і гнали додому. І поліцію польську так само гнали. Ніхто з поляків у нас на Холмщині не упирався. Тільки один офіцер, то його росіянин застрілив.

Совєтським солдатам було заборонено заходити до наших хат. Чоловік мій якось сказав їм: "Дощ. Ходіть до хати". А вони: "Нєт, нєт. До хати не підемо. Нам нєльзя". Совєти були у нас 3–4 дні. Вернулися за Буг.

Разом із совєтами й деякі наші люди з села стали виїжджати. В селі було кількоро комуністів: Василь Рачок, Мартин – прізвище забула. Це – українці. З поляків комуністами були Вавжик Сташевський, Карпуш. Їх потім побили їхні ж поляки в 1944 році.

---

[43] Кидай зброю, іди додому (рос.).

За Польщі комуністи в нашому селі вели себе тихо. Хіба що спідтишка вивішували транспаранти. Якось на 1-ше травня організували демонстрацію. З М'якого йшли. Червоні прапори несли. Поліція їх заарештувала, повела до Грубешева, до маґістрату. Комендант поліції Ріг поприв'язував їх за руки ланцюгами до драбини. Були серед них підлітки. Тато мій вийшов у двір, а ґмінний постерунок поліції був у другій половині нашої хати, ми те все бачили, каже: "Пане Ріг, того не робіть, вкиньте в драбини ту дітвору. Нехай їде". А Ріг – ні. Старших везли фірами, а менші летіли[44].

Свідомих українців, які цікавилися політикою, в селі не було. Хіба що комуністи. Тих усіх з М'якого, дітей теж, повипускали після того, як завезли в маґістрат. Ці діти, як підросли, в 1944 році, коли прийшли совєти, піймали того Рога, повикручували йому руки, ноги, очі викололи, язика одрізали і всадили його під міст.

За Буг до совєтів тоді у 1939 році виїжджали не так комуністи, як бідніші люди з українців. Надіялися, що там їм буде ліпше.

Німці приїхали до нас на машинах, мотоциклах. Село минули, навіть не зупинялися. Потім тільки приїжджали з Грубешева. …Влади вони одразу не міняли, потім організували українську поліцію.

За Польщі солтисом у селі був поляк Блащук, він же весь час залишався й при німцях. Поліція в селі складалася з українців, але не з нашого села, а з інших. Всього поліціянтів було 7 чоловік. Говорили всі по-українськи, та потім виявилося, що українців серед них тільки 4, інші – поляки. Їх після війни в Польщі звинуватили в співпраці з окупантами, то вони оправдовувалися – ніби виконували завдання польського підпілля.

Режим за німців був дуже суворим. З селянина дерли останню шкуру. Комори вимітали. На кожну душу було визначено 120 кілограмів збіжжя на рік. Їх можна було спожити. А решту до зернини треба було здати державі. У нас із чоловіком було 25 гектарів землі. Ми мусили здавати німцям 80 центнерів твердого збіжжя – жита й

[44] Летіли – бігли (діал.).

пшениці. Ячмінь і овес рахувався легким збіжжям. Картоплі ми мали здавати 20 центнерів.

За німців, щоправда, українці вернули собі приміщення церкви. Комуніст Василь Рачок першим пішов до католицького ксьондза, сказав йому так: “Ти забрав будинок українців, моїх дідів-прадідів. Оддай ключі”. Часи для поляків змінилися. Ксьондз оддав. “Можеш ся вибирати з села”, – сказав йому Василь Рачок, відімкнув церкву. Ксьондз, щоправда, кричав йому: “Ти – комуніст. Нащо тобі церква?” А той сказав: “Я не піду – мої батьки підуть”. Привезли православного священика. Звали його Ляшенко Василь. Приїхав десь іздалеку. Служив кілька літ по-нашому. Жінка його Серафима була вчителькою. Школа при німцях у селі стала українською, так само чотирикласна, як і за Польщі. Вчителів було троє: Вербівський, Серафима Ляшенко, Бабич.

Перші польські банди з’явилися у нас у 1942 році. Напали на село Мірче. Кільком родинам там спалили будинки. У селі Стрільцях за Грубешевом спалили, в селі Пасіка напали на родину Сойків, винищили всю. Були ще подібні випадки то там, то там. Наші люди звернулися до німців зі скаргами, але ті запропонували: “Дайте докази”. А звідки селяни могли їх мати. Зрозуміли: німці не заступляться.

Жидів у селі було 5 родин. Сендер мав трафіку (магазин дрібниць), Янкель торгував збіжжям у Грубешеві, а сім’я мала город, садили картоплю, по хатах купували то курку, то яйця. Прийшли німці – жиди сиділи тихенько, але ще в селі жили. Так пару літ. Потім зібрали їх в Грубешеві в гетто. Гонили на роботу, на рукавах і на плечах носили ознаки. У Грубешеві серед жидів були багаті, але й їх гонили на роботу… Ми мали багато землі, то ґміна прислала і нам на роботу жида з гетта. Був від осені аж до жнив. Ми поручилися за нього, що нікуди ся не подіє. Учив нас говорити по-німецьки, по-жидівськи. Потім вийшов наказ йому вернутися в гетто. Забрали.

Бабця, мамина мама, була полька. Сестра моя була в Маличах замужем за Каліщуком, поляком. Вони на католицьку Коляду

приїжджали і нас на своє свято забирали до себе, а на наше свято вони приїджали до нас. Разом святкували. Не було різниці… Колоністи теж добре ставилися до українців. З поляками жили ми добре.

…Сусідом у нас був поляк Ядамко (Адам) Блащук – то як рідний син для нас. Що йому треба, йшов до тата. Тато – до нього. До останнього дня так було.

…А не сказав, коли банда буде нищити українців у нашому селі. Знав – і не сказав. Дитину братиха занесла до них у той день, то вони все своє майно повиносили з хати (боялися, що, може, від нашої хати загориться їхня), а братишину дитину – ні. Вона там згоріла.

В ту пору з'явилися в околицях партизани. Потім ми довідалися – червоні, "рускі". Давали їм їсти. …Якось війт сказав чоловікові дати їм горілки. Заніс 4 літри.

А польські банди й далі нападали на українські села Пасіка, Малків, Мірче. Кілька родин винищили, в Стрільцях за Грубешевом теж. Небезпека, ми розуміли, наближалася. Ночами люди не спали, закопавши майно, ховалися. …Ще ж донедавна жили українці з поляками мирно, кумували одні в одних, женилися одні з другими. Чи поляк, чи русин – то ж було все одно. Третього травня (польське національне свято) відзначати – поляки йдуть до костела, українці – до церкви… Чого змінилося так? Я селянка, не знаю. Може тому, що поляки з-за Бугу в 1943 році тікали до нас. Їхали жінки й діти, старі чоловіки. Молодих не було. Їхали на Тишівці, Грабовець, Комарів – усе через наше село. Вони казали: "Українці нас палять, б'ють за Бугом". Ми ж у селі того не знали. Наші люди казали: "Боже, хоч би у нас був спокій". Через наше село гнали худобу, овець. Казали ці поляки: йдуть з-під Луцька, тікають, бо їх там били. У нас же того зовсім не було.

9 березня 1944 року вночі українська поліція в нашому селі зібрала молодих чоловіків на варту від можливого нападу польської банди, розіслала по вулицях. До півчетвертої надрання в селі була тиша. А тоді загула сирена в пожежній. Ми повибігали з хат на дорогу, а в селі вже повно людей, які прибігли з села М'якого. Побачили ми:

Холмщина, квітень 1944 р.

горять Турковичі. Чути було постріли, нечасті. Тільки пожежу було виразно видно. І тут – як засиплють кулями по нас, по наших хатах від полудня. Могилки там – то звідти. Ми кинулися до хат. Я встигла вхопити дитину – і в поле. Мати забрала дитину від мене. Тоді я – до хліва, але не вигнала нічого з худоби. Все вже горіло. Ми бігли далі від будинків. Добігли до сільської межі з Теребінем. Збіглися туди люди, не знають, що ж далі робити. Одні йдуть на Гай, на Теребінь, на Грубешів утікають. А кулі і звідти – в очі. І в Теребіні пожежа. Дороги нам туди нема. То ми – назад до села. Але і звідти стрілянина. І з гостинця (шляху) теж стріляють. Од Гаю – так само. Навхрест кулі летять. Ми по снігу навкарачки, на ліктях, на колінах повзаємо. Я вигрібла руками ямку, поклала туди дитину. Схилилися з матір'ю над нею, а вона – в тому снігу. Руки я порізала, бо сніг твердий. Підійшов Вацок із М'якого – і в ту яму. Я штурхаю його: "Дядьку, я ж видерла яму для дитини". Пхається. …Відступилися ми. Сіли за купкою

гною. Прийшло троє українців – Стах Рачок, Зелінський, Назарук із Модриня. Вони були в ту ніч на варті. Їм дали зброю. Полягали з нами біля тої купки гною. “Чого ви, хлопці, сюди прийшли? – питаю. – Чого полягали з нами? Йдіть до гостинця”. Мамі кажу: “Не влежимо тут”. На ліктях відповзли ми і полягали в борозні – на рівному чистому полі. …Лежимо і бачимо: польські бандити все ближче і ближче. З карабінами через плече бредуть, з торбами, в яких може по відру патронів, і кого бачать – вбивають. Чути вже кричать: “Вибіяй! Вибіяй! …Юзік! Дай набойув, бо єще живе українци лєжо”[45]. Підходять до нас. Той Юзік з патронами прийшов. Я підвела голову, прошу: “Шановні, не стріляйте, ми – поляки!”. “А, – відповідають, – сьогодні ви всі поляки! Давай кеннкарту (німецьке посвідчення особи, в ньому вказувалася національність). Вона у мене була за халявою в чоботі, але ж у ній значиться, що я українка. Кажу, що не маю. “Чого ж тоді сюди прийшла?.. Усім полякам було повідомлено”. Кажу: чоловік пішов до Грубешева ще в четвер, не сказав. “Чого ти сюди прийшла!” – кричить. А я йому: “Хай пан заведе мене до Огоновських”. Прошу його. А другий каже: “Стріляй, бо українка!” Той перший йому: ”Добре говорить по-польськи. Може, полька… Скільки синів має Огоновський? “Рахую йому: Павел, Ясєк, Тадзік, Стефан, Болєк. “А дочок скільки має?”. “Дві”. “Як звуться?” “Сташка і Стефка”. “За ким Сташка замужем?” “За Фільцом”. “А Стефка?” “За Мухою”. Став, стоїть. Відходить. Кажу йому: “Пан подарував мені життя…” Сама думаю: ще, може, поживу, поки заведе до Огоновських – всього півкілометра дороги буде. Мати не обзивається. Дитина лежить у борозні. Питаю поляка: “Що маю казати, як інші поляки прийдуть?” А він каже: “Відповіси так: Праве крило нас обминуло, нехай обмине і ліве. І більш нічого”. Ці одійшли. Лежимо. Але ж іде друга банда. Стріляють у людей. Недалеко вчителька Ляшенко Серафіна лежала з дочкою. Дівчинка її Серафця звалася. Стали мордувати вчительку. Дитинятко

[45] Вбивай усіх, вбивай усіх! Юзік, дай набоїв, бо тут ще живі українці лежать (пол.).

пищить… Підходять до нас. “Тут ще! Тут ще живі є!” Я говорю їм: “Праве скшидло нас мінело, нєх мінє лєве”. Поляк дивиться на мене і каже, що мене знає, і я – українка. Я ж йому кажу: “Я – Огоновська. Хай пан проведе мене додому”. Тоді він каже, щоб лежали тут, бо там нас поб’ють. Пішов. …А ті три хлопці, що були зі зброєю, – вже побиті: поляк вистрілив чотири рази в купку гною, за якою вони ховалися.

...Біжить Крамик з жінкою Варварою, син Ігнась із ними. Як бахнув бандит розривною кулею, лице Федю розлетілося. Тільки ойкнув. Жінка впала теж. Хлопця ще не забив. Став він так жалібно просити: “Мамо! Мамо!” То один поляк крикнув другому: “Вернись, добий собаченя”. Вернувся, добив.

На тому самому місці ми лежали до ночі. Боялися голову підвести, бо бачили: поляки ходять по полю і вбивають старих, малих, чоловіків, жінок – хто їм попадеться. Долежали до ночі. Замерзли. Як стемніло, встали ми, пішли до села. А село горить, як пекло. Дивлюсь – у видолинку двоє людей лежить. Кажу мамі: може, яка засідка. Ждуть вони, як люди будуть сходитися до села. Мама: “Вернімося до того місця, де були”. Вернулися й були там до дня. Як розвиднілося, мряка над селом звисла, коні іржуть, худоба реве, люди то там, то там побиваються.

Знову стали ми йти до села. Дивимося: жінка лежить, махає рукою здалека. Інша каже: “Кличе вас”. “Не піду, – кажу, – сил нема”. Бредемо. Дивимось: ті двоє, яких ми бачили вночі, то двоє побитих: моя мама і старий Шимула. Поплакала я коло мами. …Потім мені Микитюків хлопець сказав: кликала мене тоді – то була поранена сестра рідна. В гості на той день до мами приїхала. Того хлопця, – йшов біля неї, – попросила: “Коли хтось із моєї родини є живий, хай приїдуть по мене, бо сама не встану”. Я з братом запрягли фіру, забрали їх – маму й сестру, поранену Ганну Цокалову теж. Бандит вистрілив їй у поперек, куля вийшла животом, вирвала всі кишки. А на руках вона тримала маленьку дитину, стала мене просити: “Скажи? Я буду жити?” Одхилила дитину, перинку до живота притискала. Я

побачила: кишки жмутом вирвані. Жила ще до вечора, ніч… Брат Шикулу Марину привіз. Тата, маму, шваґра, шваґрову, сина сестри. Поклали всіх на подвір'ї. Так лежали…

Поляки, ті, які жили в селі, знали, що буде погром сусідів-українців. Знали. Нам про це сказав один із сусідів Огоновських – приходив до нас: "Коло п'ятниці-суботи буде великий напад на Сагринь". У нашій хаті сказав. То було за день чи два перед тим. Тато на те так відповів: "Ніде сі не буду ховав. Що мене чекає, то мене тоє не обмине".

Разом з українськими горіли й польські хати. В Огоновських – то ні, бо жили на кольонії (хуторі). А в селі у Блащука, солтиса, згоріла. Була в Блащуків бабця стара, вивели її, сиділа надворі. А мамі моїй, як забігла до них, не сказали, що будуть палити… Ті, хто палив, знали, де хто українець. Підлітки з наших односельців-поляків їм показували, де українці живуть, де поляки. …У поляка було двоє таких, у Зеленюхи двоє. Потім вони зійшли з глузду. Папіж, – так його прозивали, – Білик теж мав двох. Гуля, поляк, мав двох підлітків.

У нашому селі було тоді багато переселенців – українців із села Чесники Замістського повіту. Німці звозили туди фольксдойчів, а поляків виганяли за дроти. Вони звідти тікали до Люблина. Українців німці виселяли в українські села і на місця поляків, яких виселяли з Холмщини. На місці поляків, на добрих землях, гітлерівці утворювали район з чисто німецьким населенням. Українців вони насильно селили вздовж його околиці, як буфер – для захисту від обізлених поляків. Їх злоба за вигнання найчастіше виливалася саме на беззахисних українців, які були в такому ж становищі підневільних. У Сагрині цих вигнанців розіпхали по українських хатах і до поляків по їхніх кольоніях. Поляки набили тих українців, як море. Ніхто не знає кого і скільки, бо були приїжджі. …

У школі жив (імені його не знаю) один із мешканців Чесників. Бандит поранив його, як він тікав. Село вже поляки спалили. На перехресті куля догонила його, впав. Поляк дав карабіна одному з

тих підлітків, сказав: “Іди добий. І чоботи здери”. Той син Гулі добив, чоботи здер…

…Було перед тим і полякам. В лютому їх виселяли німці. Прибігли тоді до нас Огоновські – дві невістки: Галіна з Варшави і друга – мазурка Галасова. Німці ходять по хатах, шукають, чи нема поляків. Забирали їх за дроти, вивозили десь до Замістя чи де. Подавала я обом полькам по кужелю. Вони сіли прясти, ніби свої домашні. Прийшов німець, одчинив двері: “Поляків нема?” “Нема”, – кажу. Попереджує: “Як зараз знайду, буде тобі – во!” Показує. Горло переріже. Трясуся… Бо ж під піччю – поприбігали – сховали ми дітей Огоновських: Юзя Павлового, Тадзікових Сабіну і Чесіка, Яськового Маніка, Крисіка й Рисіка. Шестеро дітей всадила я в той льошок. Галиним ліжечком його заставила, Галю на те ліжечко посадила, дала ляльок. Вона на ліжечкові, а вони всі шестеро в тому льошкові… Ті дві жінки пряли. Так усі й осталися. Перетряслася я… Німців, що виганяли в селі, гурма була: на конях приїхали, на машинах. Зганяли поляків – тими машинами їх вивозили. Не били їх.

Із сусіднього Мірча теж поляків виселяли. Ще й мого чоловіка до того взяли. Тоді в ґміні поліція замовила 50 фір для вивезення. Мій чоловік поїхав тоді не саньми, а возом, бо мати сказала: “На воза людям візьмеш більше багажу”. Бо полякам давали на збір німці дві години: що візьме. Худобу мали зоставити на місці, тільки речі дозволяли брати. Поїхав чоловік на той “форшпан” (дорожна повинність ще з часів Польщі) – до кінця дня нема, цілу ніч нема. Аж на другий день приходить один чоловік, каже: “Не сподівайтеся. Ваших коней забрали німці. А Івана запхали до вагона, до тих мірецьких польських біженців. То Іван, певне, поїхав з ними”. Так і було, німці вибрали три пари найліпших коней, а власників-українців – до вагона з поляками… Мій чоловік і ще один із Сагриня – Рачок Іван – уночі повтікали з вагона. Коні ж так і пропали… Як вернулися до села, пішли із скаргою до Українського комітету в Грубешеві. І німцям пояснювали: коні взяті незаконно, тому що сподобалися німцям. Взамін потім коні нам дав Український допомоговий комітет. …А

один із чоловіків, коні якого взяли німці, був при них далі, то завезли його аж у Берлін…

То було в лютому 1943 року. У поляків з'явилася злоба на українців за те, що ми, нібито, допомагаємо німцям вивозити поляків. А та повинність була примусовою. Українці навіть коней продавали, бо дуже гонили німці на той шарварок: як день вдома – то на другий їдь. І заплати – ніякої.

…У нас землі було багато, то ми коней продавати не могли, мусили тримати добрих коней. Тримали двох. То їх німці й забрали. …На той час німці повиселяли з колоній усіх поляків. На їх місце цілими обозами стали везти українців з Томашівського, Замістського, Білгорайського повітів. І вони потерпіли разом з нами в ту ніч.

…Вернуся ще до тих спогадів, які зі мною впродовж усього мого віку. Ідемо ми тоді чорним ранком із поля, бачимо – Ковальчучка з хлопчиком убиті лежать. Микитюки, подружжя, убиті двоє – четверо дітей у живих зосталося. Повтікали. Приходжу на своє подвір'я, бачу – в сусідів дев'ятеро душ побитих. Гергелева Настя була паралізованою, то діти винесли на подвір'я, як втікали. Коли поляки підпалили хату, то її вкинули у вікно в вогонь. Казали, дуже кричала в тому вогні, поки не згоріла. …По сусідству в Собчуків двох забили. Хата в хату всіх старших людей вибили. Де бачили, що яке старе чи мале було – всіх насмерть.

Мостом лежали люди. Не було кому ховати. Ми з братом, а потім із чоловіком звозили людей, як дрова – з поля на могилки. Своїх і чужих – не було родини, щоб кому поховати. Одні яму копають, інші привозять убитих, накладають – і вже яма повна. Закладена. … Крамик Василь викопав яму для брата, братихи і на хлопця, поїхав по їх трупи, а тут ту яму вже заклали іншими. Кричить: "Забирай!" А той, що клав, не хоче – як виймати… Василь із того всього: "Я вас постріляю!" А гвинтівку має в руках. Люди давай таки виймати трупи з тої ями… Закладали, закладали ями, а люди ще лежали. І довкола могилок, і навколо. …Буськів було дві сестри, мати, брат. То їх на подвір'ї покололи вилками. Бігали мазури з вилками й кололи.

Ми тоді, як верталися в село, дійшли до річки, я крикнула: “Мамо, дивіться! Не вода тече в річці, а кров!” Мати каже: “Подивися ж скільки людей побитих…” Одне плаває в воді цілком, у другого голова в воді чи нога. Лежали, як снопи за жниваркою. Сніг був рябий… А скількох ми з чоловіком закопали! Йдемо з ним, лежить людина забита. Викопали яму, вже неглибоку, бо неперша. Вклали, засипали. Правда, потім люди шукають – то батька, то брата нема… Переказуємо одні одним – не знаємо, хто живий, хто ні…

Обуховичеву жінку забили, то дитина три дні повзала по неживій матері, груди ссала. Аж тоді побачили, переказали йому, приїхав, дитину знайшов, забрав. Посьогодні живе… Зосталося з мешканців села дуже мало. Дуже-дуже… Ні одної хати цілої не зосталося. Наша хата була великою, дерев’яною. Смольна. Пам’ятаю, як горіла, то мама тоді, лежачи на засніженій землі, сказала: “Дивись, дитино, то наша жертва йде до Бога”. Плакали ми, а худоба єнчила всіма голосами, бо то ж було семеро свиней, дві корови, троє коней. Все прив’язане, зачинене…

Тільки наша клуня не згоріла – осторонь стояла. Пробула до травня, коли теж пішла за димом. Першого травня приїхали з Тишовець польські бандити. Ще знайшли в вигубленому селі двадцятеро коней, наловили корів. У нас, як тоді горіло, одна телиця вирвалася, втекла з хліва, обпалена ходила. Брат обміняв її на корову в Модрині, щоб малій була літра молока. Забрали. Десь коло 20-ти корів погнали тоді до Тишовець. І кого з українців стрінули при цьому – вбивали. Шпачиху забили, Мазура Йосипа, всього з десятеро українців. Варвару Морозову, молоду жінку теж…

Мусили українці ховатися, втікали до Грубешева на зовсім, або ж ходили туди на ніч. Рано прийдемо на попелище, працюємо, а на ніч ідемо до Грубешева. Боялися ночувати. Дехто в якому льохові мостився, більше — втікали.

З моєї родини сестра зосталася. Обпечена. Була в льохові з чоловіком, сином, ще сусід із двома дітьми. Льох мурований під хатою. Бандити запалили її, сховані в льоху стали задихатися.

Вибили двері і втекли через вогонь. …Ворожбитиха-переселенка і її сестра теж були в льоху. Обпекли лиця, руки, коліна, діти й чоловік так у льоху й подушилися. Зосталася у мене ще сестра, що була в ту ніч у Модринці, а з тих, хто був у селі, – брат. Його жінка занесла дитину з колискою до сусіда Блащука Ядама, а з старшим сином втекла до іншого сусіда в схрон. Хотіла піти забрати ту дитину, але її не впустили, сказали: "Зобачать і поб'ють нас усіх". Так зробила і Носальова Маня. Виносила речі з хати, побігла до сусіда в схрон, а там було 8 душ. Бандити побачили, що вона туди тікає. Забили саму і тих.

Серед тих бандитів були поляки з наших кольоній. Вони знали, хто українець, хто ні. Показували і вбивали самі. Були Юзьо Баюрка, Фелікс Мікулінів, Петра син. Той Ганну Цокалеву застрелив, маму мою забив, Надьку Шикулову поранив. Ладига з вилками був. Зустріла його Владка Огоновська, бігла до Модриня. Фелікс поколов вилками обох Вільгів на подвір'ї. Владка була за українцем замужем, пристала на православну віру. Чоловіка забили, а вона зосталася.

Мій чоловік врятувався тим, що був на варті. Чоловіки з варти і українські поліціянти, всі вартівники тоді втекли до Грубешева. Потім повернувся.

Після того погрому стали ми обживатися. Збіжжя молотили, до млина завезли. Приїхала совєтська комісія, стали записувати на виїзд до Росії. І знову нагрянула біда. Ми вже були записані, але котрогось дня із гаю вийшла польська банда, стала по нас стріляти, бігли до нас. Ми втекли до хатини Корпуша. Збіглося нас туди восьмеро жінок, усі з дітьми. Прибіг до нас п'яний бандит, крикнув: п'ять хвилин – і нас не буде. "Виходь!" Котра виходила – кожну – прикладом, прикладом. Кричу: "Панове, не бийте нас! Ми ж – не бандити! Ми приїхали хліба собі постаратись. Ми живемо в Грубешеві в пані Барилючки". Мене і матері не бив, пропустив, а сестру – кольбою по голові. Вона впала, руки в неї попечені, лице. Барилючка, в якої ми жили в Грубешеві, була полькою. Її брат був у польській партизанці. То ж мене хоч і не бив, але поставив разом з усіма до розстрілу. Виставив перед нами

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ

ПРЕДСТАВНИЦТВО У ЛЮБЛИНІ

подає до загального відома, що на терені Люблинської Області на протязі років 1942 і 1943 впали від злочинної ворожої руки

- числом пять сотень -

УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕДОВИКИ Холмщини і Підляшшя

Память цих борців вшануймо належно і гідно, а також відправою Служби Божої і Панахиди по всіх українських церквах.

ÿÿÿ

кулемет на ногах із стрічкою патронів. Крутив корбою. Вона йому заїла, що піт лився, а він крутив. Під плотом стояли українці Кеда Ядам і Казьмірчук Павло. Побиті голови в них, кров по них текла, мовчали. Я крикнула бандитам: "Пановє, позвольте нам помолитися, попрощатися". Ми вклякнули, стали мовити Отченаш, і в ту мить дорогою з-за рогу виїхала машина з картоплею з Туркович. То їхали совєтські вояки. Як ми побачили – до них. А з кабіни вискакує лейтенант, тричі стріляє вгору з автомата, кричить польським бандитам: "Таваріщі, што ви дєлаєтє! Знущаєтесь над жінками й дітьми малими!.. Позаду нас їде ціла колона, зробить із вас мєзгу!" Поляки – за свій кулемет. Один крикнув: "З нами є ваші командири!" Тоді ми їх не бачили – були одні поляки в рогатівках[46]. Посідали вони на коней, кулемет взяли, поїхали на Модринь. Може, вони з польської армії були чи комуністичної Служби безпеки… Хто їх тоді міг розібрати. Всі вони українцям робили одне.

Ми всі тоді кинулися до машини. А шофер не хоче, зганяє, бо грязь, важко йому доїхати до шоси. Сестра моя сіла, інші жінки, чоловіки, а я зосталася, бо не хотіла кидати матір, і дитина мала.

То ми вернулися до себе на подвір'я, поїли підвечір, думаємо, де лягати спати. Бачу: світить машина, з Грубешева їде. Доїхала до перехрестя, звернула на Модринь, на нашу вулицю. І бачимо: ідуть солдати. Карабіни заклали на рамена. В рогатівках – польські, значить. Що робити? "Треба тікати", – кажу. А мати: "З отеї буди нікуди. Нех мене палять, заб'ють". Я взяла донечку, побігла подвір'ям. Бляха на ньому була розстелена, ми на ній зерно тримали. Чоловік утік до буди, що була там. Я добігла з донькою туди – вже бачу, ходять бандити по тій блясі. Я в малину сіла з дитиною. Холодно, сніг. А бандити пішли. Стихло. Я – до сусідських скирт. Їх було дві. Присіла між ними. Дочка поклала мені голову на коліна, сидимо. Але чую – щось шуляє. Через солому чую. Думала: Микитюкові хлопці

[46] Рогатівка – кашкет польських військових з характерним квадратним денцем.

На Сагринському цвинтарі

ховаються. Але приглядаюся до неба – рогатівки на голові. Поляк!.. Я здерев'яніла. Тікати нема куди, кричати не можна – заб'є!. На карабінові – штик. Коле ним і ногою мацає. Чую – підступає все ближче до мене. Зовсім близько! …Що робити? Так заколе, а так заб'ють. Хапаю руками за гвинтівку і щосили кричу. Поляк від того гвинтівку кинув і – як зареве. І бик, і корова так не ревуть. Інші поляки, чую, кричать: "Кто там єст?" Відзиваюся: жінка з дитиною. "Виходь!" Один узяв мене за одне рамено, другий – за друге, і так ведуть. Думаю, чи видертись і тікати, щоб забили на ходу і не страждати. Веду донечку за руку, а вона питає: "Мамо, ми вже не будемо жити?" "Ні, не будемо, доню". "Мамо, я хочу жити". Три рази питала, поки йшли. Вони всі мовчать. Вводять мене до Шелепінової хатини, Василевої. Його замордували, а дочка ще зосталася, і жінка. Не чула я ні рук, ні ніг, ні язика. Варта стоїть, вікно завішене. Думаю: тут моя кончина. Одчиняють двері, а там – світло. Настя з дівчиною – біля печі. Побачила я її, ожила. А вони давай мене питати, чи маю чоловіка. "Маю". "Де він?" "Поїхав до млина". Дочка моя слухає. Другий бере її на руки, дає цукерка, питає, як зветься, чи мама носить хліб воякам українським, чи ходить до лісу. "Не ходить нікуди". "Чи пече хліб воякам?" "Ми печі не маємо. Хата згоріла і піч". "Чи тато їздить по дрова до гаю?" Ні. "А вояки до вас приходять?" "Не бачила". "Чим палите, як мама їсти варить?" "Ми палимо смалюхами". Випитав дитину і скинув з колін. Я мовчу.

…Сказав нам, що вони приїхали на облаву. Як не впіймається нічого, ніхто в них не вистрілить, то ми будемо жити. Якщо хтось відізветься, вистрілить, то нас усіх вони виріжуть.

Ночували ми в тій хатині. Рано вони поїхали в гай, а мені сказали варити обід на 20 душ. Наварила я клюсок. Бандит мене закликав, питає, чи на нього не серджуся. Кажу, що ні, бо він же мене не бив. Каже: був на війні, у війську, але такого страху не мав, як я його настрашила. Другий каже: "Зле, що я не пішов. Був би виконав свою присягу. Склав її про те, що десять душ українців уб'ю, бо за

Бугом убили дітей, тестя, жінку – п'ять осіб". Цієї ночі був би присягу скінчив…

Настали жнива. Ми збирали збіжжя. Урожай добрий, але з гаю стріляють. Кидаємо все, тікаємо до Теребіня. Сім кілометрів полями несу дівчину на плечах, колоски б'ють у лице. Затихне стрілянина – вертаємось назад, жнивуємо далі. Молотарка татова збереглася – змолотили, звіяли. Нема мішків, у що всипати. Ідуть солдати совєтські, питають: "Чи дасте на Красну армію ізлішкі?" – "Дамо". Дали тонну збіжжя. Приїхали з мішками, повантажили. Дали документа – розписався старший із солдатів. Каже: "Все вам буде після війни віддане". Інші сміються: "Давай, давай. Побачиш, як своє вухо, ту заплату"… Ще картоплі ми тоді здали 50 центнерів, 50 центнерів сіна, 50 центнерів конюшини. І для нас ще вистачило… Хату треба було ставити. Думали ж зимувати. Але стала ходити комісія – руські й поляки. Описували, що залишаєш, оцінювали. І всі радили забиратися. Говорили й ми між собою: "Мудрий не прийде тебе забити. А всі поляки мають зброю". І вони казали: "Дурак якийсь прийде і заб'є тебе". Подумали ми: їдуть усі люди, одним у селі залишатися не можна – спалять, заб'ють. Рішилися їхати.

У той час ми були в Теребіні, бо в Сагрині боялися ночувати. Мати зосталася якось там ночувати. А тут серед ночі приїхала машина, наказали нам: "Зараз же грузіться. Веземо до Замістя". Люди в плач. Я сказала: "Не поїду, поки не попрощаюся зі своїми могилами. У мене 13 душ забито – вся родина. Я собі душогубство зроблю і мене тут поховаєте". Машини ночували в Теребіні в Митюка на подвір'ї. Забрали чоловікову двоюрідну сестру з дітьми й матір'ю, вивезли вночі до Замістя. А на нас чекали до ранку. Руський начальник дав нам машину, завезли до Сагриня, ми на могилах поплакали, попрощалися, я взяла в торбинку землі з могил, забрали матір, приїхали до Теребіня, стали вантажитися. Чоловік мав їхати возом, а все інше і корову повантажили на машину. Сестру мою з усім, що брала, – теж. Завезли до Замістя. Чоловік сестриного коня продав, а свого зоста-

вив, бо як же без коня… Цілий день того коня грузили: що ведуть у вагон – затупає ногами. Виривається.

Приїхав до нас якийсь генерал, зробили сход, сказав: “Не їдьте на Волинь. Як схочете на Волинь – завеземо, але ваші чоловіки й сини підуть на передову. Коли ж погодитесь поїхати туди, куди ми вас повеземо, то поїдете цілими сім’ями, і чоловіки поїдуть разом, брати й сини”. Всі закричали: “Везіть, де хочете”.

Ще ось що хочу розказати. В Грубешеві мала я зустріч із руським генералом. То було скоро після приходу руської армії на Холмщину. Іду Грубешевом, бачу: в загороді стоїть море нагнаної худоби. А нам поляк один дав телятко, вигодували ми його, виросла велика телиця. Діти маленькі, а корови нема. Підходжу до солдата, прошу: приведу вам гарну телицю, а мені дайте хоч гіршу, але тільну корову. Каже, дав би, але боїться, бо як довідаються, заберуть на передову. При коровах легше. Де шукати начальників? Сказав: в “Імперіалі”. Звати генерала Борис Шангін. Іду. Ми туди контигент возили німцям, документи відмічали, горілку отримували за збіжжя. Сторож пропустив. Заходжу в палатку. Сидить. Груди в медалях.

– Сідайте.

Кажу, чи не можна телицю обміняти на корівчину – діти маленькі… А він:

– Ага! Телицю на корову? Ви наїлися булок з маслом! Ще вам молочка захотілося!.. З якого села?

– З Сагриня.

– Знаю! – мені каже. – А хто вас винищував?

– Польська банда.

– Ето нє полякі билі. Ето ми билі. Моі солдати. Поняла?

– Поняла, – кажу.

– Нє вибілі вас на утро – вибют на ужин. Хочеш корову за тьолку!.. А єслі би ти прішла і сказала: “Вот у мєня осталась тьолочка – сдаю єйо на Красную армію”!.. Тогда я би сказал, что ти хорошая. А ти – такая, как всє ви… Знаєш, ми прішлі освобождать вас, а ваши друзья за Бугом із-за угла стрєляют в наших солдат. …Ми всєх вас

отсюда вивєзєм. Останєшся, то еслі полякі не скушают на завтрак, скушают на ужин. Дайом ім такую власть. Што захатят, то с вамі і сдєлают. Ми ім уже позволілі[47].

Пошкодував мені поміняти, а ми ж Красній армії – і тонну збіжжя, і …

Виїхали ми у світ на Новий рік. Куди везли – не знали. Привезли нас у Вознесенський район Миколаївської області. Згрузили там, не питаючись. Приїхали жінки на коровах, розвезли по селах Новогригорівка, Білоусівка, Арнаутівка, Ракове, Болгарка – де були місця. Селили одразу до людей, потім давали пустки. Наш господар був на війні, господиню міна забила, у сироти-підлітка була вільна хата, то дали її. Зима, холод. Ми до колгоспу не писали заяви зовсім, тільки так чоловік ходив на роботу. І я ходила. Що там платили!.. Гроші. І то не одразу. …Чоловіка взяли на курси садівників. І я в саду працювала, на винограді – було 25 гектарів. Коня у нас "позичили", тримали в колгоспі. Так він там і пропав… Начальство в колгоспі побачило, що наші люди тікають звідти, передало коня в інший район. Ми довідалися. Передали його в третій район. Знову довідалися. Ховали від нас. …Я поїхала до Миколаєва до голови облвиконкому. Він – молодий такий чоловік. Накітний. Сказала йому: хочемо свого коня забрати. Ми ж не колгоспники, а нам не дають – голова тільки "позичив". Їздили ним, возили помідори, фрукти, а далі стали передавати, бо бачать, що наші люди виїжджають. Він каже: "Я знаю все. Вашого коня не вернуть, бо край зруйнований, потребуємо робочої сили. Не віддамо".

…Давали нам там городи. Посадили ми картоплю, то не зібрали й десятої долі того, що садили. Зійшла вона і посохла на сіно. Кол-

---

[47] Це не поляки були, це ми були. Мої солдати, зрозуміла? Не побили вас на ранок, поб'ють на вечерю. Хочеш корову за теличку. Коли б ти прийшла і сказала: От у мене осталася теличка – здаю її на Червону армію! Тоді б я сказав, що ти добра. А ти така сама, як ви всі. Знаєш, ми прийшли визволяти вас, а ваші друзі за Бугом з-за рогу стріляють у наших солдатів. Ми вас усіх звідси вивеземо. Зостанешся, то якщо поляки не з'їдять вас на сніданок, з'їдять на вечерю. Даємо їм таку владу. Що захочуть, то з вами зроблять. Ми їм уже дозволили (рос.).

госпні городи були на плавнях коло ріки, а нам дали по 40 сотих у полі – все посохло. Чоловіка малярія стала мучити, доктори сказали: “Виїжджай, бо клімат не підходить”. Я здорова, а йому температура перевищує 40 градусів. Казали лікарі: “Виїжджай, бо помреш”. Ми зайшли в райвиконком до голови, я показала папірця про здачу зерна, картоплі, сіна, конюшини, питаю, чи важний він, бо люди сміялися. Подивився, каже: “Одержите все стопроцентно”. А тут наші люди стали виїжджати, бо плата за роботу була марна. Не випускали. Міліція била всіх. Але тікали – хто конем, хто коровою, а то в мішок напхав пожитки – і на поїзд, товарняк. Найпершу туру людей – ми чули – ніби навіть пустили до Польщі, переїхали через границю. Правда, ніби, не пустили їх до рідного села, вивезли аж під німецьку границю на Сльонськ. А другу туру вже не пустили зовсім…

Все ж наші люди стали звідти виїжджати. І ми так само тихенько. Я сіла в поїзд із донечкою. А чоловік купив коня, запряг його разом з коровою до воза і так помаленьку їхав. Ще й свиня ішла з ним. Думав, дійде до Первомайська, продасть її там. Міст там високий треба було переїжджати, то свиня з ляку влізла під віз і тихенько перейшла. І далі йшла за возом, то так прийшла аж до Луцька, звідси – на Діброву до Вишнева. Ще навела нам два рази поросят. Як ми привезли їх на ринок, то Мороз Василь, – побачив, що продаємо, – став на возі, кричить: “Люди! Сюди! Тут поросята од мудрої свині!”…

Через 25 літ я поїхала з дочкою і внуком на батьківщину. Все зруйноване. Від обійстя – ані підмурівки, садок вирваний, усе знищене до краю. .. Ми на могилках оправили могили. Довідалася я, що Болінадя син робить пам’ятники. Пішла до нього, попросила – батько сусід був недалекий, українець, оженився з полькою, зостався вдома. Діти вже поляки. Зробив нам пам’ятник, наладив розбитий над могилою, де поховані тато, бабця, внучок. У другій могилі поховані швагро і діти, наша дівчина і сестри двоє дітей, Настуня і Ваня… Я пішла до польського ксьондза, попросила його, щоб він запечатував гроби, бо ж рідні поховані без трун. (Як швагра ховали і сина, то сестра сама скочила до могили, кричала: “Засипайте мене разом з ними!”). Ксьондз

Вхід на Сагринський цвинтар

На Сагринському цвинтарі

згодився, склав список усіх побитих, відслужив у костелі Службу. І ми з ним хресним ходом пішли на могилки: костельний ішов і ксьондз. Освятив пам'ятники, запечатував гроби. Подякувала я йому, давала гроші, не взяв. Сказала тоді: "Даю на костел". А він: "Не візьму. Наш костел багатий, а ви – бідні, вигнані".

…Саме тоді я дізналася про долю брата Михайла. Сказали мені поляки (наші родовиті, які ведуться з часу унії, тобто переходу українців-уніатів не до російського православ'я, а в католицизм, на поляків в роках 1870–1905), що він спалений на поліцейському постерунку. В ту ніч там спалено 35 душ. Малих дітей бандити порозпинали на дротах огорожі – в той день, як палили, нищили село.

Став наш давній Сагринь полем – людей нема… А я йду і бачу всю нашу вулицю. Всіх сусідів пам'ятаю. Живих! Їх усіх у той один чорний день не стало. Вільгів два – поколені штиками. Буськів дві сестри, батько їх і мати поколені вилками. Микульського Ганка з дітьми забита. Коркушова Настя і двоє дітей побиті. Ковальчуки старі і внучок побиті. Микитюки обоє побиті. Біліноги цілою сім'єю побиті. Шифлі Микола і син – всі побиті, старушок один зостався. Собчуки (Стихарі звалися) побиті. По два, по три чоловіки в кожній хаті… Одне яке мале зосталося або старе. … Сташевські побиті. Шпаків двоє забито. Климчуків забито. Собчуки обоє. Новосад з жінкою побиті. Рачкова мати з сином побиті… Всього було, ми рахували, побито в тому погромі 850 душ. А ще ж були такі, яких ми не знали, – переселенці. Ми не знали, скільки їх було. І ще були такі, що поприїжджали з інших сіл ночувати до нашого села – ховалися од біди.

…Притула Василь Васильович, був учителем, знав, скільки людей загинуло в той чорний день у нашому селі, складав список.

Коли ж я була в Сагрині через тих 25 літ, то дізналася, що теперішні польські поселенці в Сагрині і зараз добре знають, де земля побитих і вигнаних українців. Ще й тепер ця наша земля, хоч і найліпша, ціниться у півціни – польська гірша у два рази дорожча. Між собою вони говорять, що непевні, ще, може, українці вернуться на свою землю.

…Ото я, Антоніна Василівна Митюк, розказала вам те, що тримаю в пам'яті в мої 87 літ.

Моя бабця була полька, а сестра мамина вийшла заміж до Малич за Каліщука. Він був поляк. Мама моя ж вийшла заміж за українця. Моїх батьків побили поляки, а в тих Каліщуків – побили українці. …Якось зустрілася я з дочкою Каліщучки Антосі, плачемо. Вона мене цілує. "Марисю, – кажу їй, – ми ж сестри. Що з нами, з нашою спільною родиною зробили!.."

Спогад записано 9 березня 2002 року в селі Пальче Ківерцівського району Волинської області як частину проєкту "Волинь", спонсорованого Комісією Людських та Громадянських Прав при Світовому Конґресі Українців. Оригінал магнітофонного запису зберігається в архіві Комісії в Торонто.

Віталій Сівак

Кров українська, кров польська...

Я, Сівак Віталій Іванович, народився 1 серпня 1929 року в селі Модрині Грубешівського повіту Люблинського воєводства у великій сім'ї діда Петра. Нашого тата звали Іван Сафатович. У сім'ї крім мене був брат Олександр. Спочатку ми жили в діда в Модринці, пізніше перебралися до сусіднього села Модриня, де батьки поставили хату. Було у нас 3 з половиною гектари землі, частка лісу, трохи лугу. Тато працював у господарстві. Згодом дід дав нам коня, ми обзавелися реманентом. З одним конем працювати в господарстві було важко, тому ми стали спрягати нашого коня з конем поляка-односельця Стаха Кліща. Він був таким же, як і ми, мав теж одного коня. То він брав нашого коня обробляти свій ґрунт, то ми. По черзі їздили на заробітки: возили свиней з Мірча у Гдешин. За це платили до 20 злотих, що на той час було для селянина багато.

Жили ми в оточенні поляків-колоністів із півночі й півдня. Вони переселилися сюди на поміщицькі землі. На півдні в Ганушівці жили переважно багаті поляки, на півночі на гірших землях – бідняки. На Ганушівку поляки прибули ще за царських часів – викупили землю пана. Вони були найбагатшими в селі: кожен мав по 30-40-50 гектарів доброї землі, хорошу забудову. Вони наймали наших українців для обробітку. У багатьох із них, зокрема, Зюлковського, працювала і наша сім'я. Щоправда, розраховувався він чесно. Ставився до українців доброзичливо, допомагав. Був такий випадок. У нас здохла корова. То він, хоч ми навіть не просили, приніс нам гроші, сказав: "Іди, Іване, до Сихович і купи собі корову, а гроші якось віддаси". З поляками жили ми в той час мирно.

1925 року наші місцеві поміщики-поляки Мілєвичі віддали свою землю, що мали в Модрині й Модринці, в іпотечний банк. Він за неї з ними розрахувався, а на ці землі стали селитися колоністи – поляки-мазури. Таким чином і на півночі села теж утворилася колонія польських поселенців – близько 30 сімей. До Модриня належала ще одна польська колонія Корчунок, утворена таким же способом – у ній проживало 100 сімей осадників-поляків. Українці ж землі купувати не могли – їм це було в державі заборонено. Пам'ятаю лише один виняток. Аж у 1938 році нашому сусідові, українцю Грабовському, який був у польському війську, в уланах, і воював проти України й совєтів, поляки виділили 5 гектарів землі на Корчунку. І ще наш селянин-українець Назарук, маючи, очевидно, досить грошей, купив у поляка на Корчунку цілий маєток. Ще перед самою війною українці Качковські і Гаврилюки купили землю – приїхали з Красноставського повіту. В результаті цих поселень поляків кількість українців і поляків стала в селі приблизно однаковою.

Стах Кліщ був поляком-старожилом, виростав разом із нашим татом. Його сестра вийшла заміж за українця на прізвище Хома. Розмовляли ми всі між собою українською мовою: Стах, діти його, я, брат мій Олександр. Ми обидва гралися з Кліщевими дітьми, вони мали стільки ж років, як і ми, – Владек і Гелєна. Нашою мовою міжнародного спілкування була українська, або – як тоді поляки її звали – "руска" ("русіньска").

У 1936 році я пішов у перший клас польської початкової школи в Модрині. Вчителями були поляки – Каліновська завідувачка, ще одна. Для викладання Закону Божого до нас приїжджав священик із села Сиховичі, бо з 1925 року церква в нашому селі була закрита. Свої заняття священик вів російською мовою. Вчительки-польки раз на місяць водили нас усіх до костелу в село Мірче – в тому числі й православних. Жодного уроку української мови в нашій школі не було, хоч саме нею ми розмовляли між собою. …Була в школі невелика бібліотека польських книг, нею ми користувалися. …Таким чином, наше національне усвідомлення в цій школі велося у двох

напрямках: вчительки – у польському, отця із Сихович – у російському. Про Україну жодної згадки в них не було. Щодо національності, то у моєму шкільному свідоцтві про закінчення 3-го класу написано: віросповідання православне, русин.

На початку 1930-х років у період тогочасної "відлиги" в селах Грубешівського повіту активісти-українці організували відділення "руського" культурно-освітнього товариства "Рідна хата"[48] (лише під такою назвою – без слова "українське" у Люблинському воєводстві було дозволено існування української просвітньої організації – протидія національній консолідації українців була в тогочасній польській державі понад усе). На всю Грубешівщину славилася "Рідна хата" в селі Модринці, де я народився. До неї належало більше 50 активістів – хлопців і дівчат, старших селян. Була бібліотека української літератури, влаштовувалися читання, працювали гуртки драматичний, хоровий. Надавалася допомога односельцям у вивченні рідної мови. Заходи свої "Рідна хата" влаштовувала в палаці поміщика пана Мілєвича. Він відпустив одну з великих зал свого старого палацу, де це здійснювалося. При проведенні всіх заходів "Рідної хати" обов'язково був присутній поліціянт із постерунку, приходили як контролери осадники. Перед початком вистави чи концерту обов'язково треба було співати гімн "Єще Польска нє зґінела…"[49], а тоді вже починати.

---

[48] "Рідна Хата" – просвітнє товариство на Холмщині та Підляшші. Діяло з 1922 по 1930 рік. "Р. Х." була організована за зразком товариства "Просвіта" у Львові, яке не одержало дозволу поширити свою діяльність на півн.-зах. українські землі. Централя "Р. Х." була в Холмі. У 1930 існувало 125 філій, при яких діяли бібліотеки, читальні, аматорські хорові й театральні гуртки, кооперативи, групи навчання української мови тощо. Товариство "Р. Х." за 10 років існування чимало спричинилося до поширення і поглиблення української національної свідомості. Влітку 1940 замість "Р. Х." постали Українські Освітні Товариства (УОТ).

[49] "Ще Польща не пропала" – перші слова польського національного гімну.

Пізніше, у 1930-х роках, “Рідні хати” були ліквідовані, бо в них запідозрили участь членів КПЗУ[50]. Зокрема, мій дядько Євген Петрович Осип був активним учасником “Рідної хати” і в той же час – членом КПЗУ, за що потрапив до тюрми на 5 років. Членів КПЗУ в Модринці було чоловік 6, у Модрині кілька. Небагато. І поряд з тим у Модрині були члени ОУН[51]. Належали до них заможні селяни, як Михайло Павлось, Носаль, інші. Теж небагато, але були… Поляки суворо розправлялися як з одними, так і з другими. Мого дядька посадили в тюрму, а Павлося Михайла – до концтабору в Березі-Картузькій[52]. Повернувся з нього аж у 1939 році після розвалу Польщі.

Становище українців із кожним роком у польській державі погіршувалося, а починаючи від 1933–34 років – загострювалося. Найперше почалися шалені випади проти євреїв – наклепи, брехня, фізичні розправи. У нашому селі на шосе молодики-поляки нападали на них, грабували. У газетах, розвішаних плакатах, у листівках закликали нічого у євреїв не купувати, бо, нібито, у них товари неякісні – хліб, який продають, місять ногами, до бочок з оселедцями наливають помиї. А головне – “христопродавці, розіп’яли Христа” і т.п.

Ще не закінчилося цькування євреїв, як почався “наступ” на українців-русинів. Стали змушувати нас переходити, вихрещуватися на католицьку віру, обіцяючи всілякі матеріальні блага – роздачу земельних наділів з панських маєтків, влаштування на кращу роботу. Ополячування посилилося. Охочих іти на ці принади виявилося мало. Тоді в дію були запущені погромники-кракуси. Вони стали нападати на українські села – били вікна. Вривалися в хати, роздирали перини й подушки, пускали на вітер пір’я, вливали в муку керосин… Ми

---

[50] КПЗУ – Комуністична Партія Західної України.

[51] ОУН – Організація Українських Націоналістів.

[52] Береза-Картузька – польський концентраційний табір, створений у 1934 р. на Поліссі. У таборі тримали на основі адміністративного рішення, тобто без судового процесу, противників правлячого режиму, в основному членів і прихильників українських політичних і культурних організацій. Відзначався жорстоким режимом і нелюдськими умовами перебування.

були тоді в постійній тривозі, страху. Чоловіки – наш тато в тому числі – з киями вартували на вулиці, аби захистити наші українські оселі від погромів.

Наступним етапом антиукраїнської кампанії стало руйнування православних храмів. Наші старовинні православні храми були переважно дерев'яні – бандитам-кракусам неважко було їх розвалити. Муровані вони замикали або переобладнували в костели. Модринську муровану церкву, яка мала більше 400 років, ще раніше закриту, в 1938 році переобладнали на музей. Викинули з неї іконостас, зруйнували, скинувши баню, що була її окрасою, спалили церковну утвар. Із села Мірча сюди став приїжджати ксьондз, який правив свою службу, а українці були змушені ходити до церкви в село Сиховичі – за 8 кілометрів від Модриня.

…В останні роки існування польської держави почалися репресії проти політично активних мешканців села. Спочатку – проти членів КПЗУ, потім – проти українських націоналістів. Отруєні чадом католицизму, шовіністичної зверхності, поляки у більшості своїй мовчали. Лише у незначній кількості були такі, що засуджували дії властей, казали, що до добра це не доведе. Наші українські селяни, передовсім молодь, ловили кожне слово радіопередач зі Сходу, не знаючи, якою там є дійсність, захоплювалися "досягненнями" совєтів, колгоспами, організацією тамтешнього навчання, культурними здобутками, матеріальним рівнем життя. Про це також позитивно писала польська легальна газета "Червони штандар", а також український журнал "Вікна", який я інколи читав. Інші думки про совєтські "успіхи" теж були. В польській пресі писалося, по радіо говорилося про голод, арешти, розправи над людьми на Сході. Велася кампанія допомоги голодуючим. Але цьому майже ніхто не вірив. Наприклад, у нашого сусіда Івана Дениса син був великим прихильником совєтів, то до хрипоти часто сперечався з батьком. Батько твердив: не можна вірити в те, що говорять зі Сходу, бо є відомості, ніби там усе якраз навпаки: голод, переслідування і головне – нема порядку в господарюванні. Там – ще далеко до того, що

він бачив на власні очі в Німеччині, коли був у полоні. І, все таки, син стояв на своєму.

Починаючи з 1938 року, в країні наростає воєнний психоз. Німецький уряд вимагає від Польщі "коридору" до Східної Пруссії і згоди на приєднання Гданська. Польський уряд, у свою чергу, виставляє територіальні претензії до Чехословаччини. Польща захоплює Заользя. Навіть на крамницях, молочарнях, на хатах з'явилися плакати, листівки: "Нє дами ані ґузіка!"[53] Писалося про великодержавність, могутність Польщі – і все це на тлі міжнаціональної ворожнечі в країні, нацьковування поляків на українців і євреїв, утвердження зверхності одних над другими. А країна стояла на порозі війни.

Вона розпочалася нападом Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 року. То був початок Другої світової війни. Того дня, пам'ятаю, у нас вдома був дядько Степан, військовозобов'язаний. Він побіг додому в Модринь, думав – буде мобілізація. Але її не дочекався. А через тиждень бачимо: із Грубешева на Сокаль відступають поляки. І йдуть то в один бік, то в другий – нерозбериха, певне, в польській армії. З'явилися дезертири з неї – переважно українці, білоруси, литовці. Йшли вже без зброї через наше село, говорили нам: "Нам нема за що воювати". Під кінець другого тижня війни, коли польська армія на очах розбіглася, у нашому селі з боку Грубешева з'явилися німецькі танки, автомобілі. Жодних бойових дій із польським військом німці не вели, рештки його хіба що ховалися по лісах.

Коли совєтська армія рушила на територію Польщі, то німці взагалі вибралися від нас, кілька днів на нашому терені не було жодної влади – ні німців, ні совєтів. Тільки окремі роздрібнені загони польської армії переходили з одного лісу в другий, з одного села в інше.

У неділю 21 чи 25 вересня 1939 року на околиці Ставищ із боку Сихович і Тихобіжа з'явилися перші червоні вояки. Я з сусідами побачили, як із-під лісу полями до наших садиб наближається вершник у сірій шинелі. Коли він під'їхав до нас, ми відразу запримітили, що

---

[53] Не віддамо навіть ґудзика (пол.).

сидить він на сліпому на одне око коні, замість поводів у нього – шнурок. Ми тоді, правда, подумали, що то, можливо, він так "еквіпіювався", щоб законспіруватись. Вирядився в розвідку, а на такого коня десь натрапив у дорозі, настільки вже жалюгідний був вигляд. Привітався до нас російською мовою, запитав, чи немає поляків. Дід Денис сказав, що є двоє в клуні. Червоноармієць йому: "Пусть виходят ко мнє"[54]. Дід передав. Польські вояки вийшли з піднятими руками, тримаючи в них гвинтівки. Червоноармієць зброю забрав, їм же сказав іти додому. Сам поїхав ще до Модринця.

Там червоноармійці роззброїли польський підрозділ, який не виявив жодного опору, забрали його обоз. Інше майно поспішили розібрати селяни.

У нас в Модринці якоїсь урочистої зустрічі червоних не було. Певне, через те, що прихід відбувся раптово, в ентузіастів не було часу приготуватися. А в селі тоді було чимало прихильників совєтів. …Тож надвечір у центрі села зібралося багато односельців – якраз на цей раз на гарних конях приїхало кількоро совєтських офіцерів, розпочався мітинг. Говорили переважно червоні – про те, що буде безоплатне навчання рідною мовою, лікарні по селах, клуби, селяни об'єднаються в колгоспи, їм передадуть поміщицькі землі, головне – роботи вистачить усім.

А в той час, ми бачили, із села Крилова через верхню вулицю села Мірча і наше село Модринь у напрямку села Сагринь на захід все йшли і йшли армійські колони з технікою – радянське військо. Отже, на Холмщину було введено його значні сили – певне ж, не для того, щоб забирати їх через кілька днів! Мало відбутися в цей час погодження позиції між розбирачами Польської держави.

Скориставшись тим, що в наш край прийшли совєти і прямують на захід, у селах, зокрема, в Модрині формується озброєна селянська міліція. Зброї на той час уже було вдосталь. Хто хотів, перепиняв на дорогах групи польських вояків, що виходили з лісу, роз-

[54] Нехай виходять до мене (рос.).

зброював їх, відпускав додому. Напередодні цих подій більшість членів поміщицької сім'ї, що жила в Модринці, виїхала з маєтку. Тож селяни після приходу совєтів одразу кинулися розбирати нічиє тепер майно. Але відразу ж був організований під керівництвом Євгена Петровича Осипа комітет, який узяв під охорону будівлі, худобу, інвентар фільварку. За його наказом як голови комітету найстаршого сина поміщика пана Мілєвича, який залишився, відвезли до Грубешева, щоб запобігти можливому самосудові. Все ж панський палац було розграбовано.

Наприкінці вересня пішла чутка, що совєти будуть відходити. І справді, все їхнє військо знову стало йти через село – назад до Бугу. У селі виникла паніка – особливо серед прихильників совєтів. Ніхто не знав, як німці будуть ставитися до них. Багато односельців стало виїжджати разом з совєтським військом за Буг, переважно молодь. Тоді з Модринця виїхали, зокрема, наші сусіди Денис Василь, Михальчук Сергій, двоюрідний брат Сівак Петро, Яблонський, багато інших. Із Модринців виїхали дядько Коза Степан, двоюрідний дядько Коза Леонід, інші. Дядько Осип Євген Петрович з тіткою Ганною і ще одна сім'я взяли з панського маєтку пару коней, воза і також виїхали. Подумував про виїзд і наш батько, але трапилася пригода, яка змусила його задуматись, чи їхати. У цей час тато і я верталися з Модринця і везли додому швейну машину, яку тітка Ганна, виїжджаючи, передала мамі. Наша фіра опинилася серед совєтського військового обозу, батько звернувся до солдата, що правив кіньми: "Скажіть, що нам робити? Виїжджати з вами за Буг чи ні?" Їздовий оглянувся навколо себе, чи нема близько інших, сказав: "Хату, шматок землі маєте? То й сидіть вдома, нікуди не їдьте". Так ми залишилися на місці. Це був нам перший сигнал, пересторога людини, що жила при совєтах і сказала: не таке воно, життя в Союзі, як про нього писали й говорили.

Дід Петро Коза теж подумував про виїзд за Буг, але й він на таке ж своє запитання отримав відповідь, подібну до тієї, що й ми. Солдат-шофер, який брав картоплю з панського маєтку і побачив добротні будівлі дідового господарства, сказав йому: "Сиди вдома".

І серед совєтських вояків були люди, які говорили правду про тамтешній соціалізм.

Після того, як останній із них покинув наше село і територію до Бугу, на дорозі з Грубешева з'явилися німецькі танки. До цієї події мешканці села віднеслися по-різному. Більша частина бідніших була прихильниками совєтських порядків. Ці шкодували за тим, що совєтська армія відступила. Менша частина, заможні, – раділа. Ці називали німців господарями, носіями дисципліни й порядку. Я говорю про це тому, що пройде неповних 2–3 роки й ці люди, відчувши на своїй шкурі "нові" порядки, першими будуть з надією виглядати повернення совєтів.

Найперше, з чого почали німці, – з роззброєння селян. Бо ж майже в кожній хаті була гвинтівка. Солтис виділив підводу, німецький солдат заходив до кожної хати, питав: "Іване, гвинтівка є?" Селянин виносив гвинтівку, кидав на віз. Пам'ятаю, і до нас німець зайшов у хату – батько виніс гвинтівку, поклав на фіру. Так закінчилася наша тодішня самооборона. Як стане відомо пізніше, поляки так, як українці, не чинили.

У Грубешеві встановилася напіввійськова німецька адміністрація в особі ляндвірта[55], гестапо, поліції – спочатку польської, потім української. У ґмінах продовжували працювати старі довоєнні війти, солтиси.

Восени 1939 року за спільною угодою між урядами Німеччини і Радянського Союзу українцям було надано право переселятися до СССР. Німці, що опинилися під совєтами, масово переїжджали до Німеччини. На їх місці мали жити українці, які переселялися з терену колишньої Польщі, зайнятого німцями. У Грубешеві стала працювати комісія у складі представника СССР, німця-офіцера і солтиса. Вона їздила по селах, збирала заяви бажаючих виселятися до совєтів. Дядько Прокіп як ревний прихильник комуністів першим за-

[55] Ляндвірт – (нім. Landwirt) – господарчий начальник повіту в німецькій адміністрації Генеральної Губернії (Generalgouvernment).

писався на виїзд. За ним послідував наш тато – і це не дивлячись на те, що вже тікали від совєтів ті, хто пішов туди у вересні. Вони розповідали про життя в Союзі правду. Зокрема, тоді вернувся додому в село Михальчук Сергій, брат дядини Зоськи.

Виїзд було призначено на кінець грудня 1939 чи початок січня 1940 року. Ті, які виїжджали, брали з собою все, що вміщалося на підводі. Худоба, все інше майно залишалося. Із Модриня тоді виїхало більше 10 родин. Готувалася до виїзду й наша сім'я. Мама дуже противилася цьому, але тата не можна було переконати, тим більше, що на нього впливав дядько Прокіп. Але сталося так, що в цей час я важко захворів. Виїзд відклався.

Спробувавши життя при більшовицькому "соціалізмі", вже через півроку ті, хто восени 1939 року перейшли за Буг до совєтів, а потім не зуміли повернутися додому нелегально, стали вимагати від радянської влади і німців дозволу на легальне повернення. Навесні 1940 року обидві влади між собою домовилися, у селі Бубнів Володимир-Волинського району був створений збірний пункт, де почали готувати їм документи для повернення до Німеччини, тобто додому. Тут зосередилися тисячі біженців. Совєтська влада всіляко гальмувала цю роботу, перешкоджала виїздові. Натомість німці охоче приймали. Комісія з німецького боку перевіряла стан здоров'я репатріантів. Біженці через Устилуг потрапляли до Грубешева, тут німці негайно здорових людей насильно забирали до Німеччини на роботу, всіх інших відпускали по домівках. Таким чином дядька Степана Козу, сусідів Мусія Олександра насильно забрали на роботу до Німеччини, а такі, як Чиж, рідний дядько Коза Леонід, Мусій Степан з дочкою і багато інших вернулися до рідних домівок. Вони тепер були перші агітатори проти радянської влади.

Німці свою господарську діяльність найперше розпочали з тотального обліку вся і всього, що мало населення: людей, землі, будівель, інвентаря, корів, коней, свиней, птиці. Реквізували радіоприймачі, кожна корова, свиня на вусі мали кульчик з номером, який заносився до книги, що знаходилася в ґміні. Відтак господар не мав

права її продати чи забити. Все йшло на державу, в тому числі й урожай. Млини й вітряки були спочатку опломбовані, потім, коли на кожну людину видали мельдкарту, в якій було записано, скільки кілограмів і чого можна було змолоти, їх відкрили, але під суворим контролем влади. Накладалася сувора заборона на використання жорен. Проте люди йшли на хитрощі: навчилися – дядько Степан першим – переставляти кульчики з тварини на тварину. І часто свиня, маючи рік і більше, важила всього 20 кілограмів, а доросла велика рогата худоба була телятками. До молока на здачу доливали воду, а жорна з'явилися мало не в кожній хаті. Якщо не було каміння, то вирізали круги з верби або дуба, розбивали старі чавунні баняки і цим боєм їх набивали. Вдавалися непогані жорна. А той, хто мав керата – привід для кінної молотарки – пристосовував їх до кінної тяги. Отже, хліб у людей був. Народ тоді співав таку пісеньку: "Каже ляндвірт: "Крутіть жорна вправо, вліво, аби їсти не кортіло".

В духовній сфері відбулися зміни на перший погляд прогресивні. Навчання в школах почалося українською мовою. Полякам школу в Модринці надали в приміщенні єврея Беня. Відкрили православну церкву, в недалекому минулому переобладнану в костел. Приїхав священик Пащук з сім'єю – до того був настоятелем у селі Забороль під Луцьком. До села прибули українські вчителі, переважно з Галичини. Молодь пішла до українських гуртків – драматичного, хорового. Ставилися п'єси, організували церковний хор. До села діставалася українська газета "Краківські вісті"[56], у книгарнях з'явилися книги українських письменників. Директором молочарні було призначено Вишневського, заступником Бойка – обох із Галичини.

---

[56] "Краківські вісті" – український щоденник, який випускало "Українське видавництво" у роках 1940–44 у Кракові для українців у Генеральній Губернії. Незважаючи на суворі обмеження німецькою цензурою, це періодичне видання було найбільш впливовим українським щоденником під час Другої світової війни та важливим джерелом інформації про хід воєнних та післявоєнних подій на території України. Головні редактори – В. Левицький та М. Хом'як.

На перших порах, перед війною з СССР, німці ставилися до українців лояльно. Головне – щоб виконав накладений контингент: здав зерно, катоплю, худобу, заплатив податок, справився з іншими повинностями. Якщо, боронь Боже, хтось їх не виконав, то з Грубешева від ляндвірта приїжджав у село німець. Солтисом він викликав винуватця, наказував лягти на лаву і бив нагайкою по спині.

…Але цього для німців було замало. В панському маєтку Мілєвича вони встановили суворий контроль за його діяльністю. Крім зернових, давали завдання вирощувати цукрові буряки, цикорій – нову культуру в нашому краї, картоплю. На виконаня цих робіт працівників фільварку не вистачало, тому німці стали залучати селян із Модриня і Модринця. Кожному дворові давалося завдання з догляду і збирання цукрових буряків, картоплі, цикорію. Під час робіт ходили наглядачі – крім фільваркових ще й німці. Впроваджувалося щось на зразок панщини. Тоді вперше у прополюванні буряків брав участь і я.

Коли німці прийшли на Холмщину, адміністрація на місцях залишилася попередня польська, в т.ч. працівники ґмін, поліція. А пізніше вона була замінена на українську. Іншим тоді було ставлення німців до поляків. Особливо жорстоким до євреїв. Якщо з поляками тільки не рахувалися, то євреїв нищили. Усім євреям, хто жив по селах, наказали зібратися в Грубешеві, там обладнали їм гетто. Відбирали дорогоцінності, гнали на важкі фізичні роботи, морили голодом. Тих євреїв, які мали можливість відкупитися золотом, відпускали на деякий час на волю з обов'язковим поверненням. При цьому сім'я залишалася в гетто як заручник. Таким чином у нас протягом двох місяців жив і працював єврей, відомий у Грубешеві кравець, шив одяг нам і сусідам. Розплачувалися з ним продуктами. Через визначений час кравець повернувся до Грубешева, більше ми його не бачили.

…Селяни милостиво ставилися до євреїв. Не дивлячись на суворі накази влади нічим не допомагати їм, – за це мала бути сувора кара аж до розстрілу, – українці переховували їх. Так, у селі Модринці в українця Дрища переховувалася дівчинка-єврейка Роня з братом. У 1945 році вона вже працювала продавцем у Грубешеві. І в нашій

сім'ї більше місяця жила старша жінка-єврейка з села Мірче на ім'я Файга. Преховувалася вона в клуні. Туди мама носила їй їсти. Від нас вона пішла. Більше про неї ми не чули. Можливо, хто вбив її за золото. Говорили, що бачили у Файги на грудях мішочок…

З другої половини 1942 року почалося інтенсивне будівництво шосейної дороги Грубешів – Модринь – Сокаль. На будівництво залучалися селяни з навколишніх сіл. Кожен своїми кіньми мав вивезти певну кількість піску, перевезти землі. Усі земляні роботи виконували євреї. Жили вони в обгороджених колючим дротом таборах без даху над головою. Німця, головного інженера будівництва, невільники цілими днями возили на санках, а він бив їх батогом. Немічних розстрілювали на місці.

У наше село і взагалі на Холмщину прибуло дуже багато втікачів від совєтів із-за Бугу і з Галичини. Вони працювали в школах, у поліції, в інших установах, на підприємствах, були священиками. Так, наприкінці 1940 року в нас вдома проживав емігрант з Галичини Кравець. Був освіченою людиною. Пригадую, часто говорив з татом про політику, демократію, соціал-демократію західного зразка, історію України. Приблизно в той час у нас поселився також утікач із-за Бугу на ім'я Гриць. Був добрим кравцем, шив нам одяг, допомагав по господарству. Очевидно, він був членом ОУН. Одного разу, пораючись у стодолі, я знайшов багато друкованої на машинці літератури. Пригадую, мова в ній ішла про якийсь конгрес. Коли про це сказав Грицеві, той злякався, просив нікому більше про це не говорити, документи переховав. Слід сказати, що завдяки емігрантам із-за Бугу, особливо з Галичини, в селах Модринь і Модринець, взагалі, серед українців Холмщини відбулися певні зрушення – ріст національної свідомості. Пригадую, влітку 1941 року в неділю до села приїхала група хлопців з Галичини на велосипедах з мандолінами. Зайшли вони до школи, де в той час вчителював місцевий житель із села Масломичі Мілинець. Виставили йому претензії, чому недостатньо виховує учнів у національному дусі. Селяни, які на той час були біля школи, полінами й киями вигнали галичанських наставників. Далі група цих при-

їжджих попрямувала до церкви, де правилася недільна Служба. Зайшовши до храму, галичани стали привселюдно вимагати від священика, щоб відправляв українською, а не старослов'янською мовою. У церкві виникла сварка. Обурені віруючі і звідси вигнали "місіонерів". Відтоді галичан у нас стали звати галілеями.

На постої в нашій садибі перебував загін німецьких жандармів. Напередодні війни зранку вони стали збиратися – їхати від нас. Один із них на ім'я Стах сказав: "Копайте окопа, бо завтра вранці буде війна". Викопати не встигли, а війна розпочалася. На ранок у неділю німці пішли й пішли. Не справдилися наші сподівання, що, можливо, з боку совєтів буде відсіч.

У зв'язку з війною на території Генерал-Губернаторства, до якого належала Холмщина, німці уворили багато концентраційних таборів для совєтських військовополонених. Уже на початку осені 1941 року розпочалися їх втечі. Ці втікачі з'явилися в холмських селах. Багато їх ішло й через наш Модринь. Сільський солтис Осипчук Максим передавав утікачів селянам на переховування, хоч було це вкрай небезпечним. За сприяння полоненим окупанти відразу розстрілювали всю сім'ю, палили садибу. Наша хата знаходилася дещо збоку від шляху, навколо неї був сад, а за ним – глибокий канал. В разі небезпеки ним можна було непомітно відійти у бік Модринського і Тихобізького лісів. Тож чи не тому найбільше втікачі-полонені заходили до нас. Переховувалися вони в клуні. Ми носили їм їжу, вартували, потім відводили в інші хати. Кого тільки в нас тоді не було – українці, росіяни, грузини, татари… Пригадую, якось у клуні в соломі я натрапив на чоловіка – виявився татарином – немічного, хворого. Був у нас, аж поки не видужав. Грузин Мирон проживав у нас до морозів, потім пішов за Буг до партизанів. Запам'ятався веселим, говорив, що до війни навчався у медшколі.

…Був такий випадок. Восени, в одну з неділь тато з мамою пішли кудись у гості. Я залишився вдома один, готував уроки. Нечутно до кімнати зайшов кремезної статури чоловік, непогано одягнений, але в руці він тримав ножа. Запитав мене, чи тут живе Сівак. Я

відповів, що так, пішов у гості. “Ти мене не бійся”, – тільки й сказав незнайомець, вийшов. Далі садом спустився до каналу, пішов у бік лісу. Я подумав: німець! Зараз будуть палити хату… Переляканий, ледве дочекався батьків. Усю ніч ми були насторожі, але обійшлося. Очевидно, це був один із полонених, якого направив до нас солтис.

На початку липня – після проголошення у Львові незалежності України і арешту німцями її керівників, розгрому уряду – вся українська поліція в сусідньому селі Сагрині через деякий час вночі покинула свій постерунок і разом зі зброєю пішла в підпілля. На той час, як стверджують польські автори, зокрема, в книзі “Луни над Гучвом і Бугєм”, і серед поляків було організоване антинімецьке підпілля. І перші антинімецькі дії тієї пори на Холмщині присвоювали собі як польські, так і українські підпільники.

…У наших лісах в ту пору з’явилися озброєні групи людей, які нападали переважно на садиби заможних українських селян, забирали кращий одяг, продукти, худобу. Все це списувалося на радянських полонених, хоч зовсім не відповідало дійсності. Втікачі з полону, як правило, не затримувалися на нашому терені, намагалися дістатися за Буг. Цими знавцями російської мови, що стали тероризувати саме наше українське населення, був польський кримінальний елемент, випущений на свободу.

На початку літа 1942 року з-за Бугу повернувся дядько Прокіп з сім’єю. Він і дядина Зоська, спробувавши лиха в совєтському “раю”, тепер були агітаторами проти совєтів. Коли питали, яка там культура, клуб, то дядина говорила: “Так, так, світять клубами” (клуб – діалектне “таз”: гра слів – світять дірявим одягом).

Польська поліція, яка була поставлена німцями після втечі української, намагалася вислужитися перед ними, стала видавати для гестапо активістів як української національої орієнтації, так і комуністичної. У селах розпочалися облави. Гестапо тероризувало населення. Одного літнього досвідку мама встала, вийшла надвір, побачила біля обійстя нашого сусіда Дениса Івана машину з гестапівцями, вбігла до хати, закричала: “Втікайте!” Ми з татом – із двору через клу-

ню, добігли до рову, по ньому пішли в бік Ганушівки. Подібне було і восени. А тоді гестапівці взяли в наручники з нашого села Носаля Василя, Ковальчука Володимира, Грабовського, Михальчука Володимира, Назарка Петра, Бобровського Антона, Бучака Антона. Дениса Василя батьки зуміли викупити в Грубешеві перед відправкою в Майданек[57]. Мельник Петро, двоюрідний брат, зумів втекти з-під варти із збірного пункту. Рятуючись від погоні, він пересидів цілу добу в воді під мостом, дістався додому, але психіка від пережитого була порушена на все життя. Всі інші без слідства і суду, ні в чому не винні, були кинуті до Майданека. Він із жахом згадувався серед людей. Не повернулися додому, загинули в концтаборі Носаль Василь і Грабовський.

У селі з кожним днем ставало все небезпечніше. Німецьку адміністрацію не влаштовувала і польська поліція, яка була щитом для польського підпілля. Тому вже втретє німці замінили її в Сагрині – знову на українців. Ця поліція підбиралася не з кращих українців, дехто був замішаний у злочинах. Так, навесні 1942 року в с. Масломичі на польській колонії було замордовано, порубано сокирами кілька польських родин. Поляки твердили, що зробила це українська поліція. Прямих доказів цього не було, але поляки "у відповідь" взимку замордували лише протягом однієї доби четверо українців – усю сім'ю Осипчуків[58].

З осені 1942 року німці розпочали на Грубешівщині примусове виселення поляків, на їхнє місце так само примусово привозили українців з Замістського, Білгорайського, Красноставського повітів. У тих повітах господарства українців, як і поляків, займали поселю-

---

[57] Майданек – німецький табір смерті на околиці міста Люблина. Діяв з липня 1941 по 22 липня 1944 року. Спершу призначений для совєтських військовополонених, а пізніше для мешканців Генеральної Губернії – євреїв, поляків, українців.

[58] На т. зв. листі 500 (Хом'яка) не значаться. Можливо, що автор мав на думці п'ятиособову родину Боярчуків з села Пасіки, замордовану поляками 30 березня 1943 р.

вані фольксдойчі[59]. Для перевезення майна українців німці збирали сотні фірманок…

Поляки з села Мірче навесні 1943 року теж були виселені – на Мазури[60]. Багато з них утекло. У нас, наприклад, довго переховувалися брати Янек і Стах Озаровські, наші троюрідні брати по мамі. На місце поляків у Мірче привезли українців із Замістського повіту… Ворожнеча, недовір'я, розбрат між поляками й українцями посилювалися. Навесні 1943 року під час оранки на своєму полі був застрілений селянин із Модриня Нитка. 9 серпня 1943 року загинув від рук поляка-бандита Барана Олексій Бойко. У січні 1943 року жителя нашого села українця Мельника Петра Григоровича, що вертався додому із села М'якого, бандити перестріли на польській колонії Корчунок. Петро намагався втекти, у нього був добрий кінь. Та на виїзді з колонії кінь з саньми з'їхав у рів, бандитам удалося Петра спіймати. Його жорстоко катували, повиколювали очі, відрізали вуха, порубали сокирою. Через кілька днів сусіди знайшли його, розпізнати було важко… 24 жовтня 1943 року польська банда з боку села Смолигова і Заболоття напала на Мірче[61], одне з найбільших сіл у повіті. В його польських садибах в ту пору, не питаючи згоди одних і других господарів, були поселені українці з Замістського повіту. Нападники спалили село, вбили 26 осіб, переважно жінок і старих. Це була перша такого роду велика акція винищення українського населення Холмщини.

Наша сім'я, всі мешканці Модриня і навколишніх сіл відтоді в домівках не ночували, кожної ночі, не роздягаючись, міняли місце перебування. До хати на ніч заносили кілька в'язок соломи, розстелювали на підлозі – і так усі покотом спали, в той час, як чоло-

---

[59] Фольксдойчі (нім. Volksdeutsche) – етнічні німці, які жили поза межами німецького Райху. В Генеральній Губернії жило біля 120 тис. фольксдойчів.

[60] На Мазури – так у народі називали неврожайні та бідні польські терени на захід від Холмщини.

[61] Польський напад на Мірче стався 22 жовтня 1943 р. Вбито 28 українців.

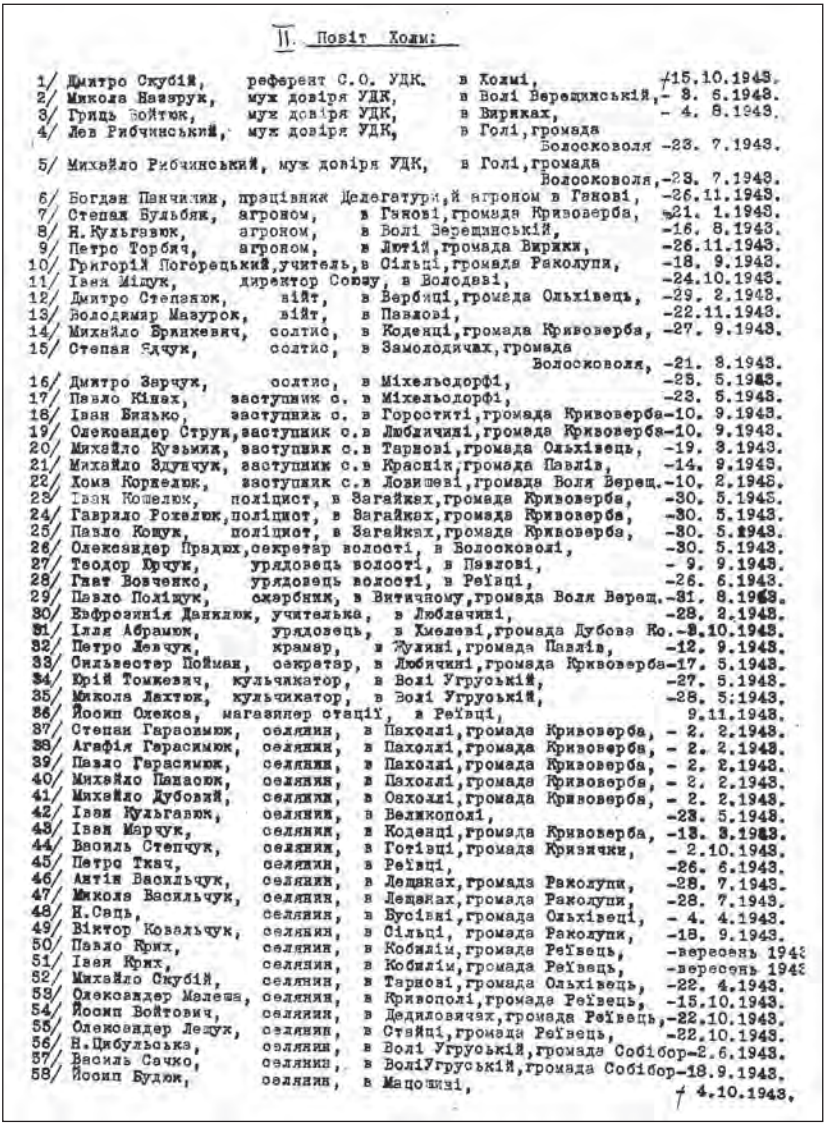

II. Повіт Холм:

1/ Дмитро Скубій, референт С.О. УДК. в Холмі, †15.10.1943.
2/ Микола Назарук, муж довіря УДК, в Волі Верещинській, - 8. 6.1943.
3/ Гриць Войтюк, муж довіря УДК, в Вирниках, - 4. 8.1943.
4/ Лев Рибчинський, муж довіря УДК, в Голі, громада Болосоволя -23. 7.1943.
5/ Михайло Рибчинський, муж довіря УДК, в Голі, громада Болосоволя, -23. 7.1943.
6/ Богдан Панчишин, працівник Делегатури, й агроном в Гянові, -26.11.1943.
7/ Степан Бульбяк, агроном, в Гянові, громада Кривоверба, -21. 1.1943.
8/ Н. Кульгавюк, агроном, в Волі Верещинській, -16. 8.1943.
9/ Петро Торбич, агроном, в Лютій, громада Вирники, -26.11.1943.
10/ Григорій Погорецький, учитель, в Сільці, громада Раколупи, -18. 9.1943.
11/ Іван Міщук, директор Союзу, в Володаві, -24.10.1943.
12/ Дмитро Степанюк, війт, в Вербиці, громада Ольхівець, -29. 2.1943.
13/ Володимир Мазурок, війт, в Павлові, -22.11.1943.
14/ Михайло Бринкевич, солтис, в Коденці, громада Кривоверба, -27. 9.1943.
15/ Степан Ядчук, солтис, в Замолодичах, громада Болосоволя, -21. 8.1943.
16/ Дмитро Зарчук, солтис, в Міхельсдорфі, -23. 5.1943.
17/ Павло Кінах, заступник с. в Міхельсдорфі, -23. 5.1943.
18/ Іван Бинько, заступник с. в Гороститі, громада Кривоверба-10. 9.1943.
19/ Олександер Струк, заступник с. в Любичині, громада Кривоверба-10. 9.1943.
20/ Михайло Кузьмик, заступник с. в Тарнові, громада Ольхівець, -19. 3.1943.
21/ Михайло Здунчук, заступник с. в Красник, громада Павлів, -14. 9.1943.
22/ Хома Коркелюк, заступник с. в Ловишеві, громада Воля Верещ.-10. 2.1943.
23/ Іван Кошелюк, поліцист, в Загайках, громада Кривоверба, -30. 5.1943.
24/ Гаврило Рохелюк, поліцист, в Загайках, громада Кривоверба, -30. 5.1943.
25/ Павло Кощук, поліцист, в Загайках, громада Кривоверба, -30. 5.1943.
26/ Олександер Прадюх, секретар волості, в Болосоволі, -30. 5.1943.
27/ Теодор Юрчук, урядовець волості, в Павлові, - 9. 9.1943.
28/ Гнат Вовченко, урядовець волості, в Реївці, -26. 6.1943.
29/ Павло Поліщук, сжербник, в Витичному, громада Воля Верещ.-31. 8.1943.
30/ Евфрозинія Данилюк, учителька, в Люблачині, -28. 2.1943.
31/ Ілля Абрамюк, урядовець, в Хмелеві, громада Дубова Ко.-3.10.1943.
32/ Петро Левчук, крамар, в Жулині, громада Павлів, -12. 9.1943.
33/ Сильвестер Пойман, секретар, в Любичині, громада Кривоверба-17. 5.1943.
34/ Юрій Томкевич, кульчикатор, в Волі Угруській, -27. 5.1943.
35/ Микола Лахтюк, кульчикатор, в Волі Угруській, -28. 5.1943.
36/ Йосип Охекса, магазинер стації, в Реївці, 9.11.1943.
37/ Степан Герасимюк, селянин, в Пахоллі, громада Кривоверба, - 2. 2.1943.
38/ Агафія Герасимюк, селянин, в Пахоллі, громада Кривоверба, - 2. 2.1943.
39/ Павло Герасимюк, селянин, в Пахоллі, громада Кривоверба, - 2. 2.1943.
40/ Михайло Панасюк, селянин, в Пахоллі, громада Кривоверба, - 2. 2.1943.
41/ Михайло Дубовий, селянин, в Охоллі, громада Кривоверба, - 2. 2.1943.
42/ Іван Кульгавюк, селянин, в Великополі, -23. 5.1943.
43/ Іван Марчук, селянин, в Коденці, громада Кривоверба, -13. 3.1943.
44/ Василь Степчук, селянин, в Готівці, громада Кривички, - 2.10.1943.
45/ Петро Ткач, селянин, в Реївці, -26. 6.1943.
46/ Антін Васильчук, селянин, в Лещанах, громада Раколупи, -28. 7.1943.
47/ Микола Васильчук, селянин, в Лещанах, громада Раколупи, -28. 7.1943.
48/ Н. Сапь, селянин, в Бусівні, громада Ольхівці, - 4. 4.1943.
49/ Віктор Ковальчук, селянин, в Сільці, громада Раколупи, -18. 9.1943.
50/ Павло Крих, селянин, в Кобилій, громада Реївець, -вересень 1943
51/ Іван Крих, селянин, в Кобилій, громада Реївець, -вересень 1943
52/ Михайло Скубій, селянин, в Тарнові, громада Ольхівець, -22. 4.1943.
53/ Олександер Малеша, селянин, в Кривополі, громада Реївець, -15.10.1943.
54/ Йосип Войтович, селянин, в Дедиловичах, громада Реївець, -22.10.1943.
55/ Олександер Ледух, селянин, в Стайці, громада Реївець, -22.10.1943.
56/ Н. Цибульська, селянин, в Волі Угруській, громада Собібор-2.6.1943.
57/ Василь Сачко, селянин, в Волі Угруській, громада Собібор-18.9.1943.
58/ Йосип Будюк, селянин, в Мацошині, † 4.10.1943.

Фрагмент списку українських жертв польського терору в 1942–1944 рр.

віки по черзі вартували біля тої хати. Жодної зброї в них, як правило, не було. Зачувши постріли чи якісь підозрілі звуки, вони вбігали до хати, будили всіх. Жінки, діти вибігали і втікали в поля, ховалися по ровах, садах до ранку. Аж коли небезпека минала, верталися. Скупчення людей, антисанітарні умови перебування, повна відсутність мийних засобів призводили до того, що з'явилися воші, коросста, у багатьох тіло було вкрите якимись наривами. Це захворювання люди пов'язували з прививками, що їх німецькі лікарі поголовно провели серед нашого населення на початку 1943 року. Говорили, ніби ці ліки були заражені – німці проводили досліди.

Трапилося так, що наприкінці 1943 року в одну з ночей двоє мешканців Модриня, українців, вбили двох поляків на прізвище Здоби, які були в польському підпіллі. Це викликало великий переполох у першу чергу серед українського населення Модриня. Було очевидним, що поляки нам відомстять, так це не минеться. І ось 24 грудня 1943 року. Увечері на Вілію надворі мряка. Завтра – католицьке Різдво. Насторожена тиша, тільки в лісах поодинокі постріли. Сьогодні саме в нашій хаті будуть ночувати сусіди: Дениси – 6 чоловік, Мельники – четверо, дядина Зоська і ми всі. На підлозі розстелили рядно соломи. До хати зайшов двоюрідний брат Сівак Василь Прокопович, став перед великим дзеркалом, причепурився. Мав виходити з хати, коли наша мама звернулася до нього: "Ваську, не йшов би ти сьогодні з дому, залишайся з нами. Навколо чути стрілянину". "Піду на ніч до Хемка" (до Хоми Василя, що мешкав у центрі села). Пішов. Стали сходитися сусіди. Загасили лампу. Вартові заступили на варту. Десь опівночі до хати зайшов батько і сказав: "Вставайте. В селі стрілянина". Ми всі зірвалися. Вибігли у двір. Не пам'ятаю, хто запропонував, але жінки з дітьми, в тому числі й ми з братом, побігли в бік Ганушівки. Тоді було чимало снігу і ми, борсаючись у ньому, через рови й болото бігли до Мірча, не задумуючись над тим, що на Ганушівці нас можуть перестріти бандити. Страх заступив розум. Бігли й бігли. Не добігаючи до Мірча, побачили дві заграви в Модрині. Прибігли до родичів Денисів. Перелякані, по пояс мокрі, не знає-

мо, що сталося в селі з родинами. Чекаємо до ранку. Розвиднілося і стало відомо, що польські бандити в Модрині побили багато людей.

Вертаємось додому в відчаї. Дізнаємося, що вбито нашого брата Василя Сівака і господаря, в якого він ночував, – Хому Василя. Події цієї ночі в свято Різдва Христового за католицьким обрядом, – а поляки ж ніби ревні католики, принаймні, такими себе вважають, – розгорнулися так. Українські мешканці села понадіялись, що в цю ніч свята народження Христа буде мир і спокій. Пильність їх притупилася. Якщо при віддалених хатах стояли вартові, які відразу ж попередили про небезпеку, то в центрі села ніхто не вартував. А тут у кожній українській хаті було повно людей, у тому числі й чоловіків, котрі мирно спали. Тому польські бандити, які увійшли до центру села, йшли від хати до хати і впритул у присутності жінок і дітей розстрілювали чоловіків. Так, у Хемковій хаті вбили господаря Хому Василя і брата Сівака Василя. В хаті коваля Бучака Антона вбили його старого батька Бучака Миколу і двох хлопців із села Теребінь, які в нього навчалися ковальської справи. В хаті Паніся Прокопа – його брата Петра. І так – із хати в хату. По шосе в бік Модринця бандити дійшли до садиби Куца Максима – мешкав напроти школи. З дороги навмання вистрілили у двері. В сінях проти них стояла сусідка Малащук Надія з однорічною донькою на руках, а за нею – господарів 10-річний син Анатолій. Куля пройшла через легені Малащук Надії, вбила Анатолія. Бандити підійшли до хати Тупака Петра, в якій на підлозі спало 5 чи 6 чоловік. Із сіней вистрілили в кімнату – вбили Гапона Михайла. У цей час Мельник Петро з пістолета вистрілив у їхій бік – бандити втекли з хати. Та група, що заходила в хату Хемка, попрямувала до Ставищ, нашої вулиці. Але в цей час Михальчук Сергій, який мав гвинтівку, вибіг проти них і вистрілив. Бандити повернули до центру села. По дорозі підпалили хлів Хоми Олександра. …Отже, у бандитів цієї ночі було зроблено всього два постріли, після яких вони не наважувалися вершити свою чорну справу. При виході з Модриня вони ще підпалили хату Кравців. Всього в цю святу для католиків ніч богобоязливі польські бандити вбили в Модрині

17 чоловік: Бучака Миколу, двох хлопців із Теребіня, учнів коваля, Муху Степана, Сівака Василя, Хому Василя, Барана Володимира, Барана Прокопа, Барана Олександра, Шуфріта Олександра, Дениса Володимира, Мельника Михайла, Петрука Івана, Куца Анатолія, Паніся Прокопа, Паніся Петра, Гапона Михайла[62]. Випадково бандити застрілили Марценюка – за національністю поляка. В його хаті в ту ніч переховувалися українці.

Наша церква за більше ніж чотириста літ свого існування, певне, такого похорону не бачила. Вся була заставлена трунами так, що навіть усі рідні загиблих не могли в ній вміститися. Стояли надворі. А цієї пори день найкоротший. Поки відправилася Служба і винесли покійників із церкви, стало вечоріти. Колона саней із трунами і тими, хто проводив, розтяглася від церкви до самого цвинтаря…

Кривавий погром нашого села поляки згодом стали оправдувати тим, що це була "акція одветова" (акція "у відповідь" за вбивство двох поляків у модринецькій колонії). Опис цієї "відповіді" знаходимо в книзі групи польських авторів "Луни над Гучвом і Бугєм", у якій вони дають волю своїй фантазії, звичайно, облагороджуючи кривавий злочин проти мирного населення. "На озброєнні ми мали річний кулемет. Захопили центр Модриня, установи біля кооперативу, молочарню, зерновий склад. Невідомо, чого хотів наш командир, але в той час із хат по нас стали стріляти члени самооборони УПА. Наші хлопці розсіялися на партизанські трійки, і кожна з них стала атакувати упівця, що захищався. У момент бою загинуло багато цивільних осіб, навіть поляків. Разом із членами самооборони УПА – всього 16 осіб. Наступ на Модринь закінчився здобуттям церкви". Польські "борці" з беззахисним українським мирним населенням приписали собі ще дві "бойові акції", яких фактично не було. Вони пишуть, в березні 1943 року був бій підрозділу Батальйонів Хлопських[63] проти

---

[62] Названих осіб нема ані на т. зв. листі 500, ані на т. зв. Грубешівській листі.

[63] Батальйони Хлопскє (пол. Bataliony Chłopskie) – Селянські Батальйони – збройні відділи польського селянського руху в роках 1940–1945, націона-

німців і УПА в Модрині. Такого бою не було. Те саме стосується і 19 березня 1944 року. Ніби був їхній бій з німцями й підрозділом УПА. Фактично ж це була їхня операція спалення Модриня й Модринця. Ніякого бою з німцями не було.

Після цього кривавого погрому більшість мешканців Модриня подалася на ночівлю до села Сагринь, де був постерунок української поліції. Дехто ж ночував у полях. Ми всією сім'єю кожного вечора ходили до Модринця, ночували там у діда Петра, а домашні речі, зерно, сундук з одягом закопали в землю. Так було до березня 1944 року.

Тоді, 9 березня, в четвер, як завжди, ми дали худобі їсти, побачили: на сході – велике червоне коло – ніби сонце, що сходить, хоч була мряка, похмурий день. Стали гадати, де ця пожежа. Зійшлися на тому, що це в Сиховичах. Дочекавшись ранку 10 березня, ми всі четверо пішли додому. Було страшно. День похмурий. Прийшли, дали худобі їсти. Мама стала готувати сніданок, їсти не хотілося. Близько полудня на південь від Модриня побачили величезний стовп диму. Згодом такі ж стовпи з'явилися на заході, потім ще виростали там же і на півдні. Надійшли перші відомості від людей, що тікали: це горять села Сиховичі, Ласків, Сагринь, М'яке, Теребінь, багато інших. Всього 30 сіл за один день!

Перелякані мешканці Модриня негайно стали готуватися до втечі з рідних домівок. Збори були в кожній хаті. Незабаром дорогою розтяглася валка більше, ніж зі ста підвід. Хто мав чим їхати, їхав; інші йшли пішки, несли на руках дітей, дещо з домашніх речей. У Модринці було те саме. До кінця дня Модринь і Модринець повністю опустіли. Тільки де-не-де залишилися в хатах старі, які сказали: їх ніхто не чіпатиме, вони ж нікому зла не зробили. Та й як немічним було тікати!.. Зараз уже відомі подробиці цього страшного для мешканців Сихович, Ласкова, Сагриня, інших сіл дня. Втікачі розказували, що поляки із звірячою жорстокістю розправлялися з укра-

---

лістичного спрямування. Крім боротьби з німцями, провели ряд кривавих акцій проти мирного українського населення.

їнським населенням від старих до немовлят. То була війна не проти членів селянської самооборони УПА, а проти мирних людей. Через кілька днів наш тато разом з іншими господарями при підтримці Українського допомогового комітету[64] знайшли в Грубешеві помешкання, і ми в одній кімнаті вмістилися трьома сім'ями. Цю кімнату надала нам пані Боніковська, яка в недалекому минулому, емігруючи від совєтів, прибула на Холмщину із м. Станіслава (тепер Івано-Франківськ). Ця полька виявилася дуже доброю людиною, чутливою до нашого нещастя. Засуджувала екстремізм співвітчизників.

Під час нашої втечі з Модриня до Грубешева в селі залишилося багато старих людей. 10 березня, коли поляки влаштували свою акцію спалення села, майже всі вони були перебиті. Ось список жертв того дня: Величко Єфросинія, Панюсь Марина, Панюсь Оля – 4 роки, внучка, Крищук Григорій, Павлось Ганна, Павлось Костянтин, Гала Володимир, Галай Костянтин, Мельник Тетяна, Назар Петро, Дуда Михайло, Шидловський Федір, Шидловська Ореста, Масловський Кирило, Масловська Антоніна, Масловський Петро, Дмитрук Микола, Дмитрук Кирило, Дмитрук Іван, Турович Володимир, Мірчук Петро, Шимчук Ганна. Ще одні Шимчуки – подружжя. На власні очі все це бачила баба Текля. Дід Юзик з синами Петром і Михайлом встигли втекти з дому і добігти до лісу. А баба Текля з невісткою Тетяною і двома дітьми залишилися, добігли тільки до середини поля. Тут їх настигло двоє вершників, пролунали слова: "Щеляць!" Баба Текля, тулячи до себе внуків, стала перед ними на коліна, підняла руки, як до Бога, по-польськи стала благати: "Панове, даруйте нам життя, ми ж ні в чому не винні! І у вас же є діти й матері…" По-польськи стала говорити Отченаш. Це на якусь мить подіяло на бандитів. Один із них казав: "Нє тшеба". Другий: "Щеляць!" Цими фразами обмінялися кілька разів, потім той, що пропонував стріляти всіх, наказав

[64] Українські Допомогові Комітети – відділення Українського Центрального Комітету в Кракові на місцях. Займалися соціяльними, суспільними та освітніми справами українського населення Генеральної Губернії.

дядині завести їх до хати. Відійшовши кілька кроків, на очах бабусі й дочок застрелив дядину Тетяну. Далі обоє повернулися до бабусі Теклі й сказали: “А вам даруєми жицє. Уцєкайцє”[65]. Бабуся з дітками на руках дійшла до однієї з польських хат. Там перебула кілька днів, дісталася до села, потім у Черничин.

…Тоді тільки в Грубешівському повіті шовіністичні банди поляків, що виступали під прапорами Армії Крайової, Батальйонів Хлопських, спалили 55 сіл, замучили 4 тисячі українців. Жодних відділів УПА в ту пору в нашій місцевості не було.

Мешканка Модриня Мельник Надія розповідала мені, що в день 10 березня, коли польські бандити оточили й палили Сагринь, її чоловік прорвався через кордон польської банди, прибіг до Грубешева, заявив про винищення українців німецькій жандармерії й поліції, просив допомоги, аби врятувати населення Сагриня. Жандарми справді взяли два автомобілі, виїхали з поліцією до Теребіня, там постояли і – вернулися назад до Грубешева. А через кілька годин згорів і Теребінь.

Польське збройне підпілля тоді було організованим, мало кадри офіцерів колишньої національної армії, багато зброї – в той час, як українська самооборона складалася із звичайних селян, які нераз замість зброї мали киї. Зачатки створення збройного захисту з’явилися пізніше. Але це вже був кінець 1944 року, коли українське населення стало виїжджати на Схід.

До організації ОУН у селі Модринь в той час належали Носаль Володимир, Гапон Володимир, Осипчук Борис, Осипчук Надія, Павлось Ольга, Шабельська Оксана, Назарок Олександр, Мельник Роман, Мірчук Петро. До речі, Мірчук Петро пізніше пішов до Радянської армії. Всі ці люди не змогли взяти активної участі в боротьбі з польськими бандами, бо то вже був 1944 рік, українське населення стало шукати порятунку в СССР.

---

[65] Стріляй! Не треба. А вам даруємо життя. Тікайте! (пол.)

Через 2 місяці, коли нам стало відомо, що на наших теренах з'явилися загони УПА, які очистили територію від польських банд, ми повернулися на свої згарища – і наша сім'я, і мешканці всього Модриня. Розпочали відбудову. Люди шукали будівельний матеріал, споруджували примітивні житла, засівали ярину, садили городи, хотіли налагодити нормальне мирне життя. Ми були тоді під захистом УПА, відділи якої розташовувалися в наших спалених селах і навколишніх лісах. Дружили з нашими захисниками. Вони навідувалися до нас, надавали допомогу. Ми ж допомагали їм із провіантом, переховували його, всіляко сприяли їхньому перебуванню на нашій території.

Але прийшли совєти. І знову проживання в селі стало небезпечним. Ми опинилися в польській державі. Знову ночами залунали постріли, горіло те, що залишилося недопаленим після попередніх масових пожеж. Польські бандити знову нападали на безборонних українських селян, грабували.

…Одного дня група польських поліціянтів проїжджала нашим селом. Поряд із дорогою орав на своєму полі Василь Гапон, наш далекий родич. Поліціянти без усякого приводу вбили його. Крім того тоді ж вони вбили ще двох мешканців села, українців. Це свавілля доповнило нашу переконаність у тому, що і Армія Крайова, Армія Людова[66], і польська комуністична влада – всі однаково вороже ставаляться до нас, українців Холмщини. І ми не бачили іншого виходу, як кидати рідні домівки й вирушати у світ.

23 квітня 1945 року, востаннє поснідавши в недобудованих хатах, льохах, землянках, де хто з нас тоді жив, ми на підводах з прив'язаними до них коровами стали виїжджати з подвір на шосейну дорогу. Шикувалися в колону, як ті лелеки, що збираються в вирій. Але лелеки весною повернуться – хоча в нашому краї не буде їм

[66] Армія Людова (пол. Armia Ludowa) – Народна Армія – військова організація Польської робітничої партії.

де на згарищах осісти. Ми ж виїжджали, щоб більше ніколи в своєму житті сюди, на рідну землю вже не повернутися…

Проїжджаючи мимо модринської 400-річної церкви, ми, її парафіяни, востаннє кланялися їй, хрестилися, а вона ніби промовляла: "З Богом, нещасні вигнанці".

Зарадити в цій "добровільній евакуації" ніхто нам не спішив. Після двох місяців поневірянь на польській тоді (перед обміном ділянками території між СССР і Польщею[67]) залізничній станції Сокаль нас повантажили в товарні вагони й повезли в Херсонську область. Ця поїздка тривала близько двох тижнів. Дорогою ми й побачили, який то він, Радянський Союз. Купи пророслого зерна під відкритим небом на станціях, зруйновані будівлі… Напередодні в'їзду до Херсона нас "привітно зустріли" нові співвітчизники – назвали себе нашими захисниками, пообіцяли влаштувати в хороші господарства. Тільки за це їм треба було заплатити. Наші люди зібрали кілька мішків білої муки, віддали. Виявилося, що то були совєтські шахраї. Та й не стало це кінцем пригод на новій "родінє" – у подальшій дорозі нас ще кілька разів просто обкрадали. А розвантажили – частину в селі Михайлівка, частину – в Червоному Маяку, частину – в Козацькому. Таким чином, село Модринець, яке впродовж століть було єдиним етнічним монолітом, розпалося на 3 групи. Невеличку частину мешканців Модринця, що залишилися в Червоному Маяку, тут ще раз розірвали-поділили, аби нелегко стало нам спілкуватися сусід із сусідом, родичам між собою – більше 15 родин перевезли на ферму радгоспу за 5 кілометрів від центру села – в голий степ. Дніпровської води там не було. Воду з глибокого колодязя цілоденно тягли конем, жодного деревця. Через кілька днів радгоспне начальство оголосило, що наші коні, вози, весь інший інвентар переходить у власність цього господарства.

---

[67] Мова про обмін у 1951 році між СССР і Польщею ділянками територій в 480 кв. км кожна. До Польщі перейшла територія в околицях Устрик-Долішніх на Бойківщині, а до СССР – район Сокаля і Кристинополя (сьогодні Червоноград).

Звикати до місцевих кліматичних умов усім нам було дуже важко. Комарі, а з ними малярія були нашим другим великим ворогом після польських бандитів. Розпочалося масове захворювання наших людей на малярію, хворобу, вдома якої ми не знали. Під кінець 1945 року й особливо навесні 1946-го не було серед наших холмщаків сім'ї, в якій би не було хворих на малярію. Страшно уявити, як мучилися від неї наші переселенці. До того явним стало, що грозить нам голод. Прийшло усвідомлення: в цьому Червоному Маяку нам не прижитися. Треба звідси тікати. А тут ще поширилася чутка, що незабаром можна буде повернутися до рідних домівок. Тим більше, що нам стало відомо: з Одеської, інших областей наші люди хто кіньми, хто пішки уже тікають на захід.

Наша сім'я вирішила тікати на 7 листопада, день, коли у начальства свято. Це нам вдалося. Дісталися до Херсона на залізничну станцію. Та виїхати з неї змогли тільки через 10 днів. Весь цей час ночували у скверах міста під дощем, у холод (був же листопад). Їхали на захід більше місяця. На вокзалах перевіряли наші документи, не дозволяли сідати в пасажирські поїзди. Мусили їхати в товарняках (вантажних поїздах). Тільки під кінець грудня прибули ми до м. Рівного. Тут дізналися, що родичі кожної з сімей, яка їхала з нами, й тут розсіяні по всій області – в Острожецькому районі, в Костополі, в Рожищі. З Рівного ми поїхали до цих місцевостей до рідних, щоб якось до когось на зиму притулитися.

А чекав нас там голод. Хоч місцеве населення старалося нам допомагати, але всьому була межа. Тим більше, що саме в цей час, переважно навесні, на Західну Україну ринули маси голодуючих із східних областей України, а ще з Росії – т. зв. брянські. Волиняни з ними теж ділилися рештками хліба, який залишався після держпоставки – аби рятувати від голоду й цих людей. Тут нас уже вдруге змусили вступити до колгоспу – іншого виходу ми не мали. Податися далі на захід ми вже не могли: кордон. Тож разом із волинянами довгі роки стали нести хрест життя при радянській владі.

Про всі ці біди нашого села, холмщан взагалі, про трагедію нашого винищення й вигнання я написав спогади розміром сторінок на 130. В них я виклав біль і розпач, що випали на нашу долю. Тут я вмістив картосхему рідного Модринця, якого вже зараз немає. Тільки назва залишилася. На картосхемі ж зазначена садиба кожного мешканця села, вказані прізвища, перераховую всі жертви серед мешканців села від рук польських і німецьких окупантів поіменно, щоб нащадки знали, хто жив і від чиїх рук загинув. Ці спогади знаходяться у мене в одному примірнику.

Через 53 роки я приїхав на Холмщину, на рідну землю в село Модринець, де народився і провів дитинство. Нема як рівняти те, що було, з тим, що зараз є. Сліду не залишилося від минулого. Біля нашої садиби був великий сад. Нема ні дерев, ні обійстя. Одна чиста земля – ростуть буряки. …Цвинтар весь заріс. У бур'яні ледве знайшов могилу діда. Церкву знову, вже вдруге перетворили в костел.

І все ж я був задоволений, що хоч і через 50 літ побував на незабутній прадідівській Холмщині. Звідти привіз до Луцька жменю рідної земельки. Як умру, заповідаю висипати на могилу – хай спочиватиму під нею, як холмщак.

Коли я був у Модрині, до мене підійшло двоє поляків, молодих хлопців. Запитали: "Пане, а що тут у війну такого було?" Я жахнувся, подумав: невже ці молоді люди не повинні знати, що українська і польська кров тут пролиті надаремно?..

Спогад записано 3 березня 2002 року в місті Луцьку як частину проєкту "Волинь", спонсорованого Комісією Людських та Громадянських Прав при Світовому Конгресі Українців. Оригінал магнітофонного запису зберігається в архіві Комісії в Торонто.

Марія Хоменко і Надія Новосад-Мельник

Села Ласкова страсна п'ятниця

Я, Хоменко Марія Іванівна, з дому Мельник, народилася в селі Модринь Грубешівського повіту Люблинського воєводства у 1940 році. Мама моя з дому Новосад, Надія Миколаївна, народилася в селі Ласків цього ж повіту. Тато, Мельник Іван Степанович, народився і жив у селі Модринь. 1939 року одружився з мамою. Займалися вони сільським господарством. Тато був майстровитим, талановитим ковалем. Робили йому замовлення селяни з навколишніх сіл. І як він підкував коня чи зладив воза, то люди знали: буде служити довго. У тата була велика родина: восьмеро дітей у батьків. Один із братів, Володимир, коли сім'я була в першій депортації (біженстві в 1915 року в Росію), залишився з сестрою в Москві, закінчив академію, працював конструктором літаків у тому ж конструкторському бюро, що й Туполєв, навіть був начальником Туполєва. У 1937 році його разом із Туполєвим заарештували. Із Тюменської області Туполєва згодом повернули назад – була необхідність. Брат же в ув'язненні загинув. 1956 року реабілітований… У мами був дядько Антон. Добре вчився в сільській школі, то його ще до революції взяли для продовження навчання на державний кошт у Москву. Закінчив Духовну академію, став інспектором духовних училищ у Московській губернії. 1937 року його спіткала доля татового брата.

Нас у родині було троє: я – найстарша, сестра Ганна і найменша – Ніна. Я закінчила педінститут, працювала вчителем, менша сестра – медсестрою, найменша – лікар Бачинська Ніна Іванівна. Сестри народилися вже тут, на Волині. Про життя на Холмщині перед війною розповісти не можу, скористаюся спогадами мами. За радянських часів вона не могла говорити вголос, то викладала пережите на папері... Освіта у мами була всього 7 класів польської шко-

ли, однак, вона є дуже мудрою і освіченою людиною – вчилася самотужки. Має талант історичного аналізу і віршування, голос і прекрасну пам’ять.

“Своє життя від народження до заміжжя, – *пише мама,* – я прожила в селі Ласкові Грубешівського повіту. У шестирічному віці залишилася без мами з 90-річною бабусею і татом. Нас було четверо дітей… Школа в нашому селі була польською, ми в сім’ї говорили “по-домашньому”. Ученицею школи я стала в п’ять років. Часу для навчання, як підросла, було мало. Тато одружився вдруге, бо з чотирма дітьми і бабусею була йому безвихідь. Як кінчалися уроки, то нова мама вже чекала мене біля неї з обідом – відразу йшли обидві в поле полоти льон чи пшеницю. Хіба що ввечері трохи повчу… В школі навчання – тільки по-польськи. Про українську – й мови не було. Якось я купила новий зошит і підписала його по-українськи в надії: вчитель мене похвалить за те, що знаю ще одну мову. Він же, як побачив, почервонів, ніби півень. Вхопив мій зошит, порвав його на кусочки.

Минуло 7 літ навчання. 1933 року воно закінчилося, бо в освіту українським сільським дітям дороги не було. Пасла корів, жала, пряла, все, що в господарстві потрібно, робила. У селі в нас була церква Успення Пресвятої Богородиці, але польські християни в державній адміністрації тримали її під замком. Лише раз на рік на престольний празник 28 серпня їхали представники села до Грубешева, до влади, просили, щоб хоч на той день дозволили правити в рідній святині. Тоді для всього села приходило велике радісне свято. З усіх навколишніх сіл сходилися люди на торжество. А в 1938 році приїхали дві вантажні автомашини, повні людей (то були поляки) з пилами, шнурками, іншим знаряддям, і розвалили нашу святиню. А ще перед тим стали змушувати нас, православних, переходити в католицьку віру, змушували священиків говорити в церквах проповіді польською мовою. Було так: ідуть через наше село хлопці-поляки, підходять до церкви, б’ють по її стінах палками, кричать образливі

слова. Але українці зносили всі образи терпляче. Люди у нас були мирні, спокійні. … Тоді щоночі кракуси їздили по селах, вривалися в хати. Рвали-різали перини, витрушували пір'я, наливали в муку нафту. А коли цього виявилося їм замало, стали руйнувати церкви… Люди ходили до церкви до Сихович, за 10 кілометрів від нашого села. 1939 року ми там обвінчалися з моїм чоловіком.

У 1934–1935 роках в нашому селі був осередок товариства "Рідна хата". Влаштовувалися вистави, велася просвітницька робота. Польській владі це не подобалося. Вона заборонила товариство. Українці продовжували виписувати зі Львова газети українською мовою. Була така – "Народня справа". Тато завжди купував календар-книжку "Золотий колос". Ми з них вчилися читати рідною мовою і без школи. Читали й не забували, хто ми, чиї діти. Кожен вечір по селах лунали українські пісні. Це теж була наша українська школа.

Прийшли німці, стали заводити по селах свої порядки. Сказали обрати "мужів довір'я"[68] з числа найповажніших українців. Хоча було невідомо, які в них будуть обов'язки, бо ж усіма громадськими справами в селі займався солтис. Закінчилося тим, що поляки повбивали всіх їх ще в 1943 році: в Ласкові – Бориса Петра, чоловіка спокійного, грамотного й дуже хорошого, в Мірчі – Ковальчука Івана, в Маличах – Лагоду Павла. І так у кожному селі.

Якось перед тим дочка дяка, дуже красива дівчина, велосипедом поїхала до міста Крилова – поляки перестріли її на дорозі, яка йшла через польський хутір біля села Малків, по-звірячому поглумилися над нею і замордували. Поляки зараз величають своїх героїв, вважають, що вони робили надзвичайні вчинки. Нераз вони були дійсно "надзвичайними". Ось що розповіла мені Ольга, дружина Шкуля Володимира, односельця. Його батьки жили напроти хати поляка-

---

[68] Мужі довір'я – представники Українського Центрального Комітету на місцях. Вони виконували доручення надрядних клітин (УДК – Українських Допомогових Комітетів), збирали членські внески, давали опінії про те, кому належиться допомога.

бандита Басая – “Рися”. 1943 року пізньої осені – вже був сніг – їхали підводою Міщук Тетяна та її дочка Люба років 18-19 до міста Крилова. Вони – з Ласкова. Як проїжджали біля Басаєвої хати, він зі своїми колегами вибігли з неї, стали кричати: “Стуй!” Розпочали стрілянину по жінках. Куля попала в матір, вона випустила віжки, коні заплуталися. Бандити добігли, підводу з жінками забрали. Матір поволокли до лісу, дочку – до хати. Мучили її там десять днів. Шкулі сиділи при вікні, дивилися день і ніч, самі тряслися від страху. На десятий день побачили: бандити й дівчину поволокли до лісу…

Через кілька днів село вийшло шукати матір і дочку. Знайшли в лісі прикиданих ломаччям. Обидві були страшно помордовані. Що могли, їм повідрізували, руки повикручували, очі викололи… Отакі-то “борці” з жінками, з невинним народом…

Читала я книжку, написану кількома з цих “борців” – “Луни над Гучвом і Бугєм” (“Заграви над Гучвою і Бугом”)[69]. Там пишеться, що в березні 1943 року відділ “Рися” проводив акцію – напад на постерунок поліції в Ласкові й Сиховичах. По-перше, в Ласкові й Сиховичах ніколи ніяких постерунків не було, а, по-друге, ніякої акції до 1944 року не було. Поміч їм, пишуть, прийшла з боку Модриня, і “битва” тривала цілий день. Неправда! Ніякої битви не було. …Далі пишуть, що 18 березня українці напали на колонію Ґурка. Вона від Ласкова за кілометрів півтора, не більш. Ніяких пострілів ніхто тоді в селі не чув, битви не бачив. …У вересні 1943 року 3 плютони[70] поляків, ніби беруть участь у битві в Сагрині. Неправда. Поляки під лісом забили чоловіка з Сагриня. І коли люди пішли, щоб його забрати, то поляки засіли в лісі і ще одного вбили – Володимира Шпака, молодого, спокійного і дуже красивого хлопця. А битви ніякої не було. Я це добре знаю, бо в той час жили в Шпака. …У тій книжці пишеть-

---

[69] Мова про книжку: W. Jaroszyński, B. Kłembowsi, E. Tokarczuk, *Łuny nad Bugiem i Huczwą. Walki oddziałów AK i BCh w Obwodzie Hrubieszowskim w latach 1939–1944*, Zamość 1992.

[70] Плютон (пол. pluton) – чота, взвод.

ся, що терен бою розтягнувся від Модриня аж до Мірча. Ми якраз мешкали біля дороги, що йшла до Мірча з Модриня. Від Модриня до нас було 2 кілометри, а від Мірча – трохи більше одного. Маю підстави твердити: нічого подібного не було. Правдою є те, що поляки перестрівали, грабували і вбивали на цій дорозі українців, які їхали з Грубешева до Сокаля.

1944 року, 10 березня, серед білого дня о 9-10 годині ранку велика банда поляків оточила село Ласків, запалила його смолоскипами і запальними кулями. Стріхи хат були солом'яними, то швидко загорілися. Люди стали ховатися по льохах, ямах. Та нічого не допомагало – був день, видно, де хто ховається. Кулі знаходили людей скрізь: в ямах і льохах. Бандити запалювали віхті соломи, кидали туди і димом душили людей.

Була в селі сім'я Сегеди Михайла. Налічувала 9 осіб. Під час погрому нашого села поляки винищили всіх із цієї родини: повідрубували голови, розклали довкола ями, з якої їх витягли. Так вигубили душогуби більше двох третин села. Хати згоріли всі – тільки димарі стирчали.

У той самий день 10 березня 1944 року така ж доля спіткала о 4-ій годині ранку села Сиховичі і Сагринь. Ці села були досить великими, близько 400 будинків налічувало кожне. Населення мали більше, ніж по тисячі осіб. Тоді, коли село Сагринь ще спало, почулися постріли. Ми в той час тимчасово проживали в Сагрині – надіялися, що в такому великому українському селі буде безпечніше. Постріли частішали, від запальних куль спалахнули солом'яні стріхи. Люди стали тікати в поле. Далі був ліс, надіялися сховатися в ньому. Та саме з лісу озвалися кулемети, поклали живих і мертвих на землю. Через кілька годин на село полем пішов ланцюг бандитів. Стали добивати тих, хто ще був живим. Підійшли й до нас. Ми лежали в видолинку. Там був мій тато, маленька донечка і я. Коли підійшли ближче, тато, як та пташка, що відводить ворогів від свого гнізда, встав і пішов їм назустріч. Вони сказали: "Документи". Тато показав. Коли побачили, що українець, вистрілили йому в голову розривною кулею. Підійшли

Холмщина, 1944 рік. Українські жертви польських атак

до нас, запитали, хто ми. Я кажу: “Панє, єстем польком”[71]. Стали вимагати документа. Я проситися стала, кажу: при собі не маю, залишила вдома. Один із них каже: “В леб йом, бо сє тего розмножи”. А другий: “Нєх жиє. Ідзь, жебись вєдзяла, же поляк жицє ці даровал”[72].

Отак я залишилася з донькою жива серед мертвих на чорному березневому полі…

Тоді в Сагрині, на нашій рідній землі нас, українців, загинуло, кажуть, близько 800 осіб. Серед них – жінки, діти, старі. Дітей брали за ніжки і розбивали їм голівки об дерева, інших кидали в вогонь живими. 800 – це тільки відомі сусідам загиблі мешканці села. А крім них ще було дуже багато людей із навколишніх сіл. Так що там прийняло мученицьку смерть десь близько півтори тисячі душ.

---

[71] Пане, я полька (пол.).

[72] В лоб її, бо цього українського розплодиться. Хай живе. Йди, щоб знала, що поляк життя тобі дарував (пол.).

На другий день, коли я пішла, щоб похоронити тата, то побиті люди лежали по полю скрізь, як снопи. Біля однієї хати в садку було особливо густо. Глянула я, жахнулася – скільки вас тут!.. Стала лічити. Налічила 18 чоловік. А ще перед садком лежало двоє. Їх знала. Це була сім'я Притул. Між ними була маленька дитина. Два тижні, як народилася. Голеньке лежало. І на нього не пошкодував бандит кулі: посеред чола – маленька дірочка…

Тепер на місці знищеного села Сагринь поляки поставили на честь тих бандитів – очевидно, самі собі – холм слави борцям. За що вони боролися з мирним безневинним народом? З немовлятками, із стариками…

Тепер ми, холмщаки, живемо значною мірою на Волині. Кажуть, тут під час гітлерівської окупації були сутички православного українського населення з польським. У місцях, де були побиті поляки, їх нащадки домагаються і споруджують пам'ятники. Ми, холмщаки, колишні мешканці сіл, стертих польськими бандитами з лиця землі, вимагаємо, щоб на місці наших сіл теж були поставлені пам'ятники, впорядкували кладовища, встановили на могилах хрести, щоб було видно, де лежать жертви польського терору і насильства над невинними людьми.

Ще раз вернуся до книжки, виданої за польського комуністичного режиму, який повною мірою теж має нести відповідальність за післявоєнний терор проти українців Холмщини. Назва: "Над Гучвом і Бугєм". Автори: Вацлав Ярошинський, Болєслав Клємбоковський, Еугеніуш Токарчук. Обурлива неправда викладена в ній!.. Не українці, а саме поляки постійно нападали на мирних, ні в чому не винних українських селян, грабували і вбивали їх. …Такий приклад. У Ласкові жило всього чотири сім'ї поляків – Михальські, Северко, Лісняків зять Мирослав і Дроздовський Матеуш. Ні один із них не загинув. Якби українці були такими бандитами, як поляки, то з помсти чи без помсти, як це робили вони, побили б їх у першу чергу. А вони сиділи собі в селі… Ми знаємо: як польські бандити мали палити Ласків, то усіх цих поляків вони попередили, щоби про всяк випадок покинули село.

…На другий день після спалення наші люди, які втекли до Варешина, бачили: полька Ліснячка їхала через Варешин кіньми до Ласкова і ніхто її з українців не чіпав. І хати їхні в Сагрині не згоріли. …В тій книжці пишеться, що поляки під час нападу втрапили на весілля в Варешині[73], побили там людей. Чим воно їх зачепило?..

...Пишуть, що українці скрізь були з німцями. Це також неправда. Ні в одному селі німців постійно не було. Коли поляки нападали і палили наші села, ніякі німці проти них не виступали. Ось коли горів Сагринь, мій чоловік і ще декілька інших побігли до Грубешева під прикриттям ночі, щоб сказати про кричущий злочин німцям, які були в Грубешеві, і просити, аби захистили від смерті невинний народ. Німці посідали на машини, взявши їх з собою, рушили, ніби на поміч. Під’їхали на таку відстань, щоб було видно, як горить село, зупинилися, засміялися, поговорили про щось між собою, позганяли наших чоловіків з машин і повернули до Грубешева. То де ж могли німці бути заодно з нашими людьми?!.

Пише один із авторів цієї книжки, що врятував у Сиховичах українську дівчину, бо могла б утопитися в рові. Було б це благородно, якби відповідало правді. Не рятували польські бандити українців, а вбивали, не минаючи й маленьких дитинчат, що тільки народилися. Це не рицарі ідеї, а звіроподібні душогуби без крихти благородства й порядності, які своїми збройними «плютонами» оточували наші беззахисні села, нищили невинних.

Пишуть, “вальчили” тут з есесівцями. І ще, ніби, в Сиховичах на постої у дворі стояв якийсь німецький підрозділ чи гарнізон – “оддзял Вермахту”! Якби ж то він там стояв – то, може, побоялися б винищувати українських жінок і дітей. У тому то й річ, що вони добре знали: німців у всій окрузі нема – можна, не боячись, іти “на воєнку” з мирним селом.

---

[73] Читай у цьому томі спогад “Розстріляне весілля” Ніни Гурської-Климчук.

Бандити з Армії Крайової і Батальйонів Хлопських, якими командував “Рись”, поділили між собою вулиці села, щоб ніхто не міг втекти, і били всіх без винятку. Автори книжки, учасники того поголовного винищення, пишуть, що оточені в селі стали тікати в бік села Тихобіж, шкодують, що запізно це побачили. Це, певне, єдине правдиве місце в книжці: були б вибили жінок і дітей ще більше…

Пишуть, ніби в цій своїй “акції” вбили кілька десятків озброєних українців, вояків УПА і, щоправда, “цілком випадково” постраждало чимало мирних жителів, які потрапили під шальні кулі. Який безсовісний цинізм!

Пишуть: акція тривала до полудня. Знову неправда. Справилися вони тут швидко. Набили майже півсела трупів і о 9-ій годині вже оточили Ласків. Тут вчинили те саме: вимордували дві третини населення й пішли відпочивати, справляти перемогу над убитими дітьми, жінками, старими…

Наступного дня рушили ще раз на Ласків, аби добити тих, хто ще залишився в живих, пограбувати закопане в ямах. Сиховичі, Сагринь атакували в одній порі – о 4-ій годині ранку 10 березня. Тоді ж – і села Пасіка, Турковичі, Маличі, інші...

…Це була широко закроєна акція – не сутичка з боївкою сільської самооборони, а планомірне винищення українців Холмщини, щоб вивільнити наші споконвічні землі для заселення їх поляками. Наша вироблена працею багатьох поколінь земля була родючою. Такої землі в Польщі було дуже мало. То ж і шукали приводу, аби гнати українців. Коли ж його й не було зовсім – це бандитів не зупиняло. …Вже коли в Москві й Варшаві домовилися вигнати холмщаків із предківської землі, то могли б гнати більш цивілізовано, але не з такою кров’ю… Щоб примусити до втечі, не треба вбивати старих і малих, руйнувати святині. Але ж наш спільний Бог дав нам заповідь: “Не вбивай!” Серед тих польських озброєних убивць напевне були ті, хто вважав себе віруючим. Але чи були це католики? Це були кати…”.

Маючи чудову пам’ять, мама склала список усіх, кого вбили в ту ніч у її рідному селі, що мало 120, може, 122 садиби. До речі, мама склала і план села, вказавши всі хати, де хто жив. Знищили тоді польські бандити 267 осіб, чоловік 120–130 залишилося живими. Ось поіменно перелік замучених, спалених, вбитих українців, мешканців села Ласків Грубешівського повіту Люблинського воєводства, які прийняли мученицьку смерть під час нападу на село озброєної банди польського підпілля 10 березня 1943 р.

Ім’я та прізвище	Рік народження
1. Щуцький Вікентій	1874
2. Журавський Микола, брат	1922
3. Журавська Ольга, сестра	1925
4. Новосад Іван, чоловік	1880
5. Новосад Єва, дружина Івана	1884
6. Новосад Іван, син Івана	1910
7. Новосад Параска, невістка, жінка Івана	1914
8. Новосад Степан, син Івана і Параски	1932
9. Новосад Анатолій, син Івана і Параски	1930
10. Новосад Микола, син Івана	1920
11. Черняк (Новосад) Марія, дочка Івана	1916
12. Черняк, маленька дочка Марії Черняк (Новосад)	1943
13. Горлайчук Василь	1899
14. Горлайчук Петро, син Василя	1923
15. Горлайчук Федір, двоюр. брат Василя	1911
16. Музичук Федір, батько	1895
17. Музичук Катерина, мати	1902
18. Музичук Павло, син Фед. і Катерини	1923
19. Музичук Настя, дочка Фед. і Катерини	1926
20. Береза Ганна, сестра Федора (№ 15)	1908
21. Береза Володимир, син Ганни	1926
22. Береза Микола, син Ганни	1926

23. Береза Степан, син Ганни	1931
24. Коробчук Лев, священик	
25. Новосад Микола, чоловік	1882
26. Новосад Текля, дружина	1884
27. Новосад Володимир, син	1917
28. Борис Йосип, чоловік	1870
29. Борис Катерина, дружина	1875
30. Томчук Марія	1870
31. Томчук Костянтин, брат чоловіка Марії	1875
32. Томчук Марія, дружина Костянтина	1877
33. Томчук Лідія, невістка Костянтина	1916
34. Томчук Анатолій, син Ліди	1936
35. Черніцька Марія	1860
36. Корнеля Трохим	1898
37. Корнеля Фросина	1900
38. Кіндзера Катерина, дочка Трохима	1922
39. Син Катерини	1944
40. Корнеля Михайло, син Трохима	1924
41. Гучак Михайло, батько	1898
42. Гучак Юстина, мати	1902
43. Гучак Микола, син Михайла	1917
44. Гучак Надія, дочка Михайла	1923
45. Новосад Олекса, батько	1895
46. Новосад Софія, мати	1900
47. Новосад Надія, дочка Олекси	1924
48. Новосад Михайло, син Олекси	1926
49. Борис Степан	1910
50. Борис Микола	1903
51. Борис Марія, мати Степана і Миколи	1880
52. Позінкевич Дем’ян, чоловік	1890
53. Позінкевич Тетяна, дружина	1895
54. Геролінський Іван	1900
55. Марина, теща Івана	1870

56. Геролінська Марія, дочка Івана 1930
57. Геролінський Степан, син Івана 1932
58. Геролінський, син Івана 1934
59. Дідух Григорій, батько 1895
60. Дідух Уляна, мати 1897
61. Дідух Антоніна, дочка Григорія 1915
62. Дитина Антоніни, три тижні 1944
63. Гучак Лука, батько 1900
64. Гучак Степан, син Луки 1928
65. Дідух Степан, батько 1896
66. Дідух Марта, мати 1902
67. Дідух Степан, син Степана 1922
68. Дідух Катерина, дочка Степана 1928
69. Дідух Олекса, брат Степана (№ 65) 1878
70. Хорощук Микола, зять Олекси 1907
71. Семера Марія 1875
72. Семера Іван, син Марії 1910
73. Семера Настя, дружина Івана 1912
74. Семера Тимофій, син Насті й Івана 1934
75. Семера Катерина, дочка Насті й Івана 1936
76. Семера Степанида, дочка Марії 1909
77. Іван, чоловік Степаниди 1907
78. Хлопчик, дитина Степаниди й Івана 1927
79. Дівчинка, дитина Степаниди й Івана 1929
80. Щирба, мати 1875
81. Щирба Текля, невістка 1918
82. Щирба, дитина Теклі 1944
83. Слівінська Настя, баба-повитуха 1880
84. Черніцький Іван 1902
85. Черніцький Іван, син Івана 1923
86. Черніцький Луць, брат Івана 1885
87. Черніцька Марина, дружина Луця 1890
88. Черніцька Катерина, невістка Луця 1915

89. Черніцька Марія, дочка Катерини 1940
90. Черніцька Катерина, дочка Луця 1909
91. Черніцька Ганна, дочка Катерини (№90) 1928
92. Віннічук Харитон, батько 1906
93. Віннічук Настя, мати 1910
94. Віннічук Настя, дочка Харитона 1927
95. Козак Петро, батько 1880
96. Козак Юлія, мати 1882
97. Козак Михайло, син Петра 1920
98. Козак Ганна, дочка Петра 1916
99. Козак, дівчинка, дочка Ганни 1943
100. Музичук Юлія 1908
101. Музичук Катерина, дочка Юлії 1926
102. Музичук Олександр, син Юлії 1921
103. Семера Василь 1870
104. Панасюк Фризина, дочка Василя 1900
105. Панасюк Михайло, чоловік Фризини 1899
106. Слівінська Марія 1875
107. Слівінський Федір, син Марії 1903
108. Слівінська Катерина, дружина Федора 1905
109. Слівінський Іван, син Федора 1926
110. Слівінська Марія, дочка Федора 1929
111. Змарко Олександр, батько 1910
112. Музичук Михайло, батько 1912
113. Музичук Євгенія, мати 1915
114. Музичук Анісія, дочка Михайла 1935
115. Музичук, хлопчик, син Михайла 1937
116. Слівінська Параска 1890
117. Слівінська Єва, дочка Параски 1912
118. Максимишин (по-вуличному) Степан 1910
119. Фаня, його дружина 1915
120. Володя, син Степана і Фані 1935
121. Журавський Йосип 1870

122. Щирба Марія	1917
123. Щирба Степан, чоловік Марії	1915
124. Їхня дитина	1941
125. Слівінська Юлія	1890
126. Слівінський Михайло, син Юлії	1919
127. Слівінський Семен, син Юлії	1921
128. Слівінська, дівчинка, дочка Михайла	1938
129. Слівінський, хлопчик, син Михайла	1940
130. Слівінська, дівчинка, дочка Семена	1942
131. Голосинюк Леонтій, батько	1902
132. Голосинюк Уляна, мати	1903
133. Голосинюк Лідія, дочка	1928
134. Голосинюк Катерина, дочка	1935
135. Жигало Микита, батько	1890
136. Жигало Катерина, дочка Микити	1926
137. Жигало Лідія, дочка Микити	1924
138. Жигало Петро, син Микити	
139. Жигало, син Микити	
140. Жигало, син Микити	
141. Журавський Мартин, чоловік	1900
142. Журавська Катерина, дружина	1902
143. Панюсь Ганна, мати Катерини	1875
144. Наконечний Михайло, чоловік	1870
145. Наконечна Марина, дружина	1873
146. Когут Василь, зять	1990
147. Романюк Ганна	1880
148. Позінкевич Ганна, мати	1873
149. Позінкевич Семен, син Ганни	1900
150. Позінкевич Параска, дочка Ганни	1904
151. Позінкевич Варвара, дочка	1902
152. Новосад Антон	1908
153. Новосад Іван, брат Антона	1904
154. Новосад Микола, син Івана	1924

155. Міщук Мартин, батько 1881
156. Міщук Тетяна, мати 1885
157. Міщук Степан, син Мартина 1918
158. Міщук Євгенія, дочка Мартина 1921
159. Міщук Любов, дочка Мартина 1924
160. Веремко Петро 1883
161. Веремко Ольга, дружина Петра 1885
162. Борис Петро, їх зять 1905
163. Борис Іван, син Петра 1925
164. Корнеля Петро, батько 1878
165. Корнеля Катерина, мати 1880
166. Корнеля Микола, син Петра 1908
167. Корнеля Ольга, дружина Петра 1910
168. Корнеля, хлопчик, син Миколи 1934
169. Корнеля, дівчинка, дочка Миколи 1932
170. Міщук Петро, чоловік 1907
171. Міщук Настя, дружина 1910
172. Сегеда Антон 1910
173. Сегеда Настя 1914
174. Сегеда, син Антона 1937
175. Сегеда, дочка Антона 1940
176. Дідух Іван, батько 1900
177. Дідух Софія, мати 1902
178. Дідух Іван, їх син 1924
179. Позінкевич Степан, батько 1898
180. Позінкевич Ганна, мати 1890
181. Позінкевич Фадей, син 1921
182. Позінкевич Марія, дочка 1937
183. Наконечний Яків, чоловік
184. Наконечна Марина, дружина
185. Наконечний Антон, син
186. Наконечний Іван, син 1923
187. Гучак Михайло, чоловік 1895

188. Гучак Катерина, дружина 1898
189. Гучак Ганна, мати Михайла 1870
190. Власюк Василь 1903
191. Власюк Ганна, дружина Василя 1908
192. Власюк Софія, мати Василя 1883
193. Власюк Галина, дочка Василя 1929
194. Власюк Анатолій, син Василя 1931
195. Корнеля Онуфрій, батько 1895
196. Корнеля Іван, син Онуфрія 1921
197. Корнеля Володимир, син Онуфрія 1917
198. Томчук Тимофій, чоловік 1895
199. Томчук Катерина, дружина 1899
200. Гучак Григорій, батько 1880
201. Гучак Катерина, мати 1883
202. Гучак Петро, син Григорія 1920
203. Гучак Іван, син Григорія 1922
204. Гучак Володимир, син Григорія 1928
205. Борис Іван, батько 1890
206. Борис Катерина, мати 1892
207. Борис Ольга, дочка Івана 1917
208. Сендик Настя, дочка Івана 1915
209. Сендик Степан, син Насті 1933
210. Новосад Петро, батько 1880
211. Новосад Євгенія, мати 1883
212. Новосад Марія, дочка Петра 1918
213. Новосад Ганна, дочка Петра 1922
214. Новосад Степан, син Петра 1920
215. Войтович Трохим, батько 1875
216. Войтович Катерина, мати 1880
217. Войтович Віра, дочка Трохима 1922
218. Войтович Ольга, дочка Трохима 1926
219. Войтович Лідія, дочка Трохима 1926
220. Віннічук Іван, батько 1896

221. Віннічук, мати 1896
222. Віннічук Микола, син Івана 1918
223. Віннічук Катерина, дружина Миколи 1924
224. Віннічук, дитина 1941
225. Позінкевич Сергій, чоловік 1880
226. Позінкевич Фризина, дружина 1885
227. Хитрий Максим, чоловік 1896
228. Хитра Олена, дружина 1900
229. Хитра Катерина, дочка Максима 1935
230. Киселюк Іван 1881
231. Киселюк Наталя 1885
232. Уляна, сестра Наталі 1890
233. Сегеда Михайло, батько 1870
234. Сегеда Ганна, мати 1875
235. Сегеда Володимир, син Михайла 1912
236. Сегеда Марія, дружина Володимира 1918
237. Сегеда, дитина Володимира 1943
238. Сегеда Степан, син Михайла (№ 233) 1919
239. Сегеда Фадей, син Михайла (№ 233) 1916
240. Сегеда Євген, син Фадея 1943
241. Сегеда Михайло, син Михайла (№ 233) 1923
242. Сегеда Петро, брат Михайла (№ 233) 1895
243. Сегеда, дружина Петра 1900
244. Сегеда Надія, дочка Петра 1925
245. Сегеда Йосип, син Петра 1920
246. Панасюк Степан, чоловік 1882
247. Панасюк Настя, дружина 1885
248. Панасюк Євгенія, дочка Степана 1923
249. Панасюк, син Євгенії 1942
250. Радомська Катерина 1912
251. Радомський, батько Катерини 1870
252. Трифон, зять Катерини
253. Стецюк, батько 1870

254. Стецюк, мати	1875
255. Стецюк Феня, дочка	1900
256. Гучак Катерина, мати	1870
257. Гучак Степан	1900
258. Гучак Павло	1871
259. Гучак Ганна	1873
260. Данилюк Прокіп	1900
261. Корнеля, стара жінка	1865
262. Дмитрук, сестра Максима Щирби	1900
263. Дмитрук Євген, її син	1934
264. Биндюк Сава	1912
265. Власюк Гаврило Миколайович	1881
266. Змарко Олександр, син (№ 111)	

“Мені, моїй родині, моїм землякам, що чудом урятувалися з того пекла, болить, що про знущання над нами, про наші поневіряння ніхто й не згадує. Тисячі вбитих, замордованих українців, що лежать у полях, лісах, на цвинтарях Польщі ніби ніколи не жили, ніби ми – птахи, дивом спустилися з неба, і не жили на землі, на своїй землі. Ми не маємо своїх цвинтарів, не можемо вклонитися могилам своїх рідних і близьких, ми не можемо показати своїм дітям, внукам і правнукам той клаптик землі, на якому народилися й виросли, яким дорожимо. Доки ж буде така несправедливість і ми будемо людьми нізвідкіль?..

Список допомогли мені скласти односельці Коза (дівоче прізвище Панасюк) Катерина Михайлівна, нині покійна, Борис Антон Миколайович, племінник, м. Нововолинськ, селище Жовтневе, вул. Б. Хмельницького 6 кв. 1, Панасюк Василь Михайлович, с. Жабче Горохівського району Волинської області, Пазіна (дівоче прізвище Сагайко) Євгенія, односельчанка, донька Хоменко Марія Іванівна.

Про ті страшні події написала у своїй книжці Лідія Власюк-Коломиєць більш докладно, бо вона була безпосереднім свідком. В ту ніч знаходилася в Ласкові. Ми ж були в Сагрині, а про події знає-

мо тому, що Ласків і Сагринь дуже близько одне від одного і в Ласкові була вся наша родина.

Так ось що пише Лідія Власюк-Коломиєць:

"…Люди, що виїхали попереду нас, поверталися назад. Дорога за селом була закрита, і польська партизанка оточувала село, стискаючи кільце. Селяни приготовляли сховища в городах, більшість – у будинках. "Самооборона" розлетілася. Тих 20 осіб – всі біля своїх родин. Ми не мали ніякого сховища, надіялися, що хтось таки прийме в лиху годину.

Облава йшла повільно зі всіх сторін. Звідти невдовзі почулися постріли. В очі заглянула видима смерть. Село оточене, тікати нікуди, ховатися теж. Після пострілів заторохкотів кулемет. Почали горіти будинки ближче до центру села. Рятувалися, як могли… Я вбігла в хату, крикнула дідусеві, але він заспокоїв: "Нас, старих, не будуть чіпати".

Ми з сестрою Галею метнулися від одного сховища до другого, але ніде не було місця. Зайшли до Новосада, жінка його каже: "Галю візьмемо, а ти шукай прихистку сама". Я була рада, що хоч Галю беруть… Побачила, як жінка Томчука Ганна закривала своє сховище, запитала, чи знайдеться мені місце. Сказала, що так. Я швиденько спустилася всередину.

Нас п'ятеро. Холодна вода, стіни розмулені, сиділи навпочіпки на солом'яних сніпках.

За короткий час село запалало, навколо було море вогню, суха солома стріх від запальних куль займалася враз. Все тріщало. Писк, лемент, стогін людей, вибухи гранат, безконечні постріли, рев худоби – це живе пекло тривало зо три години.

Страхіття помалу втихало. Старенький Костянтин Томчук вирішив відкрити сховище, бо тіло у воді замерзало.

…Побачили ми жахливу картину, оніміли. Село – скільки видно – догорало. Всі сховища по дорозі, куди ми з Галею просилися, були відкриті. Повбивані люди лежали купами, інколи поодинці. В ба-

- 22 -

L.N.	Datum d.M.	Name und Vorname	Alter	Geburts ort	Beruf	Wohnort
1211.	4.5.44	Murskyj Osyp	45		Lehrer	Telatyn
1212.	"	Trofym Anastasia	65		Bauer	"
1213.	"	Pykula Prokip	5o		"	"
1214.	"	Kaszaba Josyf	71		"	"
1215.	"	Fedosiuk Hryhorij	8o		"	"
1216.	"	Mysyna Danylo	5o		"	"
1217.	"	Kowal Petro	5o		"	Riplyn
1218.	"	Pochodenko Wolodymyr	34		"	"
1219.	"	Kostiuk Wolodymyr	32		"	"
1220.	"	Iwaniuk Jakym	27		"	"
1221.	"	Patrak Kost	31		"	"
1222.	"	Kostiuk Stefan	28		"	"
1223.	"	Zakrewskyj Jakiw	32		"	"
1224.	"	Sikora Serhij	29		"	"
1225.	"	Neczaj Illa	53		"	"
1226.	"	Neczaj Wasyl	35		"	"
1227.	"	" Ewlogij	35		"	"
1228.	"	Pochożaj Semen	38		"	"
1229.	"	Sikora Semen	41		"	"
1230.	"	Najczuk Dmytro	4o		"	"
1231.	"	Nazarczuk Metodij	26		"	"
1232.	"	Zuk Ksenia	3o		"	"
1233.	"	Neczaj Anna	67		"	"
1234.	"	Blonska Ksenia	37		"	"
1235.	"	Seledec Olha	27		"	"
1236.	"	Najczuk Ksenia	58		"	"
1237.	"	Szuryn Anastasia	68		"	"
1238.	"	Natrak Natalia	65		"	"
1239.	7.4.44	Polika Iwan	3o		"	Zulyczi
1240.	"	Jasuszyk Wasyl	37		"	"
1241.	"	Mysiuk Hryhorij	38		"	"
1242.	"	Wybenda Kateryna	67		"	"
1243.	"	Prus Paraskewa	6o		"	"
1244.	"	Mysiuk Maria	62		"	"
1245.	"	Mandylocha Wasyl			"	Zabcze
1246.	"	Drapajlo Andrij			"	"
1247.	"	Buraczok Petro			"	"
1248.	"	Tymczuk Iwan			"	"
1249.	"	Charko Emilian			"	"
1250.	"	Jarema Illa			"	"
1251.	"	Kyper Mykola			"	"
1252.	"	Kozak Wasyl			"	"
1253.	"	Hresiuk Emilia			"	"
1254.	"	Andruszczak Iwan			"	"
1255.	"	Kozak Anna			"	"
1256.	"	Prychodzka Anna			"	"
1257.	"	Andruszuk Irena			"	"
1258.	"	Keper Tekla			"	"
1259.	"	Drapajlo Eva			"	"
1260.	"	Dubaj Irena			"	"
1261.	"	Kusyk Pelahia			"	"
1262.	"	Drozynska Natalia			"	"
1263.	"	Hryniwska Leonida			"	"
1264.	"	Drypajlo Paraskewia			"	"
1265.	"	Jarema Pelahia			"	"
1266.	"	Miszczuk Eva			"	"
1267.	"	Kotan Teofila			"	"
1268.	7.5.44	Otczenasz Wasyl			Genossenschatl.	Hostynne
1269.	"	Kalarasz Iwan			"	"
1270.	"	Ostapowskyj Iwan			Gemeindevorst.	Koblo

Фрагмент списку жертв польських атак на українців у березні 1944 р.

гатьох чоботи поштягувані і де з кого знятий одяг. У Мужичука перед сховищем ціла купа розстріляних. У Фадея Гарлая – те саме, по городу лежать обпалені й розстріляні. Багатьох не впізнавала, бо були опалені тіла.

Несподівано над головою засвистіли кулі. Я впала на землю. Піднявши голову, побачила бандита – стояв неподалік від нашого сховища. Це він, мабуть, Костю і сина Степана Томчуків уже застрілив, тепер чекав, що, може, ще хтось вийде. Ще вистрілив у мій бік, але згубив із поля зору – не побачив, куди я поділася: вскочила у схованку. Та він її знайшов. Спустив кріса, міряв глибину води. І покликав мене по імені, вдаючи голос моєї мами: "Лідю, дитино моя. Де ж ти є? Вийди". Видно, що був "свій" – із колоністів Боцянівки і впізнав мене.

Ми не виходили зі сховища до ночі. Пробули десь із 16 годин, не чуючи ні холоду, ні голоду . …То була "страсна п'ятниця" не тільки для Ласкова, але для багатьох навколишніх сіл – Сихович, Сагриня, Туркович, Теребіні, Андріївки, Риплина та інших. Впродовж 1944 року озброєні польські банди спалили в нашому Грубешівському повіті 52 села. Замордували понад 4000 чоловік нашого українського населення.

(Наводиться скорочено. Див: Лідія Власюк-Коломиєць. Ангел-Хранитель. Спогади про Холмську Грубешівщину, Ласків і чужину. Рівне. "Каліграф", 1999, стор. 76–84).

Ліда Власюк залишилася живою, а її матінка, батько, дідусь, бабуся, брат, сестра – всі лягли трупами в той чорний день бандитського нападу на Ласків.

"Тоді наші люди побачили, – *продовжую наводити спогади моєї мами*, – що захистити нас нікому, усвідомили: треба рятуватися, хто як може. Ті, хто залишився в живих, роз'їхалися по знайомих – хто в Грубешів, хто в Холм, хто в ті вцілілі українські села, де були допомогові комітети, що хоч якось сприяли втікачам. Багато сімей виїхали в Галичину. В ту пору звідти прийшли загони УПА. Вони згуртували нашу молодь, відігнали польські банди в Польщу.

Це дало змогу холмщакам повертатися на рідну землю і почати відновлення зруйнованих жител.

Посіяли ярину, посадили городи, стали будувати тимчасові невеличкі пристановища. І були б ми жили у своїх рідних місцях, і наші хлопці разом з УПА не пустили б польські банди до наших сіл. Але влітку перед самими жнивами прийшли совєти і випустили польські банди з лісів. Поставили їх поліцаями в українських селах – і тоді для українців настало справжнє пекло. Страшно було вийти на вулицю, бо поліцаї де кого схоплять, то знущаються як можуть, б'ють, а то й на смерть. Українське населення скаржилося владі, але безрезультатно. Над нами сміялися, а совєтські енкаведисти, які на Холмщині були не другою, а першою, дійсною владою, сміючись, казали: "Поєзжайтє к нам. У нас мєста і работи хватіт для всєх"[74].

Нестерпні умови, знущання поляків і совєтів змусили нас покинути рідну землю і їхати у світ за очі на дальші поневіряння. При виїзді супроводила нас польська армія, а все одно на нас нападали польські банди – грабували, забирали коней з возами, з усім майном. Бували випадки, що і вбивали людей. Так, в останній день перед виїздом втратив мій чоловік свою рідну сестру Надію Шкалій. Застрілили її польські мародери, ще два штики у спину ввігнали.

Вивезли нас на початку березня на залізничну станцію Сокаль, що тоді належала до Польщі, тримали там до Трійці під відкритим небом на морозі, на снігу, під дощем. Люди позшивали рядна, мішки – і так чекали, поки завезуть на постійне місце проживання. А коли й куди мали везти, ніхто нічого не знав.

Розвезли наших людей по різних областях України – в Одеську, Дніпропетровську, Херсонську та інші. У 1945 році там була засуха – посадили картоплю, а вона не зав'язалася, засохла. Ми такого не бачили на нашій Холмщині. Ночами спати не могли. Повітря було гаряче й сухе. Люди хворіли на малярію й інші хвороби. З Волині стали отримувати листи, з яких дізнавалися, що там і природа

[74] Їдьте до нас. У нас місця і праці вистачить для всіх (рос.).

така ж, як і у нас, і повітря таке ж, і роса, і – головне – близько до наших покинутих сіл, куди ми мали надію вернутися. Бо ж нам говорили, що переселяють не навіки, а евакуюють на певний час.

Наші люди стали їхати на Волинь, поїхали й ми. Ми – це значить, мій чоловік, його мама, я і наша маленька донечка Марійка 4-х років. Їхали на Волинь підводою. Точніше, я особисто не їхала, а вела корови на шнурках. Прийшла з Одеси пішки на Волинь. Тоді якраз прилучили Закарпатську область до України, то ми поховали свої документи, щоб не вернули нас назад, і казали, ніби ми з Закарпаття, а документи загубили. Тільки таким чином нас пропускали. Ми дісталися на Волинь. Дорогою до нас підходили підозрілі люди – певне, з наміром грабувати. Собаки давали про них знати, чоловіки вставали, відганяли. Нас було 7 сімей. Їхали ми 5 з половиною тижнів. Від половини дороги вже були морози, але ж ми – витривалі.

Як приїхали на Волинь, що стала нам другою домівкою, все ж упродовж багатьох років, коли тільки зустрінемося ми, переселенці з Холмщини, між собою, то першим питанням було: “А може, ви чули, чи не будуть нас пускати назад, додому?”

Зараз мені вже виповнилося 80, але все в думці Холмщина, наші нещасні спалені села, зарослі терниною наші цвинтарі і могили мучеників – батьків, братів, сестер.

Ще зачитаю вам спогади моєї двоюрідної сестри Новосад (тепер Будько) Галини Василівни. Вона – вчителька-пенсіонерка, живе в селі Підкорміллі Любешівського району (народилася в селі Ласкові).

“Земля дідів і прадідів моїх, один із чарівних мальовничих куточків на мапі багатостраждальної Холмщини – мій рідний Ласків, одвічна українська земля.

Немов коштовні перлини в дорогому намисті, розкинулися чепурні хатини в садах, обрамляючи овалом оболонь маленькою рікою посередині і золотоверхою церквою, яка банями виблискує на сонці з-поміж розлогих верб. Таким було село до 10 березня 1944 року. В ту криваву п’ятницю орда польської банди ланцюгом стиснула його

й запалила одночасно з різних кінців. Почалося пекло. В розпачі кричали жертви, ревіла худоба, іржали коні. Люди ховалися в заздалегідь приготовлені ями.

Така яма врятувала й нашу сім’ю. До пояса у воді й болоті просиділи ми в ній цілу добу: мама, тато і ми з сестрою. Що пережили ми за той час – не передати. …Сидимо в багнюці під землею, а зверху гуде-клекоче вогонь. Чути постріли, лемент, крики душогубів. Якась тварина лягла на нашу яму, покрівля затріщала, ледве витримала… Відлік часу ми втратили.

Постріли лунали все рідше. Нарешті затихли. Тато обережно прогорнув отвір. Ми дісталися.

…Побачене невимовним болем вразило нас. Село стало гнітючим попелищем. Скрізь лежали людські трупи, чорніли згорілі тварини. Повз це страхіття, яке врізалася в пам’ять змалку і на все життя, провели нас малих батьки через усе село. Зустрілися з такими ж, як і ми, вцілілими погорільцями, пішли до сусіднього, ще вцілілого села просити прихистку.

А далі був шлях у невідомий далекий світ – вигнання з прадідівської землі. Пішли ми, оплакуючи втрачених рідних і близьких, тіла яких не могли поховати. Там із ними покинули ми частку свого серця, а з собою на все життя взяли незагойний біль вигнанців.

Тож хоч і 54 весни вже спливло від того чорного дня, а рідне село зримо виринає в уяві кожним своїм незабутнім куточком.

…Оболоня – шовкова, барвиста, духмяна. Колиска мого дитинства. Закатовані, розтерзані, спалені, спочивають у рідній землиці прядильниці й ткалі, що білим полотном, ніби сонячним мереживом, устеляли тебе. А ті, що залишилися живими, – пораненими птахами розлетілися по далеких світах і чайками кигичуть, оплакуючи втрачене гніздо.

Моя безіменна річечко, купіль гомінкої дітвори. У пору мого дитинства над нею височів місточок. То було місце наших малечих розваг. …Кажуть, він тепер угруз у землю, згорбився, як дідок. Хоч річечка тече й ніщо не може спинити її течію – живить її ві-

чне джерело… Отак і мій народ. Палила, нищила його вогнем, топтала, катувала чужинецька орда. Все ж він живе, спромігшись на омріяний злет – створення незалежної Держави-захисниці. Її так бракувало тоді!..

…54 роки немає з нами наших рідних, дорогих нам людей. Низько схиляємо голови перед вами, замордовані мирні люди. Бережемо пам'ять про вас, ваші високі чесноти з нами, надихають нас…

Вам же хай буде пухом незабутня і по сьогодні недоступна нам, вашим спадкоємцям, свята предківська земля. Вічна вам пам'ять!.."

Спогад записано 6 березня 2002 року в місті Луцьку як частину проєкту "Волинь", спонсорованого Комісією Людських та Громадянських Прав при Світовому Конґресі Українців. Оригінал магнітофонного запису зберігається в архіві Комісії в Торонто.

Ніна Гурська-Климчук

Розстріляне весілля

З болем у серці ми сьогодні згадуємо події 65-річної давнини. Вони закарбувалися у нашій пам'яті навічно. Хоч ми, українці Холмщини, Підляшшя, зазнавали репресій, гніту, духовних обмежень та утисків упродовж багатьох віків, то особливо вбилися в пам'ять трагедії, які на нас впали у міжвоєнний та воєнний час та під час депортацій.

У 1943–45 рр. українців жорстоко вбивали і знищували українські села загони АК і БХ, не зважаючи, діти це чи жінки. Кожна українська сім'я на Холмщині, особливо в Грубешівському повіті, стала жертвою терору. До червня 1944 року було спалено більше 50 українських сіл, у яких мешкало 15 тисяч осіб.

Авторка спогаду з батьками

Не обминула жорстока доля і мою сім'ю.

Я народилася 2 січня 1936 року в селі Варешині Грубешівського повіту в сім'ї Марії Гурської (з дому Мужичуків) і Семена Гурського. В селі переважно жили українці (230 українських дворів), котрі мирно працювали на своєму господарстві, сповідували свою віру і національну культуру. В селі була "Рідна хата", кооператива, дитячий садок.

Але польський терор проти українців набрав масового характеру. Вдень і вночі горіли села, вбивали людей. На Варешин польські банди нападали три рази.

12 лютого 1944 року загони АК і БХ напали на українське весілля, яке справляли Марія і Михайло Михальчуки. Виходила заміж їхня донька Стефанія. Це татові родичі, і нас запросили на весілля. Садиба Михальчуків була під лісом. В хаті за весільним столом пригощалися гості молодої в очікуванні приїзду молодого. Один з присутніх сказав, що бачив у лісі озброєних людей. Це збентежило і стривожило присутніх. Але наближався час приїзду молодого, тому весілля продовжувалося. Тим більше, що серед гостей молодого була озброєна українська поліція. Вже було чути музику з кортежу молодого, який проїжджав селом. Коли молодий з гостями зайшов до хати і почали викуповувати наречену, щоб їхати до вінця, хтось вбіг до хати і крикнув: "Банда!". Гості у паніці почали тікати, хто куди. Тато мене взяв на руки, з мамою вибігли на вулицю. З лісу півкругом йшла сотня бандитів, оточували садибу і стріляли. Мама вже з вулиці вернулася до хати за кожушком для мене, бо було холодно. Вона впала скошена кулею на порозі хати, обливаючись кров'ю. Куля попала у голову. Тато добіг зі мною на руках за стіну хати і кинув на сани, запряжені кіньми, почали втікати. Кого не скосила куля, скакали на наші сани. Так нам допомогла Матір Божа врятуватися.

Від бандитських куль загинули батьки нареченої, а також наречений. Снігове поле вкрилося трупами односельців, їх загинуло

Похорон Марії Гурської, матері авторки спогаду

більше трьох десятків[75]. Поляки ходили по закривавленому сніговому полі і пострілами у голову добивали поранених.

На другий день село в жалобі ховало забитих зі страхом, що знову прийдуть бандити. Ця трагедія нашого села увійшла в історію краю як “розстріляне весілля”.

20 і 21 березня 1944 року польська банда спалила моє село Варешин. Тоді ж вбили мою бабцю Гурську Софію – татову маму. Ми лишилися удвох. Татові родичі (тато, сестра, брати) загинули під час біженства І-ої Світової війни. Вигнані були аж за Урал. В той час, коли палили село, я з татом жила у Грубешеві у рідної сестри моєї мами – тітки Ніни. Тому і залишилися живими. Безглузде, жорстоке нищення людей у своїх домівках за те, що вони українці, спалення

[75] Встановлено прізвища лише частини вбитих: Марія і Михайло Михальчуки (батьки молодої), Курдупель (наречений), Марія Гурська (мама авторки спогаду), Максим Михальчук, Анатолій Михальчук, Олександр Панчоха, Марія Недоріз, Ольга Матвіїшин, Борис Луць, Петро Мужичук, Петро Остапишин.

храмів православних – така була антиукраїнська політика польської влади на українських етнічних землях.

Лиха доля не оминула нас і в повоєнні роки. На підставі Угоди між урядами УРСР і Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі від 9 вересня 1944 р. нас примусово вивозять з наших споконвічно українських земель. Уряди декларували це як "бажання" переселитися в Україну. Али ми є живими свідками цього насильницького вивезення – депортації.

Моєму татові важко було, як і односельцям, примиритись з таким рішенням: залишити рідну землю, могили дружини, матері, дідів і прадідів. Хоча люди жили переважно в землянках, льохах, хлівах, які не догоріли, але рідну землю не хотіли залишати. Примусово заставляли писати заяви, погрожуючи: "Вас всіх тут до останнього переб'ють, якщо не поїдете".

На початку квітня 1945 року в село приїхали представники евакуаційної комісії і наказали негайно збиратися. Ні сльози, ні благання не допомогли. Пам'ятаю, як дід Ілля, мами тато, запріг коней у віз і сказав татові, щоб збирав необхідні речі. За один день виїхало все село. По дорозі в напрямку траси Белз – Сокаль протягнулась верениця возів, до яких була прив'язана худоба. На станції Забужжя біля Сокаля ми розвантажились і почали споруджувати примітивні намети для тимчасового проживання. Наказано було чекати, поки подадуть ешелони. Коли – невідомо. Тут же знаходилися люди з навколишніх сіл: Ласкова, Вишнева, Виткова, Потуржина та інших. Під відкритим небом в холод, дощ стояли на Забужжі і чекали вагонів 2 місяці. Розпалювали багаття, варили їжу з продуктів, якими запаслися з дому. 9 травня – День перемоги зустріли тут же. Були перелякані, коли почули стрілянину солдатів в честь перемоги. Ми подумали, знову банда.

Лише в кінці червня нас повантажили у вагони по декілька сімей разом з кіньми, коровами, продуктами і повезли на Україну. Як вона нас зустріла? Сухим степом із перекотиполем, палючим

сонцем, без води. Вивантажили нас на степовому полустанку Каліндорф. Тут ніхто нас не чекав. Село знаходилося на віддалі 5 км, куди ходили по воду, іноді привозили теплу від палючого сонця в цистернах з Херсона. Збирали перекотиполе, щоб розпалити вогонь і зварити страву. Жили за рахунок запасів, привезених із собою. А обіцяли, що дадуть землю для одноосібного господарства! Так тисячі українців з Холмщини було кинуто напризволяще під жорстокий чобіт долі.

Закінчувалося літо, наближалася осінь, а за нами ніхто не приїжджав. Люди вирішили влаштовуватися самостійно. Тато розшукав у селищі Біла Криниця рідну сестру моєї бабці, котра під час біженства в 1915 році вийшла заміж і залишилася у Білій Криниці. Вони з чоловіком прихистили нас. У невеликій хатині жила я з татом, дід Ілля зі своєю сім'єю (маминою сестрою Ганною та братом Олександром). Гуртом легше було виживати. Дід працював у колгоспі ковалем, а ми ходили на поле збирати колоски, хоч це було заборонено. Це був 1945, неврожайний, засушливий рік. Місцеві жителі самі голодували. Ми з родичами ділились своїми запасами харчів, але їх теж не вистачало. Сушили кізяки, вилущені соняшники, щоб було чим палити у печі й зварити їжу. Наближалася зима, харчі закінчувалися, роботи не було, а виживати треба було. Тато з дідом постійно вели мову про повернення ближче додому – у західні області.

Авторка спогаду з батьком Семеном після переселення в Україну

У лютому 1946 року, ховаючись від переслідувань міліції, бо заборонено було виїжджати, ми знову в товарних вагонах, крадькома повертаємося в місто Луцьк. Сюди повернулася з Дніпропетровська також мамина сестра Ніна Гловацька з сім'єю. Але жити не було де, помешкання не було, роботи не було. Тих, хто повертався із Східної України, переслідували… Тата неодноразово викликали у відповідні органи. І ми тимчасово поселилися у селі Тертки, Луцького району. Влітку 1947 року приїжджаємо в Луцьк на постійне проживання. Тато влаштувався на роботу в готель "Україна" на посаду адміністратора. Я пішла у 3-ій клас середньої школи № 3.

Пройшовши такі життєві випробовування, митарства, зазнавши матеріальних збитків, моральних страждань, ми не маємо статусу депортованих. Верховна Рада України не хоче розглядати питання про насильне переселення українців з наших етнічних територій, що тепер під Польщею. Я не можу вільно поїхати на могилу мами, бо Польща запровадила візовий режим для громадян України. Мені дають візу на два дні, щоб я відвідала могили рідних в отчому краї...

До друку підготував Олег Климчук за авторським рукописом, написаним в Луцьку в листопаді 2009 р.

Феодосій Бохотниця

На допомогу холмщакам

Я, Бохотниця Феодосій Теофілович, народився 1929 року в селі Ізів тоді Володимирського повіту Волинського воєводства. Батьки мої займалися сільським господарством. Батько ще працював на фабриці в Стрижеві за Бугом. То був цукровий завод.

Звати батька було Теофіл Григорович, маму – Меланія Матвіївна. Був у мене молодший брат, помер ще за Польщі, малим.

[…] Поляки в нашому селі Ізові зовсім не жили – тільки на кольоніях. Всі приїхали туди після приходу польської влади. Звалися осадниками. Уряд наділив їх землею. У Чорникові їх поселилося сімей 10. Церковну землю польська влада не забрала. Батюшка її обробляв, люди йому допомагали. За прибуток від неї утримували церкву. Інші поляки, крім осадників, у селі не жили.

…Було в Ізові кілька сімей євреїв – 4. Займалися тільки торгівлею. Скуповували, перепродували – возили до Володимира чи Устилуга зерно, птицю. Стосунки з ними були непоганими. Щоправда, часом доходило до насмішок над ними. Але ж вони казали: “Бери у нас, що хочеш”. Давали в кредит: ось тобі, бери – коли зможеш, заплатиш. Записували собі… З їхніми дітьми ми разом до школи ходили. Осадники були багаті, то посилали своїх дітей не до нашої сільської школи, а в містечко Устилуг. Там у них була спеціальна школа, вони там за навчання дітей платили.

Наше місцеве населення звало себе українцями. Не казали, що ми руські, а тільки українці. Ще звали себе православні, бо віра – православна. Ставлення до влади не було прихильним, бо податки були високі. Як не заплатив їх вчасно, приїжджав коморник[76], розпо-

[76] Коморник – судовий виконавець.

чиналася екзекуція. Забирав усе, що бачив у хаті, – перини, подушки, корову.

[…] Ворожнеча з поляками розпочалася в нас від 1938 року, коли вони стали знущатися над українським населенням на Холмщині. Ми ж бачили, знали, що вони там роблять у сусідніх селах за Бугом – скидають куполи церков. У нас на Волині про це добре було відомо.

…І ще поляки вчинили у нас такий злочин, як ішла польсько-німецька війна. Совєтів ще не було. Польське військо без усякого приводу стало ловити наших місцевих українських хлопців. Скільки точно їх піймали – невідомо, але не менше 10–15 чоловік. Це були хлопці по 17–20 років. На Залужжі є велика яма, там завжди стоїть вода. Тих хлопців завели туди, постріляли і повкидали у яму. Скількох там убили, ніхто не знав. Ми, підлітки, туди ходили дивитися. Пам'ятаю, калюжа крові стояла. Дехто пізнав своїх по одягу. Були там хлопці з різних сіл... Половили хлопців10–15 вересня. Пояснити вбивство можна, певне, так: молоді – дурні, вони пішли до Устилуга, думали – візьмуть надурняк яку одежину, мануфактуру – війна ж ішла. А їх польське військо вхопило і – хто не втік – розстріляло.

Це викликало до поляків велику ненависть. Пригадали їм і розбій на Холмщині. З ними ніхто не хотів мати жодних справ, хоча при совєтах усе притихло. Родини багатих поляків-осадників нова влада вивезла на Сибір.

Коли ж прийшов німець і минув страх, то родини тих хлопців, кого польське військо побило, стали показувати свою силу перед поляками, що жили у нас на Волині. Тих із них, хто не був вивезений совєтами на Сибір, хто не виїхав до Польщі, озлоблені родичі вбитих хлопців стали нищити. У скорому часі пішла чутка: ті поляки, що втекли за Буг, стали там організовувати своїх і бити українців на Холмщині. Хлопці з нашої самооборони рушили допомагати холмщакам, щоб захиститися від нападу поляків. Хоч і жили раніше мирно, але після того, як поляки стали винищувати українців, не було як сидіти по кутках, треба було давати опір. З того почалося.

Я знаю, що наші повстанці спочатку не гнали поляків з Волині: живете – живіть. Бо й поляків у нас після того, як совєти вивезли поселених при Польщі осадників, стало менше. Я говорю про села нашої округи – Хотячів, Русів, Ізів, Вигаданка, Чорників… В Устилузі жило кілька польських родин. Вони нікого не зачіпали – і їх ніхто не зачіпав. Жили мирно як за Польщі, так і потім.

У нас було тихо, але ми почули з Холмщини, що там біда – поляки б'ють, нищать наших українських людей. Дітей не щадять, жінок – усіх підряд. Палять там українські села. Як дійшло все це до нас, у наших селах стали збиратися хлопці, рішати: "Давайте допоможімо, бо там біда! Холмщину палять і б'ють!"

У мене дружина з Холмщини, із села Потуржина. Після війни я був у ньому. Від того села, де я жив тоді, до Потуржина – якихось кілометрів 30, не більше. Родичів дружини там побили… Як поляки палили багатолюдні українські села Сагринь, Модринь, як вони горіли, то нам було видно: небо від полум'я було червоним. До нас дим ішов. То наші хлопці стали збиратися і – туди. Там же за одну тільки ніч поляки до двох тисяч українців винищили і спалили. Наші хлопці мусили туди йти, заступатися, бо ж бачили: виб'ють там усіх українців. А на нашому березі Бугу було спокійно, ніхто нікого не чіпав…

Хочу сказати, що звідти, з холмського берега, українці тікали до нас ще раніше, говорили: буде біда – поляки збираються нас бити. Хто з селян менше був прив'язаний до господарства, кидав усе – і тікав до нас. Але ж як селянину кинути все! Їсти ж треба. Трималися… Аж поки їх там не вибили.

Напади поляків на українців на Холмщині почалися ще в 1942 році. Спочатку поляки поодинці винищували українську інтелігенцію – лікарів, вчителів. Так, дядька моєї дружини Кирила Бурячка вбили ще в1942 році. А вже пізніше – в 1943 році стали палити цілі села. Сагринь, Модринь, Ласків, Жабче, Потуржин, Витків в одній лише околиці спалили. Назви всіх і не пам'ятаю. Великі українські села були. Били в них українців усіх підряд – дітей, жінок… І кажуть поляки, ніби то хтось їх провокував. Самі вони те все почали. …Чого

було вбивати? Маєш якісь претензії – можна ж усе обговорити, по пискові, як вони кажуть, один одному дати. Але вбивати!?.

[…] Як стали горіти холмські села, заграва знялася, то зібралися хлопці з села. І син того дядька, в котрого я служив, Миколай теж. Кажуть: треба запрягати коней, їхати на допомогу. Розіслали по селу вістових, зібрали підвод із 10, посідали на них із зброєю і – вйо! Приїхали через Млиниська до Бугу, через річку перебралися. Знайшли брід. Коні пішли ним, хлопці позіскакували у воду – вона була по пояс. Перейшли. Далі знову посідали на вози, під'їхали. Зброю мали при собі – автомати, кулемет. Це була не просто сільська самооборона, а таки боївка УПА, хлопці биті, вчені, стріляні. Під'їхали до першого холмського села між Сагринем і Модринем, а далі не можна: кулі свистять. Хлопці кажуть мені, Іванові Миколайчуку, всім, хто тоді був фірманами: "Все. Далі їхати не можна. Розвертайтесь". Ми стали повертати, за нами інші. Підвід нас тоді було з 10, а повстанців – чоловік 30, до сорока. Вони хто гвинтівку мав, хто кулемета Дегтярьова з дисками. Нас повстанці повернули до Бугу, а самі пішли в наступ. Ми приїхали назад до ріки, стали шукати брід, де переїжджали. Коні гнали, аж шум із них виходив, кулі над головами свистіли. Позаду чути було: йшов бій. Казали, тоді в Сагрині й Модрині загинуло до двох тисяч українців.

[…]

Спогад записано 11 березня 2002 року в місті Рожище Волинської области як частину проєкту "Волинь", спонсорованого Комісією Людських та Громадянських Прав при Світовому Конгресі Українців. Оригінал магнітофонного запису зберігається в архіві Комісії в Торонто.

Ілля Романюк

Під трьома окупантами

Я, Романюк Ілля Степанович, народився 1926 року в селі Матче Грубешівського повіту Люблинського воєводства. Батька було звати Степан Ілліч, матір – Параскева Антонівна. Ще були у мене старший брат 1921 року народження Михайло і сестра Софія.

Батьки мої були селянами. Землі мали 5 гектарів, ціле господарство – хата, хлів, коні, худоба. Жили на той час добре, бо батько ще працював у сільському споживчому кооперативі касиром і займався також постачанням йому товару.

Школа в селі, до якої я став ходити, була 4-річною, польською. Вчителями – поляки. Діти, в основному, – українці, як і переважна більшість мешканців села, але викладання велося тільки польською мовою. Лише Закон Божий наш православний священик отець Ковальчук читав нам українською мовою. Він служив у великій церкві нашого села.

Поляків у нашому селі було дуже мало. Це – так звані “старі”: давні, ще з царських часів, переселенці з корінної Польщі та в переважній кількості ті українці, що після 1905 року прийняли католицтво, і ксьондзи зробили їх поляками. Пізніше стали приїжджати колоністи, хоча у нас і в малій кількості. Щоправда, трапився у нас і доволі рідкісний випадок, коли поляк став українцем. Це – наш сусід Сльонзак. (Згодом він навіть переїхав на Україну, його сини зараз живуть у Запорізькій області). Він одружився з українкою, визнав себе українцем, ходив із нами до української церкви. Як виселяли нас до Радянського Союзу, переїхав сюди разом із нами.

Відносини у нас із поляками за Польщі були мирні. Поки жив Пілсудський[77]. Коли ж його змінив Ридз-Смігли[78] – погіршилися.

Наші люди в селі називали себе руськими, хоч знали про різницю між собою і росіянами. Українцями себе не звали. Аж пізніше, коли прийшли німці, тоді тільки стали себе так звати. А за Польщі – тільки руськими.

Комуністи в селі, як не дивно, були чи не найбільш національно свідомими. А було їх немало: майже вся молодь із бідніших родин пішла в комуністичну партію. Мої два дядьки теж були там і сиділи по 3–6 років у тюрмах. Прізвища їх були Антонюк і Волошин.

Всього комуністів у селі було більше 20 осіб. На день 1-го травня вони вивішували червоні прапори. Одного разу повісили на високому дереві біля нашої хати. Вилізти на нього було дуже важко. Моя мати, як побачила рано, то гаком на тичці зірвала прапор. Комуністи за це грозили їй. Але між ними були наші родичі, то обійшлося.

У школі був радіоприймач. Послухати передачі сходилися переважно комуністи, інші селяни. Слухали Москву. Робилося це з дозволу польських вчителів. Були вони з наших селян. Тільки один був присланим поляком. Прізвище мав Корковський. Жив у нашій хаті. Дуже любив слухати українські пісні. Бо ж тільки їх співали в нашому українському селі. Серед тих пісень була й “Ще не вмерла Україна…” Чи прихильно ставився до неї самої, на цю тему ми старалися з ним не говорити.

Мої батьки були українцями національного духу. Батько тому й мав прізвисько Козачок, бо коли грався з дітьми, то завжди звав себе козаком. У нас жив емігрант, втікач із Східної України, з Пол-

---

[77] Пілсудський Юзеф – польський державний і військовий діяч міжвоєнного періоду, перший голова відродженої польської держави, маршал Війська Польського.

[78] Ридз-Сміґли Едвард – польський військовий і державний діяч міжвоєнного часу, після смерті Пілсудського диктатор Польщі. Головний командувач польською армією у війні з Німеччиною 1939 р. Евакуювався до Румунії в перших днях війни.

тави – Володимир Похвала. Малював картини, продавав їх у повіті. Про те, якого духу сам, не афішував. Розповідав нам вечорами, що переходив радянський кордон. І було це, нібито, не менше 10-ти разів. Йому вдавалося. З польського боку до Радянського Союзу було дуже легко втрапити. Місцеве населення охоче показувало йому дорогу. Але як тільки втрапляв туди, його швидко заарештовували і, протримавши кілька днів, відразу виганяли назад до Польщі.

Рідний брат моєї мами Олексій був національно свідомою людиною – офіцер петлюрівської армії. Після її розгрому він повернувся додому, жив небідно – мав олійню, крамницю, у якій часто збиралися односельці, в тому числі й комуністи. Його однодумцями були в першу чергу мої батьки, багато інших мешканців села. Ще в мами був родич Афанасій. Свого часу сам Юзеф Пілсудський вручив йому одну з найвищих військових нагород Польщі – хрест "Віртуті мілітарі". Коли в 1920 році польське військо відступало під натиском більшовиків-будьоннівців і кинуло свої гармати біля хутора, де він жив, Афанасій – на війні був артилеристом, а більшовицької влади не любив, познайомившись із нею в Росії в біженстві – побіг до залишених гармат і прямою наводкою став стріляти по більшовиках. Ті відступили, поляки змогли вернутися. Як нагороду за цей подвиг польський уряд дав йому земельний наділ, чималий. Сам Афанасій нераз бував у Пілсудського. Розповідав, що коли був востаннє, то Пілсудський сказав: більше нічим не може допомогти. Поляки свою державу збудували, а українці хай домагаються свого самі.

Про життя в Радянському Союзі ми знали небагато, але 1933 року в село до мешканки, яка народилася в Донбасі, прийшов лист звідти. Її родич розповідав, як погано там живеться, що їдять навіть мишей. В селі тоді часто велися бурхливі суперечки про життя в Радянському Союзі. Батько завжди стояв на тому, що там ніяк не можуть жити добре. Комуністи були протилежної думки: таки добре, бо там усе спільне.

У нас на Холмщині після смерті Пілсудського поляки стали руйнувати українські православні церкви. Моя мама була у братстві,

що існувало при нашій сільській церкві. Одного разу вона пішла на захист церкви в іншому селі. Була свідком того, як поляк із нашого села – імені не пам'ятаю – вхопив сокиру в пожежника і відрубав руку жінці, котра трималася за клямку церковних дверей і не пускала його. Православні стояли при тій церкві, не допускаючи нападників, то пожежники обливали їх із шлангів водою.

Нападали на церкви кракуси, так звали їх. Наше село було багатолюдним і переважно українським – міг бути великий захист церкви. Особливо захищали православні церкви …комуністи – сільські уродженці і мешканці. При в'їзді в село вони клали на ніч борони, щоб не допустити кракусів, які їздили підводами, а також виставляли свою варту.

Польська влада стала вимагати від священика нашої церкви, щоб говорив проповіді польською мовою. Священик сказав про це прихожанам із сльозами на очах, не хотів цього робити, але пізніше мусив. Та коли він розпочинав говорити по-польськи, то люди на знак протесту проти влади виходили з церкви. Все одно, нашого священика влада заслала до концтабору в Березі-Картузькій. Прізвище священика було Ковальчук.

Приналежних до інших релігійних конфесій у нас не було. Хіба – одна єврейська сім'я: батьки з двома синами, які ніколи вдома не жили, а завжди кудись їздили. До старих, що були немічними, в селі ставилися, як до всіх інших.

Під час нападу німецької армії на Польщу в нашому селі було мобілізовано молодь кількох років народження – українців і поляків. Усі українці згодом повернулися додому. Один із поляків, що був офіцером, загинув.

Як польське військо відступало, його підрозділ рухався через наше село. Хата у нас була велика, тому його командири зупинилися в ній. Приглядiлися до нашого господарства і забрали собі на кухню свиню. Батько став боронити, то пригрозили йому. Мати мусила заступатися. Коли цей загін залишив село, йому назустріч трапився підрозділ польської військової поліції (за кольором одягу мала назву

“канарків”). Він їхав до нашого села розправитися з мешканцями, бо серед них було чимало прихильників комуністів – село за це звали “Москва”. Серед тих людей, які везли на своїх фірах польських вояків, трапився поляк із нашого села, сусід. Дружина в нього, наша родичка, була українкою, жили ми з ним мирно, добре. Як почув він розмову про такий намір , що “канарки” йдуть громити наше село, то став їх просити, казати, що наші люди, українці, нікому з поляків зла не спричинили. Заспокоїв “канарків”, і вони передумали братися за розправу.

У ці дні до нас приїхав Володимир Похвала, котрий на цей раз розповів, що в сусідньому містечку його затримала польська поліція, бо мав документи емігранта. Запідозрили його в тому, що він – більшовик, йшлося до розстрілу. Але трапився на ту пору знайомий поліціянт, котрий заступився за нього – відпустили. Після того він у нас навіть боявся ночувати, кудись подався знов.

Від нас польське військо відступало далі за Буг. В одному місці річка була дуже мілкою. Там був брід. Через нього воно пішло на Волинь.

Скоро з’явилося у нас совєтське військо. Декотрі з комуністів нашого села ходили зустрічати його ще на Волинь. Повернувшись, розповідали, співали радянських пісень про армію Будьонного.

Перед приходом радянського війська до нашого села комуністи збудували в ньому високу арку, під якою мала бути урочиста зустріч “визволителів”. Пішли їм назустріч, запросили до села, але це чомусь їм не вдалося. Пізніше, як з’явилися, то під нею не їхали, минули, стали табором поза селом. Ми побачили: радянські вояки дуже погано вдягнені. Якщо вони заходили до села, то майже ні з ким не розмовляли. Наші односельці перестрівали їх, просили розказати про себе, але тоді наперед обов’язково виходив політрук – тільки він розмовляв з людьми, розказував про радянську владу, хвалив радянський спосіб життя, говорив, яке щасливе, багате життя в колгоспах. Вірив у це з наших людей хіба що дехто, більшість таки ні: бачили по війську, дуже вже мало воно неприва-

бливий вигляд – бідно одягнені, погано їх харчували. Солдати боялися ходити до нас у хати.

У мене були старші брат і сестра, то молодь часто збиралася до нас на вечорниці. Якось у пізню вже пору прийшло двоє радянських солдатів, мовчки стали все в хаті розглядати – образи на стінах в рушниках. Вели себе, як у церкві, боялися навіть сісти. Нічого нам не сказавши, вийшли. А чого приходили? Почули, що у нас співають. …Совєтські солдати в нашого населення нічого не просили – все ніби мали з собою. Харчувалися салом. Наші люди з подивом дивилися, як вони його їдять – дуже скупо. Політруки не дозволяли їм розмовляти з нашими селянами.

Швидко стало нам відомо, що радянські війська будуть відступати за Буг. Дехто з наших людей хотів порадитися з радянськими вояками, як бути: виїжджати з ними чи лишатися тут. Політруки, звичайно, радили їхати з ними. Старі люди, які вже побували в біженстві, їхній похвальбі не вірили. Молодь же їхала. Дехто опинився аж у Києві. Але довго вони там не втрималися. Побачивши, що у Києві добра немає, стали тікати ближче до дому. Приїхали до Володимира-Волинського, жили там у синагозі. На той час між Німеччиною і СССР існувала домовленість, що українці, які перейшли на правий берег Бугу, можуть повертатися назад у німецьке Генерал-Губернаторство – на Холмщину. Майже всі тодішні переселенці до совєтського “раю” поспішили назад додому. Хто не встиг до закінчення строку дозволу на обмін населенням, взимку тікав додому через Буг по льоду. Одного з нашого села совєтські прикордонники поранили, одного піймали, заслали в Сибір, там він загинув. Німці переселенців, що вернулися, не чіпали.

Як прийшли совєтські війська, то нова влада викликала мого дядька, того, що був офіцером петлюрівської армії, і сказала йому організувати з молоді охорону села. Молодь зібрала зброю, одягла червоні опаски, стала патрулювати. Із тюрем, відкритих під час німецько-польської війни, повернулися комуністи, взяли керівни-

цтво охороною села у свої руки. Дядько був усунений, командування перебрали вони.

Німці були у нас охороною кордону між німецькими окупованими територіями – Генерал-Губернаторством Полєн і Райхскомісаріатом Украіне, що проходив по Бугу. Вони поселилися в школі. Місця там було недосить, то 6 солдатів жило в нашій хаті. До школи вони ходили тільки на кухню. Вели себе дуже ввічливо. Розумілися ми так: я в школі вчив німецьку мову, то був перекладачем, хоча й слабким. Німецькі солдати, як розмовляли з нашими людьми, то кликали мене, аби допоміг розібратися. Німці питали, якої ми національності. Декотрі з наших селян казали, що ми "руські". Німці з того дуже дивувалися: "Русіш?" Не любили цього, обурювалися. То наші люди відтоді більше не говорили і їм, і не їм, що вони "руські", перестали. Тепер казали: "Українці".

Німців добре годували. М'ясо вони віддавали нашому собаці. Він так поправився. …То була ґренцшутц – охорона кордону. Та вздовж кордону вони майже не ходили, більше – селом. Бо й стерегти кордон не було від кого. З нашого на радянський бік ніхто ніколи не переходив...

Школа в нашому селі була над самою річкою. Ми бігали льодом до другого берега – вже на радянський бік, до стовпів, які поставили там радянські прикордонники. Коли зауважували їх, то тікали назад – будинок школи був поряд.

На свято Водохреща німці дозволили прорубати ополонку на самій середині річки. Там здійснювалося освячення води. На цей час німецькі вояки стояли з радянського боку ріки, охороняючи нас. До них підійшли радянські прикордонники, ми побачили: крутять із газети самокрутки. Покурили, подивилися – пішли далі. Німці спеціально дозволили цю святкову церемонію на самому кордоні, щоб радянські вояки побачили, як у них дозволяється вільно молитися, заможно жити. А люди у нас в ту пору жили добре. Молодь збиралася співати українських пісень. Коли лунали ці співи, то радянські прикордонники приходили ближче до Бугу, щоб ліпше почути.

Напроти нашого села за рікою було село Коритниця. В ньому – ми бачили – стояло радянське військо. Із боку Коритниці до Бугу тяглася низина, мешканці села мали косити в ній траву, але радянські прикордонники, ми бачили, не допускали їх до річки. Нам же німці дозволяли говорити з ними, та радянські прикордонники забороняли. Мешканці з Коритниці пізнавали наших людей, бо ж змалку були знайомі. Робили так. Говорили про нас голосно, що ми чули, але ніби між собою. До води їх зовсім не підпускали. Коли комусь хотілося напитися, то радянські прикордонники брали в селянина посудину і нею приносили води. Німці ж нас навіть заохочували: "Говоріть до них". …Якось із радянського боку кордону далеко за селом, – щоб ніхто із "своїх" не почув, – до ріки підійшов офіцер Червоної армії (солдатові таке категорично заборонялося) і питав нас, як нам живеться. Пам'ятаю, ще його цікавило, чи є у нас січові стрільці…

Школа за німців стала в нашому селі українською. Я вже до того часу вмів читати й писати по-українськи, бо ще за Польщі ходив до школи за Буг в Коритницю. У тамтешній школі раз на тиждень був урок української мови. Крім того, батько виписував зі Львова календар "Золотий колос", була в нашому домі "Коротка історія України" Михайла Грушевського. Мій старший брат теж вчив українську мову, сусіди приходили, ми їм давали читати українські книжки, допомагали вчити рідну мову.

Вечорниці влаштовувалися дуже часто – наша молодь навіть ходила до німців у комендатуру. Наші українські хлопці спільно з німецькими солдатами організовували танці в школі або в деяких хатах. Німецькі солдати приходили, спілкувалися з нашими людьми.

Школа наша знаходилася в звичайній сільській хаті. Місця було замало, то заняття були тільки для старших дітей, які раніше вчилися в польській школі. Вчителем був мій дядько Романюк Олексій. Підручників спочатку не мали ніяких. Дядько розказував те, що знав, – то й була вся наука.

При німцях не стало утисків православного релігійного життя. Німці не тільки не забороняли православним ходити до церкви,

а, навпаки, – сприяли. Були дуже задоволені з того, що люди ходять до церкви.

Коли я дізнався, що в Холмі відкрито українську гімназію, вступив туди. Ще була в Холмі реміснича школа. В гімназії я вчився до того часу, як почалася війна з Радянським Союзом. Жив на приватній квартирі. Майже всі вчителі гімназії були з емігрантів, які втекли зі Східної України від більшовиків, директор мав прізвище Білик. Історію викладав відомий вчений Кордуба. Були вчителі за походженням із Карпатської України – один із них, професор Любич, розповідав про боротьбу українців за Карпатську Україну. Емігрантів зі Сходу було в Холмі дуже багато, серед них – ад'ютант президента Карпатської України Августина Волошина Остап Малюк. Ходив він містом в українській військовій формі з тризубом. Дуже часто виступав в українському театрі, що працював у місті, розповідав про захист Карпатської України, про бої з угорцями.

В Холмі працював Український допомоговий комітет. Православним, тобто українцям, було повернено забраний поляками собор на Даниловій горі. Там, пам'ятаю, був глибокий колодязь, а під собором – давні поховання, в тому числі й великого князя Данила Галицького.

Як розпочалася підготовка до війни з Радянським Союзом, то до Холма і до нашого села теж стали прибувати німецькі війська. Я тоді жив на вулиці Центральній, що вела з Люблина. Без перерви, пам'ятаю, йшли і їхали до кордону німецькі війська. Відчувалося – йдуть недаремно. І в нашому прикордонному селі кількість війська теж збільшилася. Воно стало копати окопи, обладнувати бункери. На ці роботи німці стали зганяти й наших людей.

Із радянського боку – було видно – робилося те саме. Там будували оглядові вежі, дзоти й бункери. При самому Бузі з того боку робили загорожі й завали з дерев, щось копали.

Встановлення влади німці почали з того, що зібрали всіх дорослих мешканців села, запропонували обрати старосту. Селяни вирішили – нашого далекого родича Романюка, українця. Обрали

його тому, що мав сяку-таку освіту, був розумним. Основним його завданням стало займатися збором для німців визначеного кожному господарству контигенту – податку з сільськогосподарських продуктів. Була організована українська, так звана допоміжна поліція.

Коли стало очевидним – буде війна, на Холмщині з'явилися радянські розвідники. Діяли вони під виглядом недоумкуватих. Характерно, що стало їх дуже багато. Майже кожен тиждень німці їх ловили, арештовували… І вже навіть не приховували, що війна має скоро початися, навіть називали строки. Навколишньому населенню оголосили: "Готуватися!" Мешканці сіл стали копати ями і схрони, щоб ховати в них своє майно. Німці попереджували: поки що немає потреби щось закопувати, бо вони, певне, підуть уперед. Тоді тим більше її не буде. Хіба що, як виникне небезпека, – тоді вони прийдуть і скажуть.

Я в ту пору був у Холмі. В останній мирний день перед початком війни над містом закружляв літак. Говорили, що це радянський розвідник. Під вечір до кордону масово стали стягатися великими підрозділами німецькі війська, йшли до Бугу. Ввечері перед початком війни в небі з'явилися німецькі літаки, які розміщувалися на недалеких тимчасових аеродромах у полях. Наступної доби розпочався наступ німецьких військ.

У той же день радіо транслювало промову Гітлера. В Холмі були ввімкнені всі приймачі, люди слухали. Страху не було, бо всі були певні: німецькі війська підуть уперед. Так сталося, і вже через кілька днів у Холмі з'явилися перші військовополонені.

Як почалася війна, за мною приїхав батько, забрав додому – був страх, що військові дії розгорнуться й на Холмщині. Трапилось так, що коли я згодом з села повернувся до Холма, то мене назад до гімназії не прийняли, пояснивши, що я не добув до кінця навчального року. Дійсна причина була в тому, що німці згортали навчання українців, і в гімназії відбувалося велике скорочення учнів. Я тоді пішов учитися до Грубешева у торговельну школу. Було нас там дуже багато учнів, із нас утворили 5 класів.

Викладачами й тут лише частково були місцеві уродженці, а значною мірою реемігранти з Чехословаччини, вихідці зі Східної України. Викладання й у цій школі велося в національному дусі. Предмету української мови не було, але математика, географія, реклама, стенографія, інші предмети повністю читалися українською мовою. Німецьку теж вчили. До торговельної школи я мусив іти тому, що нас у сім'ї було троє дітей, тобто з точки зору німецької влади "забагато" на ту кількість землі, яку мав батько, тому мені грозило "організоване" вивезення на роботу до Німеччини.

Та й торговельна школа не була надійним захистом від цього. Фізично міцних хлопців з неї німці взяли на будівництво автостради Берлін – Вінниця. Там опинився один хлопець із мого села – Олексій Машевський. Від праці там захворів, бо була дуже важкою.

В цю пору німці організували на нашій Холмщині масовий збір молоді від 1921 по 1924 рік народження. Сам прийом відбувався в приміщенні нашої школи. Куди хлопців беруть, ми не знали. Аж пізніше виявилося, що їх забрали до німецької армії для охорони концтаборів. З нашого села туди втрапило 18 осіб. Вони були на охороні концтабору в Майданеку. Стали звідти тікати додому. Деякі втекли, деякі так і не вернулися, пропали. Ті наші земляки, які служили в українській допоміжній поліції, не мали бажання ловити для німців свою молодь. Як приїжджали з німцями в село, повідомляли, щоб вона ховалася.

Вчителі в торговельній школі були свідомими українцями, прищеплювали нам дух патріотизму. Пам'ятаю, зокрема, вчителя Пекарського, котрий додатково до уроків, неофіційно викладав нам історію України. Ми писали твори на історичну тематику, складали екзамен з українознавства. Був у нас учень на прізвище Марчук. Я знав його як керівника підпільної націоналістичної організації. Цей учень збирав інших учнів із нашої торговельної школи і вчив користуватися зброєю, стріляти. Давав читати "Учебник допризывника" радянського видання, за ним ми вчилися користуватися зброєю.

Коли я закінчив торговельну школу, то за віком підпадав під мобілізацію до створеної німцями української допоміжної служби

Баудінст – будівельні батальйони з українців. Щоб не втрапити туди, я вступив на навчання до духовної семінарії в Холмі.

Викладали там теж дуже патріотично настроєні священики. У Холмі священиків вистачало, потреби в їх підготовці для Холма не було, але потрібно було піднімати національну свідомість холмщаків. Тож тільки патріотично настроєні люди й могли організувати таку школу, якою стала тутешня духовна семінарія. Тим більше, що інших українських шкіл вище початкової німці в тогочасній окупованій Україні взагалі не дозволяли. А духовна семінарія була вищим навчальним закладом. Тому тих, у кого, як у мене, був незакінченим курс повної середньої освіти, звали "вільними слухачами". До нас приходили вчителі з гімназії, викладали також предмети середньої школи.

Виховували нас у дуже патріотичному дусі. На горі Данила, що в центрі Холма, біля собору ректор семінарії Барщевський організував нам прийняття присяги на службу Україні.

У той час митрополитом Холмським і Підляським став Іларіон (Іван Огієнко), своїм духовним ім'ям він узяв ім'я першого українського єпископа після хрещення України-Русі. Ми ходили до митрополита в консисторію, він нам викладав там методологію наукової праці. Був видатним оратором. Виходили ми від нього стомленими від напруги, з якою слухали його розповідь. Вчив він нас, як писати наукові праці – на своєму прикладі. Показав нам картотеку слів із словників визначних українських письменників – демонстрував, як саме використовував її для написання граматики української мови.

Щонеділі ми йшли на Службу Божу до собору, в якому служив митрополит Іларіон у присутності багатьох священиків. Всі проповіді наприкінці служби говорив тільки він. Бувало так, що навіть ті православні, які не були на Службі Божій зранку, з цілого міста спішили до собору, щоб тільки послухати його проповідь. Традиційно розпочиналася вона на духовну тему, але незмінно кінчалася національною. Як правило, вона досить довго тривала, і всі її з великою увагою слухали.

Коли я вчився в духовній семінарії, жив у гуртожитку. Поляки, мешканці сусідніх вулиць, нас, студентів-українців, дуже не любили.

Збиралися гуртом перед семінарією, погрожували – ми не могли навіть вийти через центральний вхід, мусили йти через бічний. Кидали у вікна цеглою. Якось мені впала на ліжко в гуртожитку. Поляки боялися тільки одних – вояків із дивізії СС "Галичина", які перебували тоді в Холмі. Від них вони відразу розбігалися. Ми мусили в себе в гуртожитку виставляти на ніч варту – мінялися по черзі. Одного разу до нас прийшли німці-гестапівці, стали допитувати, чи маємо зброю. Між нами був учень, який раніше служив у німців перекладачем, родом із Галичини. Не почув, що німці говорять про "ваффе" – зброю. Йому здалося, що про "варте" – варту. "Є", – сказав. По тому нас усіх викликали, допитували, виясняли, хто ж ми такі. А серед нас, студентів, був хлопець, який, ніби, служив в СС, утік звідти і вступив до семінарії. Не мав відповідних документів, то кинувся від німців у вікно, таким способом утік.

Ще коли я вчився в торговельній школі, поширилася чутка: у нас на Холмщині організовуються і дають про себе знати польські банди. Вони стали вбивати по селах українців – у першу чергу членів українських допомогових комітетів, яких звали мужами довір'я. Таким мужем довір'я в нашому селі був мій батько – пам'ятаю, мав особисту печатку з українським тризубом і бланки довідок, якими засвідчувалося, що людина є українцем. Цих людей, свідомих українців, польські бандити і стали вбивати – тих, кому довіряло українське населення. Так, у Грубешеві поляки розстріляли голову Українського допомогового комітету Струтинського[79]. У той час – я ще вчився в торговельній школі – вони вбили офіцера армії УНР Войнаровського[80].

---

[79] Микола Струтинський (1898 – 1943) – суспільно-політичний діяч, голова УДК в Грубешеві, замордований польською боївкою 19 березня 1943 р. Більше про нього – у спогаді сина, надрукованому у цьому томі.

[80] Яків Гальчевський-Войнаровський (1884 – 1943) – військовий і громадський діяч, вчитель і письменник. Капітан Російської армії та сотник армії УНР, майор Польського Війська, учасник протикомуністичного руху в Україні та організатор Грубешівської Самооборони в рр. 1942–1943 на Холмщині. Вбитий польською боївкою в селі Пересоловичах 21 березня 1943 р.

На його похорон пішла вся наша школа. Ми стояли довкола, охороняли, а члени комітету, викладачі школи виступали з прощальним словом. Особливо запам'ятався виступ Миколи Самохваленка. Він був учителем у нашій торговельній школі.

У 1943 році з Волині до нас на Холмщину стали тікати поляки. Із Коритниці, що на протилежному боці Бугу, в наше село бродом переїхала сім'я поляків Вербицьких, поселилася в моїх батьків. А поляки з нашого села і сусідніх якось зібралися, перейшли Буг, оточили Коритницю і стали стріляти в тамтешніх українців. У цей час в нашому селі стояли на постої галичани – відділ дивізії СС "Галичина", який розмістили в усіх селах вздовж Бугу для охорони від приходу червоних партизанів. Командирами в галичан були німці. Галичани, як дізналися, що поляки напали на Коритницю, стали просити своїх німецьких командирів, аби ті дозволили їм захистити мирне беззбройне українське населення від польських бандитів. Однак, німці заборонили галичанам втручатися, стріляти в польських нападників. Усе ж один із них дав чергу з кулемета, поляки відразу повернули назад, стали відступати. Пам'ятаю, дочки поляків Вербицьких, яким наша сім'я дала притулок у хаті, стояли з німцями за клунею і розмовляли про це. Мама була всередині клуні й чула, як польки Вербицькі казали німцям: "Так їм треба. Українців треба стріляти". Мати прийшла додому і сказала невдячним: "Геть із моєї хати". Потім ми дізналися – у польській банді, яка ходила стріляти мешканців Коритниці, були як поляки з нашого села, так і ті, що перебралися до нас із Волині, переїхали через Буг.

Коли наблизилися радянські війська і вже були в Луцьку, то я вирішив із Холма діставатися додому. Йшов пішки через ліс, наткнувся на поляків. Порятувало мене те, що добре говорив польською мовою. Тільки тому вдалося пройти додому. Заспокоїв сім'ю, що була в тривозі за мене.

До того часу українці й поляки жили в нашому селі в злагоді, жодної ворожнечі не було. Її збудили ті поляки, які приїхали до нас із Волині. Вони і в нашому селі організували напади на українців.

Мій двоюрідний брат з односельцем-українцем поїхали в ту пору до сусіднього села Бережниця. Воно було за 2 кілометри від нас. Коли під вечір верталися – стало саме темніти, – до них підсіло двоє поляків, що перебралися з Коритниці. Як виїхали з Бережниці, поляки стали їх обох бити. Односельцю вони прострілили легені. Моєму братові вдалося втекти до однієї з крайніх хат. Там підпер двері. Поляки не могли ввійти, то стали стріляти. Поранили його в ногу.

Після боїв під Бродами вояки дивізії "Галичина", як відомо, отримали секретний наказ пов'язати своїх німецьких командирів, а самим утекти в ліс. Відділові дивізії, який знаходився в нашому селі, це не вдалося, до лісу не пішов. Зате в сусідньому селі, за 2 кілометри від нас, наказ був виконаний. Німці після цього роззброїли галичан. Вели їх через наше село як полонених. Один із них – звати його було Михайло Макар – від німців таки втік. Пристав до сім'ї поляка. Жив у ній, сказав, що поляк. Йому повірили. Коли прийшли радянські війська, то він навіть ходив разом із поляками грабувати українців. У дійсності він, нібито, був українським патріотом, тільки видавав себе за поляка. Нераз підходив до наших українських хлопців, розмовляв із ними на тему патріотизму. Ми знали, що він таки українець. Поляки вважали його своїм. Коли встановилася польська влада, то, все-таки, приїхало два польських поліцаї, щоб арештувати Михайла Макара. Поляк-господар боронив його, не давав, але коли галичанин став тікати, то поранив його. Повезли його до лікарні, та він помер у дорозі. Після цього ми дізналися – поляки встановили, що він таки українець. Мав у своєму військовому мундирі зашитий український герб Львова.

Фронт наблизився до Бугу, німці зібрали по селу підводи – мали намір вивозити українську молодь у Німеччину на роботу. Перешкодило те, що один із німецьких вояків прибіг до нас додому, попередив маму, щоб я втікав, ховався. Я про цю небезпеку передав молодим сусідам, ми всі кинулися до лісу. Звідти побачили, як над селом з'явилися радянські бомбардувальники. Вони, очевидно, по-

мітили німців у селі – скинули бомби. Одною з них нам на обійсті забило коней.

На час переходу фронту ми втекли до лісу. Фронт минув наше село без особливих боїв. Повернулися додому і довідалися, що кордон між Радянським Союзом і Польщею буде йти по Бугу. Пішли розмови, як і де нам, українцям Холмщини, бути. Чи їхати на схід, на Радянську Україну, чи триматися на місці. До нас надіслали представника радянської влади, він зайнявся агітацією за переселення в Радянський Союз. Жив у нашій хаті. Хоч ми його добре годували й поїли, все одно не хотів нам сказати правди. Всі ж ми розпитували його, яке життя в Радянському Союзі, куди варто б переселитися. Говорив, що найкращі землі – це Запорізька, Одеська, Кіровоградська області. І більшість наших односельців записалася на переселення саме в ці східні області. Сусіди ж дивилися на нас: як ми йому повірили, то те саме вчинило все село.

Як встановилася польська влада, поляки знову по-старому почали ставитися до нас зверхньо. Поставлені Москвою комуністи випустили з тюрем польських кримінальних в'язнів, тепер їм за злочини проти українців покарання не було. Сформовані з них польські банди стали по селах нападати на українців, грабували, вбивали. Так, у нашому Мірчі було вбито селянина Ващука, бандити напали на священика, отця Ковальчука. Він сховався на горищі, став звідти кричати, кликати на допомогу. Люди збіглися, прогнали бандитів, врятували.

В цю пору радянське військове командування наказало місцевій польській владі на Холмщині зібрати українську молодь призовних років. Її забрали до діючої радянської армії. Серед неї був і мій брат.

А з польського боку небезпека наростала. Поляки продовжували нападати, грабувати. Ми пробували захищатися – організовували в селі нашу українську самооборону.

Жили ми недалеко від Бугу, скраю села, то до нас ночами, переходячи лінію кордону, стали заходити радянські прикордонники з

Коритниці. Ніби для того, щоб нас захищати. Насправді вони мали намір вияснити, чи хтось із нас має зброю. Після того якось з'явилися вони в селі вдень, наказали, щоб уся українська молодь зібралася до них разом зі своєю зброєю – ніби для того, щоб іти воювати з польськими бандитами. Тих, хто прийшов, посадили на підводи, повезли в напрямі на Грубешів селами, ніби шукати польських бандитів. Як доїхали до Грубешева, то хлопці побачили не польських бандитів, а солдатів польської урядової армії (Війська Польського), які стали оточувати їх. Хлопці хотіли оборонятися, але командир радянських прикордонників став їх утихомирювати, мовляв, стріляти не варто. Хлопці підпустили солдатів, ті забрали в них зброю. По тому хлопців завезли до Грубешева, пореєстрували і відпустили додому. Фактично все звелося до збору зброї.

Був ще й друга спроба такого збору. Очевидно, радянські прикордонники вирішили, що молодь села здала їм ще не всю зброю, яку має. Ще раз прийшли в село (характерно ж, що знаходилося воно по другий бік державного кордону, на території іншої, нібито, "суверенної, незалежної" держави). На цей раз оголосили, що коли населення покаже їм наявну в нього зброю, вона буде зареєстрована, і її власники матимуть право легально користуватися нею для оборони від бандитів. Я особисто догадувався, що криється за цими обіцянками, гвинтівки показувати не хотів. Але сусід мене налякав, сказав, коли я не зареєструю свою гвинтівку, то видасть, і прикордонники можуть мене покарати. Сам забрав у мене гвинтівку, поніс, "зареєстрував". На другий день зранку ще раз приїхали ті ж прикордонники, оголосили, що нам на носіння зброї дозволу зверху немає, тому її треба зараз же здати.

Зрозуміло, цим вони роззброїли наше село перед лицем польських банд. Зареєстровану зброю, звичайно ж, у нас забрали. І знову ще не всю. Ми мали ще гранати. В декого вистачило розуму і на цей раз не здати гвинтівку. В одного мого сусіда втрималася гвинтівка ще з 1918 року. Звали ми її "катюша" – стріляли з неї… Щоб показати полякам, які передадуть своїм бандитам, що ми, українці, ще

не зовсім беззбройні й тому не безборонні, перед школою, в якій жили польські втікачі з Волині, ми пройшли маршем, взявши замість гвинтівок тички – щоб їм здалеку здалося, що ми все-таки при зброї. Кинули ми ще тоді пару гранат – теж для того, щоб не чіпали нашу мирну українську більшість…

Все ж ставало очевидним, що нам на нашій рідній землі не жити. Зібралися ми таки виїжджати. Оскільки мій батько був за німців мужем довір'я, національно свідомою людиною, поляки ненавиділи нас. Ми усвідомлювали, що нам першим грозить небезпека, тому треба тікати у світ. Одного разу ввечері польська банда прийшла в наше село. Ми, молодь, у цей час були на варті в селі з другого боку. Бачимо, якась людина біжить. Може, тікає. Зрозуміли, твориться щось недобре. Я з хлопцями, які були зі мною, пішли до нашої хати – розуміли, що бандити найперше візьмуться за нашу сім'ю. Підійшли й почули жіночий крик із хати, яка по другий бік дороги: "Банда!" І голос по-польськи: "Ціхо, стара!" Хлопці для остраху кинули в той бік по гранаті. Вони вибухнули. В селі почулися постріли. Ми боялися підходити ближче. Все ж я з двома

Батальйон Армії Крайової на вулицях Грубешева. 3.05.1944 р.

хлопцями підступився, кинули по гранаті ще. Поляки ніби втекли. Але ми знали, що вони прийдуть ще. …Нам, таки, не було іншого виходу, як збиратися і рушати на схід.

Переїжджали ми кордон біля Устилуга підводами, на які навантажили свої селянські пожитки. Навіть верталися за рештою – бо то ж близенько було. Осіли ми в Володимирі-Волинському. Тут якось до нас прийшов той самий представник радянської влади, що по той бік кордону виписував нам документи на переселення. Тепер ми звернулися до нього з претензією, чому він нас обдурив, бо вже знали, що на сході біда. Нікуди ми з Володимира не хотіли їхати, то він нам сказав: "Як хочете, так і робіть". Ми вирішили залишитися на Волині. Батько поїхав до Луцька шукати хату, щоб тут оселитися й жити. На села ми боялися їхати, бо там наших чоловіків відразу ж так чи інакше брали в "істрєбітєльниє батальйони"[81], йшли бої з УПА. То ми оселилися в Луцьку.

Брат у цей час був у радянському війську. Дізнався, де ми живемо. Як його невдовзі демобілізували, приїхав до нас. Я в ту пору вступив до Луцької духовної семінарії, зустрічався з хлопцями-односельцями, з якими разом ходили до нашої сільської школи. Тепер вони теж опинилися в Луцьку, вчилися в першій середній школі. У ній вони утворили підпільну молодіжну організацію ОУН. Довірили це й мені.

У мене особисто переховувалася підпільна література, бо вони жили в гуртожитку – там на це не було місця. Також моїм особистим завданням у підпіллі було збирати папір для друку листівок. Нам старші члени ОУН давали гроші, і ми скуповували його по базару. Далі несли його в одну з домівок під містом, де дві дівчини друкували лис-

---

[81] Істрєбітєльниє батальйони (рос.) – винищувальні батальйони. У післявоєнний час на Західній Україні напіввійськові озброєні відділи партійних активістів, поляків, зрадників національного руху та примусово рекрутованих селян, створені для поборювання українського національно-визвольного руху. Входили в структуру МВД.

тівки. Хатинка, в якій була схована підпільна друкарня, знаходилася напроти теперішнього повороту дороги на цукровий завод. …Дівчата були згодом викриті й оточені. Енкаведисти викликали з хати стару жінку-господиню, через неї передали наказ здатись. Жінка пішла й передала вимогу. Дівчата вирішили застрілитися.

Коли я зберігав у себе підпільну літературу, трапився такий випадок. Під нашу хату в приміській Гнідаві машиною під'їхали червонопагонники, стали сходити, готуватися до засідки. Я виглянув, і мені здалося, що приїхали за мною. Я вхопив усю підпільну літературу, яка на той час була у мене, сів біля грубки, в якій палилося, став чекати з розрахунком, що, як тільки ударять у двері, кину її в вогонь. Виявилося, приїхали не по мене, робили засідку на інших підпільників – тих, що жили біля церкви. Там на краю приміського села був будинок, у якому постійно збиралася молодь на танці. Серед неї підпільники збирали гроші на зброю. Поряд біля церкви в полі була ще одна хата. В ній підпільники ховалися. Допомогли викрити їх жінки. З їхніх розмов енкаведисти довідалися про цих підпільників, приїхали й хату розвалили танком. Один із упівців на ту пору ховався там на горищі. Загинув.

Слухачами духовної семінарії було багато хлопців із волинських сіл, в УПА не в одного – родичі. Один із них, Ковальчук, був родом із Рівненської області. До семінарії вступив прямо з УПА.

…Ще пам'ятаю, енкаведист в одне з своїх найбільших свят – 1-е травня – мусив зовсім не святкувати, а бути на службі. Було так… Закінчилася обов'язкова для всіх у той день демонстрація – собор можна було відкрити для Служби Божої. Ідемо з священиком до замкнених дверей. Священик відмикає ключем, а з собору …виходить співробітник НКВД.

…Розкажу про ганебний випадок, що трапився в УПА. Районовим провідником УПА в Луцькому районі був деякий час "Сметана". Коли його спіймали енкаведисти, став видавати всіх, хто йому раніше допомагав. Багато хто через нього опинився в тюрмах. Ходив він базаром і вказував енкаведистам на цих людей. А ще до того, як він до них втрапив, люди говорили, що він займався дуже ганебними

справами – ґвалтував дівчат, грабував. І до моїх родичів якось уночі прийшов, став стукати у двері. Вони йому не відчинили, хоч грозився. У страху мусили спішно вибратися з тієї хати в селі до Луцька. Отак одна людина могла дуже зганьбити добре ім'я УПА.

Після того, як ми виїхали до Радянського Союзу, частина українців все ж залишилася на Холмщині. Передовсім ті, хто з різних причин боявся радянської влади. Залишився в тому числі й мій дядько, а також мій хороший товариш, із яким я вчився у школі. Їх пізніше всіх вивезли на захід, на німецькі землі.

Той мій товариш згодом приїхав до мене до Луцька в гостину, розповів мені, між іншим: якось виглядає на вулицю з колишнього німецького будинку, в якому зараз мешкає, і бачить, як група незнайомців …фотографує його. Висловив подив – із якої оказії фотографують його власність. Поцікавився, хто ці фотографи. Один із них каже йому: "Маєш знати, що цей будинок не твій, а мій". Перед ним – німці, які раніше тут жили й були виселені в Німеччину. Прийняв їх гостинно, а вони йому кажуть: "Ми знаємо, що на нашому місці зараз живуть насильно виселені сюди українці". Дали йому одне завдання: берегти будинок, бо він, може, пригодиться господареві.

…Моя дружина родом теж із Холмщини. Після війни ми відвідали її село. Мені розповіли про трагедію її троюрідного брата Владислава Вошука. Його батько був українцем, мати полькою. Тоді в 1944 році батька, тому що був українцем, поляки забили. Це відбулося на очах у матері – тримала на руках маленького сина. Її, як польку, обминули. Невдовзі після того вона померла. Круглого сироту віддали до польського притулку. Там виховувався, став, природно, поляком. Але яким поляком!.. Він і навіть усі його діти знають українську мову, пишуть зараз до нас листи по-українськи.

Спогад записано 18 березня 2002 року як частину проєкту "Волинь", спонсорованого Комісією Людських та Громадянських Прав при Світовому Конґресі Українців. Оригінал магнітофонного запису зберігається в архіві Комісії в Торонто.

Ярослав Гриневич

Свастика над Холмщиною

Навесні 1940 року залишив я за собою німецькі землі та піщані польські поля і поїхав з Кракова на схід, на той шматок України, що ним була Холмщина. Їхалось не скоро, бо ж це був час війни, до того ж на залізниці траплялися часто саботажі. Доїхав до Люблина без пригод, хоч раз у раз відбувалась перевірка документів. Переночувавши в Люблині, пішов до міста, щоб одержати дозвіл на відкриття у Грубешеві адвокатської канцелярії. У місті завважив кам'яну башту, огороджену мурами, у вікнах грубі залізні ґрати. Був це ославлений старий замок, перетворений на тюрму. На його стінах видніли написи, зроблені в'язнями різних національностей, між ними і українські, наприклад "За Україну – гину!", "Хай живе вільна Україна". Вулицями міста маршували відділи німецького війська.

Полагодивши в апеляційному суді формальності, я удався в дальшу дорогу залізницею у Грубешів, минаючи старовинне місто Замістя з його баштами і аркадами. Урожайні землі Грубешівщини нагадували мені землі чудової Великої України, які я верстав у рядах української армії в рр. 1918–1920.

Місто Грубешів над річкою Гучвою розклалось широко і далеко давніми і новими будівлями. Шляхи з нього вели у Холм, Сокаль та Замістя. У нових колись польських урядових будівлях містились тепер німецькі установи. Я пішов до управи міста по приділ мешкання і харчові картки. Тут познайомився з посадником Яворським, місцевим ніби українцем, який призначив мені мешкання на головній вулиці. Влаштувавши свою канцелярію, я зголосився в Українському Допомоговому Комітеті, в якому зосереджувалося тоді все українське життя. В той час очолював УДК лікар В. Клодницький, який,

маючи велику лікарську практику, не мав досить часу для справ Комітету. До того ж був він людиною різкої вдачі без дипломатичного хисту. На пості голови УДК він довго не залишився і по візиті Генерал-Губернатора Ганса Франка в Грубешеві відійшов з того становища. Черговим головою УДК став адвокат з Рівного Микола Багрянський. Не знаючи німецької мови, він також не міг залишитись довго головою УДК.

Український Допомоговий Комітет у Грубешеві охоплював коло 20 збірних волостей і понад 200 громад, а теж міста Белз, Кристинопіль, Варяж. У склад комітету входили: голова, його заступник, референти суспільної опіки, культурно-освітній, господарський, фінансовий, організаційний, директор канцелярії. Частина персоналу Комітету складалася з холмщаків, а частина з галичан.

Українці на вулицях Грубешева, 1942 р.

Нижча адміністрація і судівництво на Холмщині були в руках поляків – з польською урядовою мовою. Щоправда, українці діставали харчові приділи кращі від поляків, але поляки вели свою власну господарку. Поліція була переважно польська в одностроях, подібних до давніх, і належала поголовно до Армії Крайової. Коли українські поліцисти співали "Ще не вмерла Україна", то польські співали на ввесь голос "Єще Польска нє зґінела!"[82]

Начальником повітового суду в Грубешеві був поляк Таргонський, який зберігав "польськосць" суду, хоч двоє суддів були українці. Урядова мова в суді була польська, і ми, українські адвокати і судді, даремно боролись за допущення мови української.

Був окремий Суд Праці. Тут суддею був партійний достойник німець. На розправі він клав на стіл свою шапку з гітлерівською труп'ячою головкою і райпач. Це були відзнаки його влади. В обороні сторін говорити могли перед ним тільки професійні адвокати, а не так звані судові оборонці.

Існував у Грубешеві також Союз Волостей, у якому всі урядовці були поляки. З українців був там лише мгр Гнатюк, який пізніше згинув.

Згаданий вище посадник Грубешева Яворський заряджував добрами, що їх сконфіскували німці. А коли він спробував, небезінтересовно, рятувати жидів з гетто, німці арештували його і вивезли у табір в Майданеку коло Люблина, де він і згинув.

Після Яворського посадником Грубешева став адвокат зі Сокаля Михайло Павлюк. Середнього росту, лисавий, рухливий. Він добре знав німецьку мову. А щоб забезпечити себе від поляків, знайшов собі польку, хоч була в нього жінка українка і дрібні діти. Та чи це йому помогло?...

Крім крайсгавптмана, що вів адміністрацію повіту під оглядом політичним, і крайсляндвірта, що вів господарку повіту, було

---

[82] Ще Польща не пропала! (пол.) – перші слова польського національного гімну.

ще Гестапо, що мало необмежену владу над населенням. Начальником кримінальної поліції – Кріпо – був поляк Коронський. Уряд праці під керуванням німця мав постачати для Райху робітників. З тим урядом мав наш УДК клопоти, бо ми боронили наше населення від вивозу у "Райх".

Українці керували Повітовим Союзом Кооператив. Його керівником був колишній сотник УГА Іванів, а директорами Африкан Хрущ, Іван Фур, Антін Маланік, Константин Лиско, Роман Кочержук і інші. Повітовий Союз Кооператив постачав товари кооперативам і видавав " Інформативний Бюлетень". Була в Грубешеві Українська районова молочарня із млином, яким заряджував адвокат Галущак. Крім початкових шкіл (українська гімназія була в Холмі), були в Грубешеві курси для волосних секретарів, де я викладав давнє адміністративне право. Над тим усім тяжів німецький чобіт.

По адвокаті Миколі Багрянівськім головою УДК став адвокат з Буська д-р Микола Струтинський. Була це помітна серед нашого громадянства постать, загально люблена і шанована. Вищий за середній ріст, з правильним рисами обличчя, густими бровами, темним волоссям, перетиканим сріблом сивини, був він людиною з великою особистою культурою і дипломатичним хистом. Як колишній шкільний товариш, запросив він мене бути його заступником і референтом суспільної опіки. До нас належала зокрема справа ревіндикації українських православних церков, що їх загарбала була польська держава.

Микола Струтинський, голова УДК в Грубешеві

Але ті церкви відбирало само українське православне населення, і з боку УДК не потрібно було ніякого втручання. Польська держава нищила православні церкви або переробляла їх на костьоли. По прилученні Холмщини і Підляшшя до Польщі в р. 1918, Польща забрала 169 православних церков, 1700 гектарів церковної землі і передала їх ксьондзам. В році 1938 спалено або розібрано 130 православних церков, зокрема церкву в Ухані, що була вибудувана ще за короля Данила, а відбудована в 1875 році. Поляки знищили церкви в Крилові, Пригорілім, Малкові, Стрільцях, Жабчі, в Радкові, побудовану 400 років тому, в Ярославці, побудовану в 12 ст. Церкви розвалювали польська поліція і місцеві колоністи, так звані "кракуси". Діялося те, не зважаючи на протести українців і митрополита Андрея Шептицького у Ватикані і перед польським урядом.

Українки в національних строях на вулицях Грубешева

Кооператив "Пробоєм" з Грубешева. Фото 1.VII.1943 р.

Українці на Грубешівщині розуміли своє нелегке становище між німцями і поляками, а все-таки вели активну працю на полі культурному і економічному. Відбувались прогулянки до Туркович, де археолог Левко Чикаленко, ведучи розкопи, знайшов прикраси зі слонової кости з княжої доби; у Холм з пам'ятниковою "Гіркою", де резидував православний архиєпископ Іларіон. Там, в УДК, зустрічали його голову, капітан-лейтенанта Шрамченка в уніформі з часів української морської флоти. З Холма приїздила у Грубешів на змагання м'яча спортова дружина.

Одного дня побачив я на вулиці під ескортою німців групу селян з села Монятич, що мали на грудях і на спині таблиці з написом "Ми не здали контингенту і за це будемо покарані". Знаючи, що діяти треба негайно, я нав'язав контакт з д-ром Миколою Струтинським, і ми обидва вдалися до місцевого гестапо, де урядував якийсь Крюгер. Тут я, представивши справу безправного ув'язнення тих 16 селян, заявив: "Як же ви можете домагатися від них здачі контингенту, коли у селі стоїть німецьке військо, яке реквізує поживу?" Шеф гестапо зірвавсь із-за свого стола, видобув з кишені пістолю і, погрожуючи нею, заверещав: "Ти, слухай, якби я був на місці тих вояків, я робив би це саме!"

Ми відійшли, не будучи певними, чи наша інтервенція не закінчиться застріленням когось із нас або й обох. Однак, наступного дня на вулицях міста появилося урядове оголошення, в якому, покликаючись на приписи закону, заявлялось, що в тих місцевостях, де населення здає контингент, війську не вільно реквізувати від селян продуктів. Наша інтервенція увінчалась успіхом; 16 селян з Монятич вернулися додому.

Між УДК і Арбайтсамтом[83] почалися тертя, непорозуміння. Начальник цього німецького уряду праці забирав на вивіз до Німеччини українське населення поголовно, часто розбиваючи родини. Коли

[83] Арбайтсамт – (нім. Arbeitsamt) – німецьке управління праці, якого основним завданням була рекрутація на роботи до Німеччини.

наші інтервенції не помагали, д-р Струтинський і я поїхали до Замостя до вищого начальника уряду праці. Він обіцяв приїхати у Грубешів і перевірити справу. За тиждень був у Грубешеві. Доходження тривало два дні. Місцевий шеф вигукував на мою адресу, що я утруднюю йому урядування для добра "Райху". Такий закид був важкий і небезпечний. Я говорив, що коли вивезуть з Грубешівщини у "Райх" велику кількість людей, тоді не буде кому господарити і здавати контингент. Справа закінчилася тим, що шефа місцевого Арбайтсамту переведено деінде.

У половині 1941 р. почалася війна між Німеччиною і СССР. Вулицями Грубешева маршувало військо, їхала артилерія, танки. У розмові з нами один офіцер заявив: "Ми йдемо на Схід, але війни не виграємо. Не кажіть однак нікому про те, що я вам сказав, бо я заперечу. Мені повірять, а вам ні".

Над Грубешевом з'явилося кілька совєтських літаків. Вони скинули бомби, але без шкоди для населення.

З таборів почали тікати полонені різних національностей. Гітлерівці їх виловлювали й вистрілювали. Ніколи не забуду трагедію, яка розігралася перед нашими очима, коли грубешівська дружина грала в копаного м'яча з дружиною з Холма. Коли розпочалася гра, ми побачили якісь згорблені постаті, що біля грища копали ями, потім повели до тих ям людей з руками, зв'язаними позаду. На наших очах гестапівці розстріляли тих людей, а за ними постріляли й гробокопів. Інтервенція в такій справі з боку УДК уважалася б за протидержавний акт.

Зі Сходу, з фронту, приходили невеселі для німців вістки. На Грубешівщині пожвавила свої дії польська Армія Крайова. Поляки виходили з лісів і нападали на українців. Вони вбили родину Богунів, полк. Гальчевського-Войнаровського, який відвідував свою дружину-вчительку в одному селі, сотника Франца Бориса, що був війтом в селі Потуржині. Одного дня ми хоронили 16 убитих поляками українців. Хоронили на православному цвинтарі без огляду на те, чи це були католики, чи православні.

Для оборони проти поляків створено охорону під командою холмщака Юрія Лукащука і сотника УНР Романинчука. Виходячи у місто, я ніколи не був певний, чи вернуся додому. Увечері було небезпечно появлятись на вулиці.

Одного дня несподівано приїхала до мене з Кракова моя мати і по кількох днях повернулася у Краків до мого брата Володимира, адвоката.

Прийшла зима 1941-42 року. Німцям на фронті дошкуляли морози і партизанка. Їхня грабіжницька політика в Україні зазнала краху.

Одного дня прибули в Грубешів представники губернатора з Люблина. Під час вечері стався інцидент. З чаркою у руці встав культурно-освітній референт, письменник Фотій Мелешко, і сказав, звертаючись до німців: “Ви цієї війни не виграєте. Ваша поведінка супроти українського народу доведе вас до катастрофи, а й далі і до поразки у війні”. Німці, а були між ними і такі, що розуміли українську мову, страшенно обурились. Я вхопив Мелешка за руку і вивів із залі. На коридорі сказав йому, щоб негайно виїхав з Грубешева. Він поїхав у Криницю.

Прийшов 1943-ий рік. Посадник Грубешева, адвокат Михайло Павлюк, про якого я згадав на вступі, вибрався бричкою по Замійськім шляху. З бічної вулиці наскочила польська боївка, яка з машинових пістолів подірявила М. Павлюка на решето. Не врятувала його приятелька, полька Рогадкова.

Життя на Грубешівщині ставало нестерпним. Німецька влада посилила терор і почала виселяти поляків із сіл. УДК був цивільною установою, без ніякої екзекутиви, тож не брав ніякої участи у виселюванні. Одначе, для УДК не була байдужою акція виселювання, бо німці разом з поляками виселювали також українців, які за Польщі із православного обряду перейшли на римо-католицький, і через те вважали себе за поляків. Інколи урядовці УДК були присутні при акції виселювання, щоб хоронити від неї українців-римо-католиків. Певно, що німецька влада задумала після поляків виселити також українців, бо вся Україна мала стати у майбутності німецькою колонією.

Члени Армії Крайової вирішили вчинити атентат на голову Українського Допомогового Комітету в Грубешеві.

Д-р Микола Струтинський мешкав у дерев'яному домі недалеко Повітового Союзу Кооперативів. Одного ранку у двері його хати хтось постукав. На питання "Хто стукає", була відповідь "Клієнт до адвоката". Микола відчинив двері і впустив раннього гостя. Був це чоловік середнього віку, блондин, в куртці і "мацеювці"[84]. "В якій справі?" – спитав Микола. Замість відповіді "клієнт" добув з кишені нагана. Дружина Миколи почала кричати. Микола випхав "клієнта" за двері і натиснув на них цілим тягарем свого тіла. Та крізь дерев'яні двері "клієнт" поцілив кілька разів Миколу, і він упав на підлогу. Напасник зник.

Про це все я довідався у місті, йдучи до суду на розправу. Я вдався негайно до шпиталю, яким заряджував поляк д-р Лобач. Микола лежав у ліжку, біля нього стояла його дружина. Він мене пізнав і попросив, щоб я покликав телефонічно його сина Юрія, який вчився у гімназії в Сокалі. "Скрути мені папіроску," – ще попросив він. Не маючи довір'я до лікаря поляка, я зателефонував до УЦК у Львові і до УДК в Холмі. Та лікарська поміч не наспіла своєчасно. По полудні Микола закінчив життя.

Тіло покійного поставлено у великій залі УДК. Біля домовини в почесній сторожі стояли колишні старшини українських армій. Будинок виглядав немов в облозі. Юрій Лукащук, комендант відділу української охорони, подбав про зброю, скоростріли, кріси, гранати на випадок польського нападу. Подбав також про їду, бо всі службовці УДК залишились біля покійного.

Убивство голови УДК потрясло повітом. Зійшлися тисячі людей, представники громад і волостей з вінками квітів. З Кракова приїхав голова УЦК д-р Володимир Кубійович. Я перший виголосив з балкону жалобну промову, прощаючи Миколу, великого українського патріота, визначного громадського діяча. Промовляли д-р Кубійович і інші. Перед будинок заїхали два вантажні авта. На одному з них

[84] Мацеювка – рід головного убору, який був популярний серед поляків.

покладено домовину з тілом убитого, біля неї примістилась охорона зі зброєю. У тому авті їхав і я. У другому авті везли десятки вінків. Українське громадянство справило величавий похорон для вбитого. Всюди, де ми проїжджали, нам на зустріч виходили процесії з корогвами, співаючи церковні й патріотичні пісні. Чулося пісню "Ой, Морозе, Морозеньку, преславний козаче, за тобою, Морозеньку, вся Вкраїна плаче..."

Заїхали у Буськ, де жила родина Миколи. Тут похоронено його у родинному гробівці.

Я від'їхав до Львова на розмови в УЦК. У Львові вже знали про грубешівські події. Одначе, УЦК вже мав людей на місце убитих поляками. Як я довідався, провід в Грубешеві перебрав директор Повітового Союзу Кооператив Африкан Хрущ, якого вдень і вночі охороняла збройна українська охорона.

Одного дня вранці вибрався я на аудієнцію до Митрополита Андрея, у його палату на Святоюрській горі. В передпокої було багато духовних. Та коли я вписався до книги відвідувачів, зазначив-

На похороні М. Струтинського
промовляє голова УЦК В. Кубійович (на балконі)

ши, що прибув з Холмщини, мене покликано поза чергою. У горішній кімнаті в дерев'яному фотелі сидів Митрополит. Його лице виглядало втомлене. Біля нього стояв братчик, студит. Митрополит запитав мене про життя в Грубешеві. Я розказав йому про трагічну смерть д-ра Миколи Струтинського. Він висловив своє велике співчуття і заявив, що знав о. Струтинського, який був священиком у ЗСА (США). Це був батько вбитого голови УДК.

Розмова пішла дальше по лінії споминів. Колись мої батьки бували гостями Митрополита у Підлютому. Колишній царський в'язень, був він тепер в'язнем гітлерівських головорізів. Митрополит попрощав мене, і я відчув, що бачу його востаннє.

Восени 1943 року за порадою д-ра Михайла Волошина, що був головою Адвокатської Палати у Львові, я переїхав у Болехів, де відкрив свою адвокатську канцелярію. Тут я став головою Делегатури УДК Стрий. Поле для громадської праці було широке. Одначе, незабаром Гестапо арештувало мене під закидом протинімецьких дій. Фронт на Сході тріщав, німецька армія втікала, і мені пощастило зберегти життя від смертоносної пістолі, якою гітлерівський опричник П'ятке стріляв людей на вулицях Болехова. Брати-наддніпрянці допомогли мені виїхати на Захід...

Недавно відбулася в церкві св. Юра в Нью-Йорку панахида з приводу тридцятиріччя смерті д-ра Миколи Струтинського, який поліг у Грубешеві від ворожої кулі. Мов на фільмовій стрічці, пересунулись в пам'яті постаті громадських діячів, що згинули від польських куль. Ми молилися за упокій їх душ, а також за багатострадальну Холмщину, що її большевицька Москва віддала на поталу Червоній Польщі.

Сьогодні майже всі працівники Українського Допомогового Комітету в Грубешеві вже не живуть. Загинули в рядах Дивізії "Галичина" або померли в США своєю смертю.

Побут у Грубешеві згадую як роки служби на фронті.

Архів Наукового Товариства ім. Шевченка в Нью-Йорку, Фонд Ярослава Гриневича.

Юрій Струтинський

Про мого батька, Миколу Струтинського

Я, Юрій Струтинський, син д-ра Миколи Струтинського та Ольги Струтинської, з дому Лиско, народився 15-го липня 1930 року в селі Ракобути біля міста Буська. Мій дідо, Василь Лиско, був там священиком. На жаль, я ніколи не бачив свого діда і бабці Струтинських. Знаю тільки, що дідо, отець Струтинський, виїхав ще перед Першою світовою війною до Америки, до Чикаго, і там помер в березні 1943 р. Там також померла моя бабця Струтинська.

Наша родина жила в місті Буську довгі роки. Мій батько був там адвокатом, а також головою "Просвіти". Люди дуже його любили, насамперед за його відданість українській громаді. Він, як воїн Української Галицької Армії, мав довір'я і повагу серед людей.

Він був також добрим і завзятим спортовцем і весь час нам, дітям, повторював, що спорт є дуже важливим для життя людини і для нації. Він часто їздив до Львова на змагання копаного м'яча, коли грала "Україна"[85].

У 1936 році я почав ходити до народної школи – на жаль, польської, бо української не було. Одинокі години української мовою – це були лекції релігії, які наш отець Дигдало проводив раз на тиждень.

Кожної неділі ми ходили до української греко-католицької церкви. Я там зауважив, що під час Богослужіння завжди присутній був польський поліцай. Він уважно слухав, про що говорить до людей священик у своїх проповідях.

---

[85] "Україна" – футбольна команда Спортового Товариства "Україна", яке діяло на Західній Україні в рр. 1911–1939 і 1941–1944. Поклало великі заслуги для розвитку спорту та патріотичного виховання молоді.

Усі наші більші свята ми святкували в Ракобутах у мого діда і бабці. Також влітку ми їхали на вакації до Ракобут і ходили там до літнього садочка.

Там безжурно минали мені і моїй старшій сестрі Олені дні нашого дитинства. Аж однієї ночі я почув у нашій хаті якийсь рух, а далі – плач мами. Поляки заарештували мого батька і заслали його до концентраційного табору в Березі-Картузькій. Це сталося десь навесні 1939 року. Ми залишилися одні з мамою.

Так тривало до вересня 1939 року. Прийшла війна, і Польща перестала існувати. Батько повернувся з табору. Ми всі були дуже раді і щасливі.

Польща була поділена між Німеччиною і Совєтським Союзом. Ми опинилися під совєтами. З часом батько мусив зникнути з їхніх очей і перейти у підпілля. Він з'явився знову однієї осінньої ночі і казав нам збиратися в дорогу. Ми всі четверо сіли на воза, яким керував наш добрий приятель – тоді теолог – Д. Панасюк, і поїхали до села Добротвір, де мали перейти "зелену границю".

На місце доїхали без пригод, але там сказали батькові, що через загострення граничного режиму можуть перевести тільки батька, без родини. Батько відмовився, і ми всі вернулися назад до Ракобут.

Батько знову мусив зникнути з очей НКВД. І знову не бачив я його дуже довго. Аж десь навесні 1940 року він появився в нашому домі і забрав нас до Львова. Там ми не були довго, бо поїхали далі до Перемишля, де – на фальшиві документи – перейшли кордон на річці Сян на німецьку сторону. А далі, через села Ліски та Угринів, ми опинилися в місті Грубешеві на Холмщині.

Так почалася наша перша еміграція. Ми опинилися на Холмщині тільки з валізками. Я тоді був ще малий, але бачив, як тяжко мої батьки це все переживали. Вони втратили все, що тяжкою працею були здобули.

Там, на Холмщині, я побачив на власні очі, як поляки римокатолики в страшний спосіб винищували нас, українців, а в першу чергу нашу українську православну церкву. Наших православних українців примусово переписували на римських католиків, україн-

Похорон М. Струтинського

ські православні церкви були знищені, попалені, перемінені на стайні. Це був один жах! А світ і Рим мовчав. Один тільки Митрополит Андрей Шептицький протестував.

У школі нас, греко-католиків з Галичини, не любили і називали папіжниками.

І так минали дні на першій еміграції. Десь у 1941 році мого батька вибрали головою Українського допомогового комітету на Грубешів і його великий повіт. Життя дещо покращало. Моя сестра Олена поїхала до ґімназії у Холмі, а я з 1942 року почав вчащати до школи в місті Сокалі. Я мешкав на станції[86] в родини, прізвище якої я вже забув. Дні минали весело і безжурно, аж дня 19 березня 1943 року. Коли я повернувся зі школи, на мене чекало двох незнайомих молодих чоловіків. Вони передали мені сумну вістку. Вони сказали мені: "Юрку, поляки замордували твого батька. Ми беремо тебе до Грубешева".

Ми сіли в авто і через кілька годин опинилися в Грубешеві, у моєї мами. Будучи малим хлопцем, я страшенно усе переживав. Не знав, що маю далі робити.

Похорон батька був величавий, тисячі людей віддали йому останню шану. Він був дуже знаний, популярний і люблений на Грубешівщині. Але мама рішила поховати батька в Буську, де він довгі роки проживав і був знаний як український патріот.

Мама стала жити в Буську, а мене і сестру записала до ґімназії у Львові, число 2, де директором був проф. Радзикевич. Але наближався фронт і ми, десь весною 1944 року, рушили на захід. Спершу затрималися в Загір'ї біля Сянока, а потім через Команчу, Лубків, Будапешт і Братиславу добралися до Австрії, до міста Ґрац. Потім були табори для Ді-Пі[87], а восени 1949 року ми переїхали в Нью-Йорк.

Почалася наша друга еміграція.

Авторський машинопис. Написано влітку 2009 року в Нью-Йорку.

---

[86] Мешкав на станції – наймав кімнату.

[87] Табори для Ді-Пі (анг. DP – displaced persons) – табори для переміщених осіб, втікачів або біженців.

Галина Карпович (Дмитрук)

За що нам просити вибачення?

Я народилася в селі Петрилів, що на Холмщині. Події воєнних років відбувалися не тільки тут, на Волині (Рівненщині), а й там, на теренах Генерального Губернаторства (так воно тоді називалося). Це споконвічні українські землі, заселені українцями. Місто Холм заснував король Данило Галицький. У Холмі народився Михайло Грушевський, і зараз на цьому будинку є меморіальна дошка. В Яблочинському монастирі був посвячений і став митрополитом Іван Огієнко – Іларіон. А скільки там визначних історичних людей поховано на гірці, де був славний православний собор (зараз поляки зробили костел). Там, у підземеллі, похований король Данило Галицький. Які там старовинні склепи, пам'ятники, зруйновані й осквернені поляка-

Село на Холмщині, 1940-і роки

ми. Зараз там усе зрівняли з землею, залишивши тільки одну могилу. Екскурсовод нам сказала, що тепер поляки навели тут порядок.

Отже, у нашому великому селі Петрилів жило тільки дві польські сім'ї – Лєнард – гайовий (тут було кубло польських банд), а на межі Петрилова й Вільки-Петрилівської жив Ігнатовський. Решта всі були українці. У Вільці-Петрилівській переважно жили поляки, хоч і там було декілька сімей українських. Українці вели себе дуже врівноважено, працювали, ніколи не виступали проти поляків. Дідусевої сестри чоловік працював учителем, а дідуся брат, Олександр Дмитрук, закінчив гімназію, але поляки не дали йому роботи за освітою, бо він – православний і не хотів прийняти католицьку віру. Він змушений був працювати в сільському господарстві. Мій батько, Леонтій Дмитрук, якось на сільських зборах ставив питання – побудувати школу в селі Петрилів.

Коли почалася війна, ми попали під німецьку окупацію, появилися польські банди – АК (Армія Крайова), які займалися бандитизмом, грабували українські села, вбивали людей. Тут вони не забули й про мого батька та його українські ідеї.

Спочатку бандити ходили тільки вночі. Забрали все майно. Одного разу несли все зі шафи і в кухні згубили круглий сувій домотканого полотна. У хаті була стрілянина. Коли бандити пішли, я, мала дитина, вийшла надвір й по дорозі наткнулася на сувій полотна (він був круглий). З криком кинулася назад, подумала, що це лежить убита людина – татко.

З того часу батько вдома не був – ховався. Маючи добру хату, велике господарство, ми змушені були покидати свою хату, все господарство й ховатися в полі, кущах. А зимою (нас було троє малих дітей, я – найстарша) – на купі гною, бо там було тепліше. Це було за кілометр чи півтора від села – у полі. Зимою господарі вивозили гній на поле й буртували його там, а весною розвозили по полях. Як тільки починало темніти, попоравши господарство, ми з мамою рівчаком, що зверху був зарослий кущами глоду, відправлялися до схованки. Особливо запам'яталося те, як мені, найстаршій, доводилося нести

дві перини, тісно зв'язані у рядно (і де тільки з переляку бралася та сила?) Менша сестричка несла дві подушки, а мама на руках маленького братика. Діставшись десь у поле, шукали купу гною, засипаного снігом. Мама стелила рядно, потім перину, клала нас трьох, а другою периною накривала. Сама ж дрімала над нами.

Як тільки починало світати, ми все збирали і йшли додому. Треба було займатися господарством – доїти корів, годувати свиней, коней і т.д. Так було два роки. З хати і хлівів забрали все. А далі... польські банди почали їздити і вдень. Вони доносили німцям на українців, грабували і вбивали невинних людей. Одного разу 16-річна дочка Врублевського (українця) пасла худобу під лісом – недалеко гаївки. Батько, переживаючи за дочку, пішов пасти худобу, а вона повернулася до хати. Коли корови зайшли в ліс, він пішов завернути їх. Але там, на гаївці, натрапив на лігво бандитів. Вони його вже звідти не випустили. Замордували, засипали в рові піском і розпалили там вогнище.

Другий випадок: у селі Серняви (за 1,5 км від нашого села, через ліс) приїхали бандити вдень, забрали 17-літнього хлопця й повезли з собою. Мабуть, на гаївку. Мати прийшла додому з поля – сусіди сказали про це. Мати по слідах возів, які вели до лісу, пішла шукати сина. Пригнав худобу з паші додому менший син. Дізнавшись про події, він також пішов по слідах. Більше цю сім'ю ніхто не бачив. Прізвище їх, на жаль, не пам'ятаю.

Якось удень батько працював у стодолі, коли почув гуркіт возів через місток. Так швидко селяни не їздять. Він здогадався, що це щось недобре. Закрив передні двері стодоли і через задні втік у кущі за селом. Бандити, увірвавшись на подвір'я, кинулися шомполами шукати батька, щоб убити. Один підскочив до мами, яка тримала на руках мого маленького брата, і крикнув: "Ґдзє монж?"[88] Він ударив маму шомполом. Вона втратила свідомість і лежала серед подвір'я.

[88] Де чоловік? (пол.)

Дитина плакала над нею. Перешукали шомполами все обійстя, але батька не знайшли.

Сусід Олександр Мельничук утік за село, виліз на високе дерево і бачив усе, що в нас творилося. Наступного дня він сказав батькові: "Це за тобою, Льонька, приїжджали". З того часу батько мусив переховуватися в інших селах. Одного разу він зайшов у Савин і заховався у стодолі знайомого поляка. Заліз у снопи і спав. А серед ночі зібралися на току бандити і проводили там свої збори. Батько все це чув: кого мають пограбувати, кого вбити і т.д. Бандити не могли подумати про схованку батька.

У цей час вбили Врублевського. За підказкою поляків німці повісили жінку – матір трьох дівчат за те, що вона дала їсти радянському військовополоненому. На другому кінці села поляки замордували її сестру – Волосюк – матір двох дівчат. Повирізали груди, носи, вуха... Чоловіки, за якими полювали, поховалися.

Бандити батька не зловили, але, за доносом поляків, його забрали німці в концтабір Майданек. Тоді ж разом забрали Івана Греся, Степана Бичука і ще декількох чоловік, яких я не пам'ятаю. Чудом вдалося їм залишитися живими. Коли батько повернувся і зайшов до хати, ми, діти, перелякалися й кинулися до мами. Це були кості, обтягнуті шкірою. Пам'ятаю, що батько простягнув руки до нас і сказав: "Діти, не бійтеся, це я, ваш татко". Це було в нашій сім'ї, таке було і в інших сім'ях. Поляки знущалися над українцями, грабували, палили. Ми чули, що в інших селах організовували сили самооборони. Українці поляків не чіпали, а поляки знущалися над нами. Чому? І яке ж вибачення ми повинні просити в поляків і за що? За те, що вони руйнували наші православні церкви в 1937–1938 роках, чи за те, що не було жодної української школи на Холмщині? Чи, може, за те, що вигнали нас з наших українських земель, залишивши собі землю, будинки?

Публікується за газетою "Волинь", № 18 (618) від 1 травня 2003 року.

Катерина Василів-Сидоренко

Блаженніший Митрополит Іларіон у моїх спогадах

Після розгрому Речі Посполитої Польської у вересні 1939 р. Холмщина і Підляшшя опинилися у так званому Генерал-Губернаторстві, утвореному німцями. Церковне життя Православної Церкви після польського гніту почало оживати. Зорганізувалося Холмсько-Підляське Духовне Правління з осідком у Холмі на чолі з протопресвітером о. Іваном Левчуком, дядьком мого батька, о. Йосипа Василіва. Вся праця о. Івана Левчука була спрямована за повернення Холмського катедрального собору Різдва Пресвятої Богородиці православним українцям після 20-літньої займанщини католиками-поляками. Усі старання увінчалися поверненням Собору з усіма будівлями на Святій Даниловій Горі.

Катерина Василів, Холм, 1940 р.

Наша родина прибула на Холмщину весною 1940 р. з Волині, втікаючи від чергових допитів батька в НКВД. Священиків на Холмщині бракувало після нищення церков поляками у 1938 р. Були вбивства священиків і переселення в невідоме... Протопресвітер о. І. Левчук призначив мого батька настоятелем церкви Воздвиження Чесного Хреста у селі Жмудь, 20 км від Холма, у напрямку на Грубешів. У Холмі була заснована державна гімназія з українською мовою навчання, і з початком вересня 1940 р. я вже вчилася у 4-ій клясі, маючи 14 років.

Зближався жовтень, і золота осінь прикрасила Данилову Гору, а на ній собор Різдва Пресвятої Богородиці. Собор був уже очищений від польської займанщини і готувався до зустрічі Архимандрита Іларіона, в миру д-ра Івана Огієнка. Архимандрит Іларіон мав прибути зі Свято-Онуфріївського монастиря у Яблочині, щоб прийняти Св. Хіротонію і наречення на Єпископа Холмсько-Підляського. Протопресвітер о. І. Левчук доклав усіх зусиль до звеличення цієї зустрічі і триденних святкувань 18, 19 і 20 жовтня. Княжий город Холм ожив, замайоріли українські прапори. Прибуло до Холма майже все холмсько-підляське духовенство, делегації від різних українських установ і організацій, місцеві вірні та вірні з дальших сіл і міст. Зустріч Архимандрита Іларіона відбулася 18 жовтня близько 5 години вечора.

Учні гімназії двома рядами обставили дорогу, починаючи від сходів на Данилову Гору і аж до головних дверей собору. Ряди були сформовані за клясами, починаючи від найнижчих, і мені припало місце відразу понад сходами. З мого місця я нараз побачила, як зближалася процесія у складі духовенства на чолі з протопресвітером о. І. Левчуком. Оподалік був і мій батько – о. Йосип. Ішли іподиякони, хор і вірні. Усі зупинилися недалеко від сходів, а по сходах піднімався у чорній мантії і клобуці Архимандрит Іларіон. Пролунали дзвони і спів, посипалися квіти. Виголошено привіт, і Архимандрит Іларіон в оточенні духовенства подався до собору.

Митрополит Іларіон. Офіційне фото з 1942 р.

Наступного дня, 19 жовтня, під час Св. Літургії відбулося наре-

чення Архимандрита Іларіона на Єпископа Холмсько-Підляського. 20 жовтня відбулася Св. Хіротонія, присяга усна і на письмі, берегти догмати і канони Святої Вселенської Православної Церкви і облачення в архиєрейські ризи.

Після цих величних, незабутніх трьох днів релігійно-культурне життя Холмщини і Підляшшя поплило новим руслом. Українська мова стала богослужбовою у всіх церквах. У перекладі Владики Іларіона друкувався українською мовою молитовник, Акафіст Пресвятій Богородиці перед Її Чудотворним Образом Холмським.

Засновано Духовну семінарію, і на виклади могли ходити, в міру часу, гімназисти. Я слухала виклади логіки. Відбувся величавий концерт колядок і щедрівок у виконанні гімназійного хору, в якому і я співала. У програмі концерту я читала доповідь "Різдвяні Звичаї", а по прочитанні підійшла до Владики Іларіона під благословення.

Митрополит Іларіон відвідує вірних у селі Межилісся

Кожної неділі усі гімназисти йшли організовано до собору на Архиєрейське Богослуження. Співав архиєрейський хор з участю багатьох гімназистів.

Владика відвідував окремі парафії, особливо на храмові свята. Я з нетерпінням чекала 27 вересня, Воздвиження Чесного Хреста, і випрошувалася у директора гімназії, щоб поїхати до Жмуді, до батьків, зустрічати Владику квітами і святкувати разом Храм, бути на храмовому обіді з Владикою і з батьками.

Це був час пробудження національно-культурного життя на Холмщині. Організовано українські комітети, установи, школи, хори, гуртки молоді. У Холмі організовано Український Допомоговий Комітет, на чолі якого став Святослав Шрамченко[89]. Особливою подією було висвячення у 1940 р. Архимандрита Іларіона (в миру д-ра Івана Огієнка) на Єпископа Холмсько-Підляського.

Серед провідних людей м. Холма постало зацікавлення місцевими історичними пам'ятками. Особливу увагу привернули уцілілі останки сторожових веж – півмилі від Холма, коло села Білявина, і півтори милі від Холма, біля села Столп'я. Говорилося про підземні ходи від цих веж до підземелля собору Різдва Пресвятої Богородиці на Даниловій Горі, окраси міста Холма від часів князя Данила.

Собор був уже повернений православним українцям після 20-літньої займанщини католиками-поляками. У правій наві собору, недалеко від вівтаря, зауважено на долівці круглий камінь. Після докладного дослідження стверджено, що власне цей камінь зачиняє вхід до підземелля собору. Були ті свідомо відважні, які спустилися у підземелля і побачили, до якого святотатського руїнницького чину допустилися поляки, коли у 1920-х роках забрали собор від право-

---

[89] Святослав Шрамченко (1893–1958) – український військовий і громадський діяч, контрадмірал флоту УНР. В рр. 1941–1944 був головою УДК у Холмі.

славних. Давні домовини, ще з Княжої доби, були порозбивані, серед них і домовина князя Данила, тлінні останки розкидані.

Докладний звіт про те, що діється у підземеллі, був переданий Владиці Іларіону. Владика зарядив упорядкувати це наше історичне, святе місце. Одного пообіддя осінню 1941 р. Владика спустився по драбині у підземелля в оточенні кількох священиків, диякона, невеликого хору і охочих гімназистів. По цей день я переживаю ту хвилину, коли у темному підземеллі, тільки при світлі свічок і лампади та запахові кадильного диму, пролунали молитовні слова панахиди. Пронісся тихий зворушливий спів: "З надгробного ридання співаючи пісню – Алилуя, Алилуя, Алилуя." І на закінчення "Вічна пам'ять" та палка релігійно-національна промова Владики.

Душа князя Данила, витаючи посмертно над улюбленим Холмом, була достовірним свідком того, що діяли ляхи, і чекала самарянина двадцятого століття. Тим самарянином став Владика Іларіон! Владика смиренно спустився у підземелля Собору і своїм палким словом прославив добу князя Данила і його дружинників. Насвітлив невмирущу візію вільної Української Держави в серцях юних гімназистів, присутніх на панахиді у підземеллі княжого собору на Даниловій Горі у граді Холмі.

З наближенням німецько-совєтського фронту влітку 1944 р. Владика Іларіон залишив Холм, а наша родина – Жмудь. Наші дороги частинно були однакові, почерез Криницю, а тоді розійшлися. Наша родина опинилася в Німеччині, у таборі для переселенців. Владика знайшов пристановище у Швайцарії.

Щойно у 1948 р. батько зв'язався листовно з Владикою. Тоді було рішено еміґрувати до Канади. Владика Іларіон приїхав скоріше від нас до Канади, до міста Вінніпеґу, де був влаштований при соборі Св. Покрови, в юрисдикції Єпископа Богдана з Америки. Наша родина прибула до Канади у серпні 1949 р. почерез старання молодшої сестри, яка відбувала річний контракт на текстильній фабриці у місті Гамільтоні. Після приїзду до Гамільтона батько налагодив спілкування з Владикою і до тижня часу отримав призна-

NACHRICHTENBLATT
DER
EPÄCHIE VON CHOLM UND PODLACHIEN.

На правах рукопису. Друковано 500 прим.

ЗВІДОМЛЕННЯ

З ХОЛМСЬКО-ПІДЛЯСЬКОЇ ЄПАРХІЇ.

Ч. 6 (54) | м. Холм, Свята Данилова Гора. | Рік V.

15-го березня 1944 року.

НАГОРОДЖЕННЯ ВЛАДИКИ АРХИЄПИСКОПА ХОЛМСЬКОГО Й ПІДЛЯСЬКОГО ІЛАРІОНА ТИТУЛОМ МИТРОПОЛИТА.

Ухвалою СВЯТОГО СОБОРУ ЄПИСКОПІВ Св. Автокефальної Православної Церкви в Генерал-Губернаторстві, що одбувся в днях 15 — 18 б. місяця березня в Варшаві, постановлено нагородити ВЛАДИКУ ІЛАРІОНА, АРХИЄПИСКОПА ХОЛМСЬКОГО й ПІДЛЯСЬКОГО, за його працю на користь Православної Церкви, почесним титулом МИТРОПОЛИТА, з правом носити білий клобук.

УХВАЛА

СВЯТОГО СОБОРУ ЄПИСКОПІВ Святої Автокефальної Православної Церкви в Генерал-Губернаторстві, прийнята на сесії в Варшаві дня 16 місяця березня 1944 року в справі стану Холмсько-Підляської Єпархії.

СВЯТИЙ СОБОР ЄПИСКОПІВ в складі: Головуючого, Його Блаженства, Блаженнішого Діонисія, Архиєпископа Варшавського й Митрополита Св. Автокефальної Православної Церкви в Генерал-Губернаторстві, та Членів: Високопреосвященнішого Іларіона, Архиєпископа Холмського й Підляського, і Високопреосвященнішого Палладія, Архиєпископа Краківсько-Лемківського, Канцлера Собору,

ВИСЛУХАЛИ: справоздання Високопреосвященнішого Архиєпископа Іларіона про стан Холмсько-Підляської Єпархії.

Церковне життя на Холмщині й Підляшші, сумними подіями 1938-39 років, коли православні Церкви були там поруйновані або обернені на католицькі костели, а православне Духовенство розігнане, прийшло до повної руїни. Ось тому, перед Архиєпископом Іларіоном, що прийняв Холмську Катедру 3 листопада 1940 р., лежало велике неоране поле. Але Холмський Святитель не налякався великости праці; він до неї зараз же самовідданно став, став не один, але покликав до себе ввесь творчий Холмсько-Підляський Народ, який організував біля себе в різні церковні товариства. Господь поблагословив цю працю, і Владика Іларіон належно впорядкував Холмський Катедральний Собор, відновив домову Архиєрейську Церкву Св. Андрія Первозваного, основоположника Української Церкви, привів до порядку історичні печери під Катедрою й заснував у них Св. Данилівську Церкву. Усю історичну Данилову Гору належно впорядкував. Щоб керувати Єпархією, Владика закладав потрібні церковні органи, як єпархіяльні, так і теренові, духовну Консисторію з 7 осіб з різними відділами при ній, Місіонерські Комітети, Єпархіяльний орган „Звідомлення" й т. ін. А щоб відчути правдивий голос землі в найважливіших церковних справах, Архиєпископ Іларіон 21-22-23 жовтня 1941 року скликав Єпархіяльний Собор, і всю дальшу працю свою скерував за його вказівками, особливо щодо організації Богослужб і всього церковного життя.

Холмський Святитель звернув свою особливу й найбільшу увагу на духове окормлення своєї сильно упослідженої пастви, й повів широку культурну роботу. Так, він заклав у Хоємі велику Єпархіяльну Бібліотеку, до якої зібрав біля 20.000 томів книг. Заснував у Холмі церкву на всю Україну вищу Богословську школу, що дасть Холмщині висококваліфікованих Священиків. Заклав Церковне Видавництво, як філію „Українського Видавництва" в Кракові, й без перерви видає книжку за книжкою, що окормлюють не тільки саму Холмщину, але й усі сусідні землі. Заклав свою Друкарню, що працює без перерви. Відкрив книгарню, повну церковно-національних видань.

Звернув Владика Іларіон велику свою увагу й на матеріяльну базу, яку заснував на власних самовистачальних основах. Він зрікся побільшувати парафіяльні датки (тепер вони 15-40 зол. місячно від парафії), зате заклав великий Єпархіяльний Склад Церковних речей, Друкарню та Книгарню, і на їх доходи утримується все Єпархіяльне Управління. Владика зрікся від свого авторського права, і дохід з усіх його видань йде на те саме. Додаймо до цього, що Холмський Архиєрей потроїв число приходів і Духовенства, заклав Похоронну Касу, заклав різні допомогові й стипендіяльні фонди.

Заслухавши все вище подане, Св. Собор Єпископів одноголосно ПОСТАНОВИВ: Нагородити Владику Іларіона, Архиєпископа Холмського й Підляського, почесним титулом Митрополита, признавши йому з митрополичих привилеїв право носити білий клобук, і просити Господа, щоб він подав Холмському Єпархіяльному Архиєреєві міцних сил і далі так само корисно працювати на ниві Божій і серед тих невимовно тяжких обставин, серед яких проходить його праця за останній час.

чення на фармерську парафію, до Курок у Саскачевані. Згодом був перенесений до міста Ріджайни.

Батько співслужив із Владикою в соборі Св. Покрови у Вінніпезі в березні 1950 р., при освяченні дзвіниці і дзвонів, і був нагороджений саном протоієрея. Владика відвідував нас у Торонто у жовтні 1950 р. Після упокоєння батька у 1964 р. Владика не забував нашу сім'ю, надсилав нам свої книжки, журнал "Віра й Культура".

Коли народився наш син і ми назвали його у пам'ять Св. Василька – князя Ростовського (пам'ять 17 березня), мій дружина, мистець Петро Семенович, звернувся до Владики листовно, запитуючи про життя Св. Василька. Владика відповів пояснювальним листом, і цей лист зберігається у синовій сім'ї.

Мої думки часто летять на Холмщину, батьківщину мого батька. Летять до Холма, і роки 1940–1944 оживають у моїх спогадах. Я на Даниловій Горі, я у Соборі. Я неначе чую знов давно почуті слова, виголошувані Владикою з амвону, з архиєрейським смиренням і побожністю: "Служити народові – то служити Богові!" Ці слова стали наріжним каменем для нашої родини на еміґрації. Ці слова допомогли мені і Петру Семеновичу виховати наших дітей, Василя і Галину.

Прочитано на Симпозіумі з приводу 125-ліття народження Бл. п. Митрополита Іларіона, що відбувся 16 листопада 2007 р. у церковній авдиторії Українського Православного Собору Св. Димитрія, Етобико, Онтаріо, Канада.

Ірина Гошовська (з дому Шумовська)

Учителькою на воєнному Підляшші

Я, Ірина Гошовська, з дому Шумовська, народилася в Житомирі на Волині 23 серпня 1915 року. Під час війни я опинилася під Німеччиною, бо мої батьки від 1922 року жили коло Кракова. Ця частина Польщі стала Генеральним Губернаторством. Ми жили в маленькому містечку і там не було ніякої роботи, тому наприкінці 1939 року я переїхала до Кракова і працювала якийсь час в Українському Комітеті. Ця праця мені зовсім не відповідала. Я стала старатися виїхати там, де були українські школи, бо за фахом я – учителька.

Весною 1940 року я попала на Підляшшя. У селі Київці, що біля Білої-Підляської, я, разом з іншими вчителями, усе літо вела дитячий табір. Восени почалася школа і я навчала наймолодші класи. Однак через два місяці мене перевели до Білої, бо я мала право навчати в середній школі, а вони не мали вчителів. І так від пізньої осені 1940 року аж до серпня 1943 року я працювала вчителькою в Торговельній Школі. У той час я була свідком багатьох подій, які, можливо, не відбувалися в інших частинах України.

Я вчила в Торговельній Школі. Там були діти віком від 14-го до 18-го року. То була дворічна школа, бо тільки на таку німці дозволили. Вчити можна було також тільки ті предмети, на які був дозвіл німців, отже торговельні предмети плюс німецька мова. Серед дозволених предметів була стенографія та машинопис, і саме їх я навчала. Я також вчила дітей співу, а потім, в останній рік, вчила нелегально наймолодших дітей літератури та історії. Діти також в цій школі перебували нелегально, бо мали тільки по 11 років.

Діти йшли до школи насамперед тому, щоб не попасти до Німеччини на роботи. Вони мали по 14 років і більше і були в школі, щоб себе врятувати. Майже всі діти були з села, тільки кілька дітей було з самої Білої. Саме тому потрібна була бурса. Цю бурсу перший рік вів один лікар, а на другий і третій рік мого там перебування я вела дівочу бурсу, в якій було 50 дівчат. Деякий час я вела обі, дівочу і хлоп'ячу, бурси, у якій було також 50 хлопців. Умови були дуже важкі. Усі 50 дівчат спали в одній кімнаті, а 50 хлопців спало у двох поділених кімнатах. Я, як вчителька, мала для себе окрему малесеньку кімнату.

Не було чим палити у печах. Нам не давали дров, зрештою – нам нічого не давали. Харчувалися тим, що привезли батьки. Вони платили харчами за перебування дітей у бурсі. А грошима не платилося, бо вони не були варті нічого. Мені платили 120 злотих в місяць,

Могила в честь героїв України в Київці

Учні торговельної школи в Білій. Червень 1941 р.

а фунт м'яса коштував невідому мені ціну, бо я ніколи його не купувала. Але кілограм масла коштував 400 злотих. Отже, я заробляла 120, а 400 коштував кілограм масла...

Учителі їли те, що їли діти у бурсі. Ми не отримували ніякої допомоги від ніяких допомогових українських установ. На Підляшші ми були тим більше покривджені, що вся адміністрація була в руках поляків. В руках поляків була адміністрація, і в руках поляків була поліція по містах. По селах були наші поліцисти, але пізніше майже всі були вистріляні по ночах партизанами, як ми тепер знаємо – польськими.

Під час мого перебування на Підляшші, десь наприкінці, восени 41-го, почалася в Білій велика нагінка на жидів. Спершу їх усіх зігнали до гетто. А гетто було напроти нашої школи, натомість бурса була на іншій вулиці. Тому коли зранку я вела дітей до школи, дуже часто бачила в гетто застрелених людей, які купами лежали біля входу до гетто.

Пізніше стали перевозити жидів невідомо куди. Ми не знали куди, бо ніхто про це не говорив. Але наших селян, батьків дітей, що були в бурсі, брали на т. зв. шарварок. Так називали примусову роботу за наказом німців. І один з тих батьків приїхав потім до мене і мені оповідав, що діялося. Вони забирали жидів з гетто і везли їх на якусь станцію, але якусь далеку, бо довго везли. Під час їзди усі вози були оточені німецьким жовнірами, конвоєм. І той батько мені оповідав, що якась дитина занадто плакала, то німецький жовнір взяв цю дитину і вдарив головою об віз і забив її.

Під час того ловлення жидів і вивезення їх, я врятувала дві жидівки. Одну, яка служила в лікаря. Я їй принесла сільську одежу, одягла її як селянку і показала, куди іти до села. Вона могла легко сховатися, бо вона була блондинка і не дуже схожа на жидівку. А другу жидівку врятувала ціла вчительська громада. Вона в нас працювала на кухні, і коли почалося гоніння жидів, ми її сховали у дровітні, під дровами. Якби її знайшли, нас усіх би покарали. Але усі вчителі були дуже чесні і ніхто її не зрадив. Ми її переховували увесь той час,

носили їсти. А коли вивезення жидів закінчилися, вона пішла вночі на село. Більше жидів від тієї пори я в Білій не бачила.

Українська поліція на Підляшші була тільки по селах, її було небагато, мали кілька своїх станиць. Можливо, що хтось із них був якийсь час і в Білій, бо я мала нагоду зустрічати одного старшину в місті. Ці поліцисти мали таку службу, що наглядали за тим, чи люди здають німцям усе, чого вони від населення вимагали. Але тому, що адміністрація була в польських руках, багато з наших поліцистів загинуло, повертаючи вночі до своїх станиць. Було кілька таких нападів на них, з-за кущів. В ясні місячні ночі їх постріляли і ми їх усіх поховали потім у Білій.

Коли я вчителювала в Білій перший рік, я жила в маленькій хатинці, в маленькій кімнаті, далеко за містом і мусила кожного дня досить довго йти до праці. Та кімната була така мокра, що вода ллялася по стінах цілу зиму. Я дуже важко хворіла, я дістала такий артрит, що не могла розігнути ні колін, ні хребта. У мене почалася цинга, бо я не мала що їсти, не бачила ні овочів, ні ярини цілий рік. Літом я не могла вкусити хліба, бо мої ясна були вже зовсім м'які. Врятував мене один польський лікар, який казав мені їсти цитрину і вислав мене до Криниці лікувати мій артрит.

Отже, мій перший рік був дуже тяжкий. Я жила на каві зі збіжжя (такій, що робили з ячменю), кашах та іноді мала картоплю. Я ніколи не бачила ні молока, ні цукру, ні ярини, ані якось товщу.

Прийшло літо 41-го, і німці пішли на совєтів. Коли німці пішли на Схід, усі втікачі зі сходу виїхали з Підляшшя. Усі, що були там з Галичини, майже усі покинули Підляшшя і поїхали або назад до Галичини, або на Україну, бо вони вірили, що німці дозволять нам мати Україну. Отже, одні зникли з Підляшшя тому, що хотіли робити щось більше для України, ніж сидіти в малому закутку, а інших забрали німці силою до армії. Зокрема забрали людей фахових, лікарів, адвокатів – їх прийшли і забрали вночі. Наказали одягнути німецькі однострої і забрали їх до війська. Що з ними сталося далі – я не знаю.

Я мала не вертатися на Підляшшя. Влітку 41-го я була у Львові і працювала для української розвідки. Я робила переклади на англійську мову для таємного радіо. Мене мали послати на центральну Україну, тобто українське підпілля мало мене відрядити. Але у той же час я отримала дуже багато листів від своїх учнів, яких усі покинули, і які писали, що нема ні вчителів, ні тих, хто ними опікувався, і щоб я конче приїхала на Підляшшя.

Але щоб я могла вернути на Підляшшя, я мусила мати згоду від Миколи Лебедя, який був моїм наставником. Я мусила майже виблагати його згоду. Він був дуже проти того, щоб я вертала на Підляшшя. Він казав, що я потрібна є тому, що знаю англійську мову, що я є потрібна на Україні і маю назначення до Києва. А я його переконувала, що ми почали роботу на Підляшші і не можемо цього залишити.

Коли почався шкільний рік у вересні 1941 р., я все-таки вернула до Білої. І зразу мала велику несподіванку. Зі станції я пішла до

Школа у Білій.
Дні української книжки.
1941 р.

бурси, бо мене назначили бути виховательницею в гуртожитку для дівчат. Я пішла туди пішки, а потім знайшла підводу, щоб поїхати на станцію забрати мої речі, які я залишила там на перехованя. Коли я відбирала свої речі, то помітила, начеб мої валізи були відкриті, а потім недобре зачинені. Коли я відчинила їх вдома, мене вдарив сморід якогось газу. Мені поляки залляли чорнилом усю білизну і вкинули досередини щось мовби маленьку газову бомбу, бо у валізі валявся роздушений маленький балончик і все жахливо смерділо. От така була моя нова зустріч з Підляшшям.

Той рік був дуже важкий. Це був рік, коли постріляли наших поліцистів, про що я казала вже раніше. Але це був також рік, коли німці поробили у нас величезні табори для полонених Совєтської армії. Ці табори тягнулися милями, а совєтські полонені не мали там ніяких сховищ, де вони могли б жити. Вони жили просто в полі. І їли вони те, що вигребли з землі. І почалися там страшні недуги. Спершу була червінька. І на червіньку скоро почали хворіти й наші діти. То є така кривава дизентерія, коли в кишках робляться рани і тече кров. То також називали холерина, не холера, а холерина. Дуже багато дітей почало хворіти на холерину в бурсі. А тому, що дівчата жили на 3-му поверсі, а клозет був надворі, то я мусила виносити відра по цих дітях.

Коли дитина захворіла, я займалася нею один день і одну ніч. На другий день рано я шукала для неї підводу, зводила дитину вниз і відвозила її до шпиталю. І мушу тут сказати, що в шпиталі хворими опікувалися польські монахині й вони дуже добре доглядали цих дітей. Це я мушу їм признати, вони були чудові, бо всі мої діти видужали. Кожна дитина, яку я завезла до лікарні, вернула назад. З дітей померла тільки одна дівчинка, якої батько не привіз до школи, і на селі вона померла.

Як тільки діти почали видужувати від холерини, захворіла на неї я. Але я не могла йти до шпиталю, бо почалися страшні часи. Я ще була хвора й лежала в ліжку, як раптом, серед білого дня, прибігли зі школи до мене на 3-й поверх задихані діти. Вони бігли містом, вбі-

гли до моєї кімнати і заблокували двері. Коли я спитала їх, що сталося, вони відповіли, що урядовці з уряду праці (Arbeitsamt) обступили школу з пістолями і рушницями, щоб дітей забрати на роботу до Німеччини. Діти почали тікати – крізь вікна скакали з першого-другого поверхів, перескакували високий паркан і городами бігли аж до бурси. І так тривало майже 10 днів. За той час половили багато дітей, і адміністрація уряду праці – а то була польська адміністрація, т. зв. фольксдойчі – забрала всіх дітей на поїзд і завезла їх до Холма, де був збірний пункт. Їм не дозволяли поїхати додому, щоб взяти хоч якусь одежу або харчі на дорогу – ніхто цим не цікавився.

Тоді ми, вчителі, зібрали де могли багато грошей. Суми вже не пам'ятаю, але ми ходили по всіх наших людях і збирали гроші. І один вчитель поїхав до Холма і цих дітей там викупив! Він заплатив німецькому уряднику, і всі діти вернули назад до школи.

Але з однією дівчинкою сталося горе. Її брата хотіли забрати на роботи до Німеччини, а він утік. А через те, що він утік, до школи прийшла поліція і заявила, що за нього до Німеччини мусить їхати вона. Я хотіла її якось рятувати, бо це була дуже гарна 16-річна дівчина, але вона сказала, що нічого не можна зробити, бо як вона не поїде на роботи, то німці спалять хату її батьків і вони залишаться прямо на полі. Така була кара за те, що хтось не виконував наказу їхати до Німеччини.

Польський поліціянт забрав її прямо зі школи. Я пішла її проводжати на поліційну станицю. Вона плакала, і я плакала. По дорозі кажу їй "Може, все-таки втечеш?", але вона каже: "Немає рятунку... Я люблю моїх батьків, а що мій брат не пішов, то я мушу за нього йти".

Вона сиділа на станиці в такій залізній клітці. Там не було правдивої целі[90], тільки така клітка залізна, й вона в ній сиділа. А ми дали знати її батькам, і вони привезли їй одежу, їжу... І вона поїхала до Німеччини. Потім писала мені, що їй не є зле, що пра-

[90] В'язнична камера (пол.).

цює в селянина, в бауера значить, добре харчується і що то не є погані люди.

Шкільний гуртожиток спершу був у будинку далеко від школи. То був будинок, який мав три височезні поверхи. На першому поверсі діялися якісь таємні речі. Знаю тільки, що там у великому залі інколи збиралися німецькі офіцери і дуже гуляли. На другому поверсі, в одному крилі, хтось жив, а з другого боку була бурса для хлопців. Там свою кімнатку мав також вчитель, а крім того була ще малесенька кухня, велика їдальня та спальня для хлопців. Вони спали на дерев'яних двоповерхових ліжках, де була постелена солома. Бурса для дівчат була на третьому поверсі. Тою бурсою опікувалася я і було там 50 дівчат. Вони мали дві кімнати. Я раніше сказала, що була одна кімната, але насправді дівчата мали дві залі. Там також була одна піч, яку якось огрівали, але в себе в кімнаті я не мала чим палити в печі, тому майже весь час жила в неогріваній.

Отже, як я вже сказала раніше, була трагедія з холериною. Це було в 41-му році, восени. Потім прийшла трагедія з урядом праці. А 21-го листопада почалася нова біда.

Діти прийшли зі школи, а що вчитель був хворий, я опікувалася також хлопцями. Один хлопчик мені каже, що його дуже болить голова. Коли я доторкнулася його чола, воно було страшенно гаряче. Тоді я глянула на комірець його сорочки, а там лазили величезні воші. Я зрозуміла, що в нього тиф. Це була третя година пополудні, я зійшла вниз до хлопців і сказала їм усім покинути школу. Вони мали йти на ринок, шукати підвід до села або йти додому пішки, бо інакше вони всі захворіють на тиф. Цим способом я, реально дивлячись, ліквідувала в годину часу школу і гуртожиток. Я була молода і це була велика відповідальність, але я була переконана, що іншого виходу нема.

Увечері в гуртожитку залишилася я, хворий хлопчик і ще 18-літній юнак, який не мав де подітися, бо його батька забрали давно на роботи до Німеччини, а мати збожеволіла. Його молодших сестер і братів забрала до себе бабуся і він не мав куди вертатися. Він зали-

шився в гуртожитку на власний ризик... але й на мою велику радість. Бо я без нього не дала б собі раду.

Отже, як тільки діти пішли додому, я того маленького хлопця помила в холодній воді, бо ми не мали чим палити в печі, а вже були великі морози. Я йому дала свою піжаму, постелила свої простирадла і поклала до ліжка. Однак зранку я побачила, що воші сиділи рядочком на моїх чистих простирадлах... Ці воші плодилися прямо на ньому, на його тілі – просто я не знаю, як. Я його знову, з тою страшною гарячкою, помила в холодній воді і, лишивши під опікою старшого хлопця, побігла шукати йому місця в шпиталі. Але всі шпиталі були переповнені, всюди був тиф. Мені сказали, що через кілька днів відчинять новий шпиталь в домі, де колись жив дідич, польський пан, який, очевидно, кудись подівся під час війни.

І за кілька днів справді той шпиталь був готовий. Я найняла підводу, постелила соломи, а той великий хлопець зніс того малого на руках вниз і поклав на підводу. Я завезла хлопця до нового шпиталю, а він був далеко за містом. Там ним заопікувалися дуже добре, це мушу признати. Хоч це не були сестри і майже всі були поляки, вони дітям ніякої кривди не робили і прекрасно опікувалися усіма хворими.

Той хлопчик видужав, по нього приїхала мама (батька він не мав) і забрала його додому.

А школи не було аж до 13 березня. Діти вернули назад аж тоді, коли минула епідемія тифу. З моїх дітей помер один хлопець, на селі. Так як дівчинка померла на холерину, бо не привезли її до шпиталю, так той хлопчик помер на тиф. Решту шкільного року ми закінчили вже без пригод.

У 1942 році, влітку, ми мусили перенести гуртожиток до іншого будинку, там, де була школа, напроти гетто. Гетто вже не було, на тому місці вже була пустеля, сам пісок, бо хати, мабуть, спалили. Тепер в одному будинку були класи і дві великі залі, де спали хлопці. У другому будинку була кухня й нагорі, в одній кімнаті, спало 50 дівчат. Біля них була маленька кімнатка, де спала я. Діти спали на двоповерхових ліжках, де була солома замість сінників. У цій соломі

Учні школи в Білій. 1942 р.

завелася страшна маса бліх і блощиць. У теплу погоду ми виносили надвір ліжка, викидали солому, а ліжка поливали кип'ятком. Це займало багато днів і в той час діти спали на підлозі. Зрештою, у гуртожитку всю роботу мусили робити самі діти.

У той час почалася велика нагінка на українців. За нами, за учителями, почали слідкувати якісь люди, почали підходити під нашу школу. Ми не знали, хто вони, але знали, що це поляки. Нас огорнув такий страх, що якийсь час я барикадувала на ніч вікна і двері, бо ми боялися, що на нас нападуть. Хоч школа була огороджена високим парканом, вищим за людину, але це не могло зупинити нікого, хто хотів би через той паркан перелізти або повибивати вікна, що виходили на вулицю.

Через якийсь час той страх минув, але нагінка на українців не припинялася. Влітку застрелили на вулиці одного нашого вчителя. Він був з Волині. До нього підійшли якісь незнайомі і прямо на вулиці застрелили. Його вагітна жінка передчасно вродила близнята і при пологах померла. А ця його жінка раніше була моєю ученицею, я навіть якийсь час в їхньому домі мешкала.

Потім сталася дуже прикра подія на Підляшші. В одному селі жив український діяч, що був сенатором польського Сенату. Називався Пастернак. Отже той сенатор Пастернак був дуже великим українським діячем. У той час він жив з дружиною на підляському селі. Його сина арештували німці і він сидів у в'язниці у Варшаві. І одного ранку, о 5-й годині, коли надворі ще було темно, до дверей сенатора хтось постукав. Коли він відчинив двері, то на порозі стояв незнайомий у німецькому однострої. Він зажадав від сенатора показати йому документи. Коли сенатор сягнув до кишені за документами, незнайомий вистрелив у нього й на місці убив. Це була дуже велика подія на Підляшші.

Сенатора Пастернака ховали в Білій з великими почестями, зійшлося сотки людей. А коли з в'язниці вернув його син і хотів відвідати гріб батька, то діти донесли нам, що біля гробу сенатора

Похорон сенатора Івана Пастернака у Білій

возяться якісь невідомі мужчини, які ховаються за кущами. Вони, певно, хотіли вбити й сина. Ми негайно дали знати інженерові Пастернаку, щоб він не йшов на цвинтар відвідувати гріб батька, а то й він пропаде.

У той час, коли ми переїхали до нового гуртожитку, з таборів навколо Білої почалися втечі совєтських полонених. Вони втікали від страшних умов у полоні, тікали у ліси і там творили великі банди, які грабували села. Але деякі з них поодиноко йшли на села і там просилися прийняти їх до праці. Коли німці довідувалися, що хтось прийняв такого полоненого, то на місці розстрілювали і полоненого, і тих, хто його прийняв.

У мене була дівчинка років 16 – дуже гарна і дуже розумна, яка дуже добре вчилася. Вона жила яких 18 кілометрів від Білої, на хуторі. Одного дня вона мені сказала, що її батьки прийняли до себе полоненого українця, десь з Центральної України. Можливо, що той хлопець їй подобався. Той полонений працював у її батьків і всі вірили, що їм нічого не станеться, бо вони живуть далеко від села, на хуторі й про їхнього квартиранта ніхто не знає. Але одного дня мене покликали до Жені (так звали цю дівчину), бо вона страшенно плаче. Це мене дуже здивувало, бо вона була дуже весела і життєрадісна. Виявилося, що приїхали люди з села й принесли вістку, що німці вбили батьків Жені. Хтось доніс, що в них працює полонений і німці приїхали, вивели батьків перед хату й розстріляли, а сусідам наказали закопати трупи під порогом.

Я стала бідкатися, що тепер станеться з її молодшими братом і сестричкою, що буде зі старшим братом? На те Женя мені відповіла, що старший брат утік, а молодших забрали люди, німці помітили, що в хаті є також діти. А вона ще сьогодні найме підводу, поїде на хутір, викопає батьків і поховає їх по-християнськи.

І вона вночі, коли в нас уже після шостої вечора не можна було виходити з хати, пішла одна додому, через ліс. По дорозі вона зайшла до лісничого, який дав їй коня та підводу. Вона з тим лісничим пішла до хати, сама викопала батька і маму, поклала їх на підводу, завез-

ла на цвинтар і сама поховала... 16-літня українська дівчина... Отакі в нас безіменні герої!

Після того вона вернула до школи. Це було десь у травні і скоро прийшли Зелені свята. І Женя знову захотіла поїхати додому, щоб маленькому братику і сестричці, яких пригорнули сусіди, щось зварити, щось спекти. Вона також вірила, що з лісу прийде її старший брат і вони разом матимуть Зелені свята.

Вона наварила-напекла, посадила братика й сестричку за стіл, відчинила вікно в надії, що з лісу прийде старший брат. І він прийшов! Але як тільки він прийшов, приїхали німці – сусіди донесли. І в неї на очах, і на очах тої товаришки, що з нею поїхала, і на очах маленьких братчика і сестрички, розстріляли під стіною їхнього брата. А йому було тільки 17 років... І його також закопали під хатою.

Вона вернула до школи не зразу. Вона знову віддала сестру і брата добрим людям. Я благала її, щоб вона вже не вертала до хати, але вона мене не слухала. Я її просила, щоб вона забрала брата й сестру звідти, а я їх завезу в Галичину, де є сиротинці, але вона й чути про це не хотіла. Я так і не знаю, як склалося її життя, бо в 43-у році я покинула Підляшшя.

Я мусила їхати з Підляшшя, бо важко захворіла на хребет. Я опинилася в шпиталі у Львові. Мене хотіли дати у гіпс, але тому, що за мною стало шукати ґестапо, я мусила швидко тікати зі шпиталю.

І так уже до кінця війни я поневірялася світами...

Відредагований транскрипт інтерв'ю, який буз записаний 22 березня 1989 року в Торонто як частина проекту Українсько-Канадського Дослідно-Документаційного Центру "Друга світова війна – усна історія". Оригінальний транскрипт запису з магнітофонних плівок зберігається в УКДДЦ під грифом Oral History–Vertical Files–Iryna Hoshkowsky–Envelope #129.

Микола Марухняк

Страдницький триптих

У довгі осінньо-зимові ночі часто пропливають перед моїми очима, як кадри кінострічки, давні події, що відбувалися в моєму рідному селі Годованці Томашівського повіту. Від того часу минуло понад сімдесят років, однак дитяча пам'ять з фотографічною точністю закарбувала незвичні для мирного трудового села прояви насилля, зневаги і ненависті. Ці спогади стискають тугою серце, викликають щем у душі за втраченою, хочеться надіятись, що не назавжди, малою батьківщиною. В цих коротких споминах опишу лише три події із останніх років проживання нас, холмщаків, на своїх етнічних землях. Отже…

Подія перша

Був чудовий літній ранок 1938 року. Як завжди, в таку пору гнали корів на пасовисько, господині порались у дворі і в хлівах біля курей, гусей, кормили свиней. Тато напував коней, бо збирався їхати в поле. Моїм обов'язком було вигнати гусей на вигін, що якраз напроти нашого двору, і зрідка наглядати за ними. Все йшло звичним чином, всі люди були зайняті якоюсь роботою, щоденними клопотами, які споконвіку супроводжували життя селян.

Ближче до полудня якось затихло село. Дочасно повернулись з поля тато і мама, яка веліла мені загнати гусей до двору і не виходити за ворота, бо щось будуть затівати поляки. До речі, поляки складали майже половину мешканців села. Останнім часом відчувалось наростання неприязні зі сторони поляків до нас, українців. Це передавалось від дорослих і дітям. Почастішали між дітворою бійки за виразною етнічною ознакою, помітною стала відчуженість між польськи-

ми і українськими дітьми і в іграх як у селі, так і на пасовищах, де разом пасли худобу. Стосунки в селі загострювались. Пом'якшували цю ситуацію спосіб сільського життя і звичаї, коли і українці, і поляки щоденно з раннього ранку до пізнього вечора працювали в полі, на городі, в хаті, в хліві, в стайні, в стодолі. Лише в неділю селяни йшли до церкви і дозволяли собі хоч трохи відпочити, поспілкуватися з родичами і сусідами.

У цей час шовіністично налаштовані поляки вели агітаційно-пропагандистську роботу серед польської частини населення про несприйняття української мови, православної віри, потребу в нищенні наших храмів.

Отже, в обідню пору цього фатального дня село затихло, відчувалась якась напруга, вулиця знелюдніла, всі чогось чекали. Згодом десь почувся гул багатьох голосів і тупіт великого гурту людей. Це поляки, переважно молоді чоловіки, йшли з кінця села, і до їхнього гурту приставали інші. Вони несли згортки мотуззя, сокири, пили, кайла, лопати і викрикували: "Русіни – схизмати", "Нєх жиє Польска!"[91] і попрямували до центральної площі села, де стояла наша церква, побудована ще у 1911 році.

Як відбувалося злодійське руйнування красивого, самобутнього цегляного храму в Годованцях, я не бачив, бо в щілину з причинених воріт нашого двору церкви не було видно. Очевидці розповідали: поляки, перш за все, по драбинах видерлись на дах церкви, до бані і стали підрубувати її. В моїй пам'яті залишилися тільки глухий потужний звук падіння на землю церковної бані і хмара пилюки, що високо піднялась над місцем падіння бані. Одночасно з цим почулися дикі, войовничі викрики і регіт чисельного гурту фанатів.

Коли цей гамір трохи вщух, з різних кінців села линуло тужливе жіноче голосіння. Це оплакували це святотатство і прощались з намоленим рідним храмом Божим. Цей плач і водночас молитва Госпо-

---

[91] Русини – схизматики! Хай живе Польща! (пол.)

ду Богу нашому стискали душу, вселяли страх в дитяче серце і, дивлячись на почорнілі обличчя батьків, я думав, що настає кінець світу.

Церква була вщент потрощена за кілька днів. Кожну цеглину поляки очищали і перевозили на окремий майданчик, де планували збудувати костел, оскільки до того часу для молитов служила трухлява дощана будівля. Невдовзі на місці колишньої церкви залишився лише фундамент, а потім він заріс травою.

Згодом з'ясувалось: передбачливі віруючі, що мешкали поруч з церквою, зняли ікони, хоругви, розібрали вівтар, забрали церковне начиння і надійно сховали. Через рік, коли церква була відкрита, усе знадобилося.

Подія друга

Німецька окупація трохи загальмувала шовіністичну істерію і полонізацію українського населення Холмщини. Припинились гоніння на українців, на деякий час була відкрита українська школа, поновлювались нормальні стосунки між людьми, незалежно від етнічної приналежності. Однак відносне замирення тривало недовго.

Ситуація на фронтах Другої світової війни для німців складалась не найкраще. Вони зазнали поразки на Східному фронті. На заході відкрився другий фронт. Німцям було не до українців і їхніх проблем. На цьому тлі у 1943–1945 роках розпочалася нова хвиля полонізації українського населення, розпалювання міжетнічної ворожнечі, нищення будь-яких ознак національної ідентичності, аж до фізичного знищення української людності.

У той час усі вечорами або серед ночі спостерігали заграви над сусідніми близькими і далекими селами. Наступного дня вже поширювалися вісті: хто напав, на яке село і скільки жертв було внаслідок цього нападу. Спочатку це робили польські бандитські формування, що вбивали українців, палили їхні оселі, грабували майно. Згодом для захисту українського населення виникли загони із представників місцевої громади, а в прикордонні з Галичиною допомогу їм на-

Курс українських учителів у Холмі. 1940 р.

давали і підрозділи УПА. Їх військові акції були відповіддю на страхітливі криваві злочини польських банд.

У нашому селі поступово наростала тривога, стосунки між українцями і поляками, мов іржа, роз'їдала недовіра. Всі були стурбовані подальшою долею, бо ніхто не знав, коли і хто нападе на нас, де сховатись і куди тікати.

На зборах односельців було вирішено організувати своєрідний самозахист, з цією метою усі чоловіки збиралися в школі для почергового спостереження за околицями села. Спостерігачі щодві години змінювали один одного, а саме чергування тривало протягом декількох тижнів у травні-червні 1944 року.

Якось місячної ночі, уже над ранок, спостерігачі подали сигнал, що від фільварку до села рухаються дві колони. Це були поляки. Ми з сестрою Марійкою і тіткою Вірою почали тікати на торфо-

вища. Тато і мама, забравши худобу і коней, подались до села Новосілки (територія Галичини).

Тоді ж у селі почалась стрілянина, запалали перші пожежі, городами блукали перелякані корови і коні. Я вперше у житті почув, як свистять кулі. Було боязко. Мучила невідомість: де тато, де мама, чи живі вони?

Як з'ясувалося пізніше: коли ми всі в післяобідню пору зібрались вдома, на наше село вночі напав підрозділ УПА. Вояки зайшли зі сторони польських теренів, то був їх тактичний маневр, який їм удався.

Частина поляків, спантеличена цим маневром, не поспішала втікати з села, а навпаки – декілька найзатятіших озброєні вийшли назустріч підрозділу. Звичайно, упівці їх знищили. В цей день в Годованцях було вбито 19 поляків. Решта поляків, що повтікали з села вночі, вже до своїх домівок не повернулись і розмістились у сусідніх селах, переважно в Ярчеві.

Українці, боячись помсти зі сторони поляків, почали готувати свою самооборону. А молоді хлопці добували зброю у галичан, часом знаходили її в оселях колоністів. Один із чільників підрозділу УПА дав нашій самообороні кулемет. Час від часу з нього стріляли в сторону Ярчева, щоб дати знати полякам, які там засіли, що в Годованцях до оборони готові.

Коли з'явився захист, село стало жити своїм звичайним життям: селяни косили сіно, збирали врожай, випасали худобу. Лише тривога не полишала людей: що буде далі? А гуркіт фронту, що наближався, давав хоч якусь надію на краще і спокійніше життя після війни.

У селі – хто жартома, а хто з вірою – говорили, що три місяці прожили в самостійній Україні, коли в наші сільські справи не втручались ні польська, ні німецька влада. Це тривало аж до приходу в серпні 1944 року радянських військ.

Подія третя

Минуло кілька днів після того, як фронт відійшов на захід, а в селі вже з'явились поляки-односельці, одягнені у форму польської міліції, обвішані новенькими радянськими автоматами і з білим орлом на кокарді фірмового кашкета. Вони нахабно заявляли, що час розплати вже близько. Радянські офіцери навіть не перевірили їхні документи і наказали повертатися до Ярчева.

Знову в селі стало тривожно і всі чекали чогось страшного.

Тоді ж з'явився в селі представник радянської адміністрації і, зібравши людей, заявив, що військові підрозділи не можуть довго залишатись у селі, бо їм треба рушати на фронт, а в такому випадку мирне українське населення останеться без захисту і гарантувати його безпеку ніхто не зможе. Він також повідомив, що між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення укладено угоду про переселення українського населення з території Польщі на територію України. Це повідомлення шокувало нас. Замість очікуваного приєднання споконвічних українських етнічних територій Холмщини і Підляшшя до України, нам "єдиновірні брати" запропонували покинути рідні землі, мальовничі села, поля, оселі, цвинтарі і їхати у безвість.

Створюючи псевдодемократичні умови переселення, його організатори і виконавці надали нашому селу право вибору місця евакуації, а саме: Одеська, Миколаївська або Херсонська області.

Довго і бурхливо проходило обговорення цих пропозицій, а організатори переселення квапили, погрожували залишити нас напризволяще, а особливо впертих вивезти в примусовому порядку. Боячись репресій, односельці дали згоду на переселення в Одеську область.

А тут уже й Новий 1945 рік, відсвяткували Різдво Христове, свято Василя, Водохрещу. Весь цей час минав у клопотах до так не бажаного переселення. Люди різали свиней, курей, гусей, бо їх заборонялось брати з собою, робили дерев'яні ящики під зерно, муку, крупи, ув'язували паки з одежею, постіллю, взуттям, окремо готу-

вали фураж для корів і коней (дозволялось брати по дві корови і по парі коней на сім'ю).

Нарешті прийшла звістка, що на станцію Белзець подано вагони для мешканців нашого села. Під наглядом військових люди стали вантажити своє добро на сани, вони доправляли його до потяга, складеного з товарних вагонів. Окремо гнали корів на мотузках і прив'язували їх неподалік від цього ешелону. Було гамірно, ревіла худоба, час від часу стукотіли колеса поїздів, що мчали повз нас.

Нарешті наказали сідати у вагони. Нашій сім'ї, що складалась з шести осіб, і сім'ї мого дядька (татового брата) виділили окремий вагон. Швидко прикріпили заздалегідь приготовлені східці і почали заносити свої речі. У вагоні було чотири малих віконця, розташованих під самим дахом. Коли закривали, а точніше засували широкі двері, у вагоні ставало темно. Звичайно, тут і туалету не було, панував холод, тому ніхто не роздягався. Нас попередили, що необхідно запастить їжею і водою, бо можливі довготривалі зупинки поїзда на роз'їздах у полі, тоді ні води набрати, ні кип'ятку зварити.

В інший вагон тато з братом Іваном повантажили вози, сани, запас кормів для корів і коней, завели чотири корови і дві пари коней. Домовились, що в цьому вагоні буде постійно знаходитись хтось із дорослих для нагляду за тваринами.

Нарешті і нам наказали заходити до вагонів, бо поїзд буде рушати. Зайшли, стало тихо, тільки у жінок сльози текли по щоках, вони молились. Загуркотіли великі залізні двері, а сам вагон здригнувся, почувся скрип буферів і, давши гудок, поїзд рушив у безвість.

Ці три події, ці великі художні полотна закарбувались у моїй дитячій пам'яті, зараз часто зринають у пам'яті й ятрять давню рану, адже втрачено щось найдорожче... Чому так немилосердно поставилися до долі сотень тисяч таких же, як я, людей, що хотіли так небагато – жити на своїй землі? І досі не знаходжу відповіді на це запитання.

Спогад надруковано на веб-сторінці товариства "Холмщина" – Київське Ветеранське Правозахисне Товариство Депортованих Українців ім. Михайла Грушевського. Передруковується зі згоди Товариства.

Надія Коробчук-Горлицька

Крізь воєнні лихоліття

Я народилася 1922 року в селі Кульно Білгорайського повіту Люблинського воєводства. Мій батько був священик – отець Гавриїл Коробчук, митрофорний протоієрей. Мама була з дому Миклашевичів з Білорусі. Нас було 4 дітей: брат Левко і три сестри – Любов, Надія і Віра.

Польська влада, прийшовши, відразу ж залишила батька без роботи. Наша родина мусила перебратися до діда, а батькові дозволили виконувати обов'язки православного священика аж у 1927 році. Він був щирим українцем. Після евакуації 1915 року в Росію ("біженства") і повернення після війни додому батько опинився в холмському селі Кульно, хотів, щоб у ньому був гурток "Рідної хати" (регіональна організація в Люблинському воєводстві, аналогічна "Просвіті"), щоб у школі для українських дітей православна релігія викладалася українською мовою, щоб рідна мова була у школі. За це польські шовіністи мали батька на оці. Не церковна влада позбавила батька праці, а саме державна влада.

У 1929 році я стала ходити до школи. Було це на Грубешівщині у селі М'яке, а закінчила 7 класів у селі Бончі: батько переходив із парафії на парафію. Далі я вступила до польської гімназії. Вчилася в ній серед дітей поляків і жидів я одна українка. Гімназія знаходилася в місті Замості. Наша сім'я в той час більше 10 років жила в Бончі. Населення там було в переважній більшості українське, поляків – зовсім мало. Навіть не було костьолу, а кірха[92]. Православна церква, в якій служив батько, мала дуже гарний вигляд.

---

[92] Кірха (нім. Kirche) – лютеранська церква.

За весь час навчання у школі я не мала ані одного уроку української мови. Хоч більшість населення в Бончі було українським, рідною мовою викладав дітям у школі тільки батько – уроки Закону Божого. Парафія складалася з декількох сіл. Батько ходив по селах в усі школи і скрізь викладав релігію дітям православних тільки українською мовою. Всі ці діти мали приходити до церкви в Бончі сповідатися. То був обов'язок батька привчити дітей ходити до школи, молитися, сповідувати свою православну віру.

Службу Божу батько відправляв у церкві старослов'янською мовою, а проповіді поляки примушували його говорити по-польськи – спочатку в державні свята, потім взагалі, коли Служба служилася. Тільки польською мовою. Навіть звертатися в церкві до людей. То батько взагалі перестав проповіді говорити. Бо ж на всіх службах у церкві був присутній поліцейський – в усьому своєму риштунку стояв усю Службу і слухав.

Наша родина виховувалася в українському дусі – батько і брат читали українську літературу, а ми, дівчата, вишивали українські сорочки. Мама любила одягнути нас в українські костюмчики, а батько все своє життя ходив в українських сорочках, мав тільки дві "урядові", коли треба було їхати до староства. Товариства "Рідна хата" в селі не було, воно поширювалося більше у Грубешівському, Холмському повітах. Люди вважали себе не так що українцями, а православними – але не поляками.

Комуністична партія мала свої осередки на Холмщині майже по всіх селах. Пам'ятаю про такий випадок. З тюрми випустили дівчину-комуністку. По тому вона померла. Її ховали, як члена партії з тумбочкою замість хреста, без священика. Це було в селі Стара Вісь, ґміна Чайка. Я саме ходила до сьомого класу, бачила, як ішов похоронний похід, було дуже багато людей з червоними бантами, на цвинтарі говорили над труною промови.

Батько виписував ряд часописів, то наша родина знала про голод в СССР, про релігійне гоніння, що руйнують церкви. Вся інтелігенція знала. Збиралася на храмові свята, це обговорювалося.

(ZEITUNGSDRUCKSACHE) Ч. 1-2 Різдво Христове 1943. Рік I.

ХОЛМСЬКА ЗЕМЛЯ

РЕДАКЦІЯ:
Краків, Ожешкової 7.
Тел. 104-81.
АДМІНІСТРАЦІЯ:
Краків, Райхштрассе 34.
Тел. 230-39.

ТИЖНЕВИК
„Cholmer Land" Wochenausgabe
SCHRIFTLEITUNG: Krakau, Orzeszkowagasse 7. — Fernruf 104-81
VERWALTUNG: Reichsstrasse 34. — Fernruf 230-39, 146-42

ПЕРЕДПЛАТА:
Чвертьрічно — 3.50 зл.
півріччно . . . 7.— зл.
Ціна прим. 30 сот.

„Добрий вечір тобі,

Минуло майже 15 літ, як замовкло на Холмській Землі українське друковане слово. І ось Провидіння захотіло, щоб озвалось воно знову в тому грізному часі, коли валяться в румовища старе, а повстає на його місце нове життя. Не сліпий хіба випадок, що залунає це слово з Давньої столиці саме в той час, як одвічними прадідівським звичаєм славитимуть українці-холмщани в своїх колядках „Бога Предвічного", „Слово-Отче", що „дерело на ся тіло". Зворушливі дзвони й порівняння тиснуться при цій пісні до голови і серця.

Довгими тисячоліттями, ген аж з своєї давнини поганських часів починаючи, та пізніше доказівки через світло віри Христової різьбилася душа нашого народу, формувався його світогляд, росло почуття моралі, права й сили. В гармонійну цілість сплетена віруючими „Дажбожиних внуків", як називали себе наші предки ще поганських часів, з вакуки нової віри християнської, яка повчала їх, що з народженням Бога — Слова дано право їм віруючим у Імя Його „Синами Божими називатися". Величня ідея споріднення людської істоти з Вищою Вічною Істотою була близька і зрозуміла і прадідам нашим, славним рускам — народові княжих воїв та хліборобів-господарів.

У свідомості цієї думки корінилося і з неї виростало почуття власної гідности українця, свідомого господаря батьківської землі, посіч всієї хліборобської традиції і культури. Народні звичаї, обряди, пісня, пісня переткані великою любовю до праці „Пана господаря", високою пошаною до його особи. Особливо в святочних обходах та звичаях рідяниних червоною ниткою проходить почесна роля Пана Господаря. Бо ж ці свята є врочистим переглядом заобутків його хліборобської праці за минулий рік та заповідию моїх досягнень на рік майбутній. Тому-то в повних поетичних образів рідяних колядках та щедрівках наших почесне місце займає „Ясен місяць, наш господар". Оце від віків замовлене почуття власної гідности було, є і буде найкращою прикметою нашого народу, а передовсім основи його — нашого селянства.

Та не у всі часи і не на всіх землях наших Історія сприяла зростові цього почуття і не всі верстви народу однаково його плекали. Чуже панування, яка веліла та виділ, розкладала народню душу, знетрювала з неї і не почуття, намагаючись замість його зашепити нові незвичайні думки, форми та звичаї, викидати з українських почуття національної гідности свого рідного, наносити підступом чи насильством чуже суспільне, як щось вище, сфальшувати та викривити те, чого вкорінити в душі народньої не вдається, ось до чого у всі часи змагали чужинці, що панували дебудь в Україні, а перш за все на її окраїнній Холмській Землі.

Ці сади чужинецької неволі ми кожному кроці зустрінемо ми сьогодні на нашій Холмщині у житті збірному як і у поставі окремих. Не час і не місце тут розповідатись широко на цю тему. Не будемо досліджувати, як глибоко сягнули ці розкладові впливи. Історія останніх літ показує, що морального хребта народу, які його духа вони не зломили.

Коли впали пута неволі, народ з запалом кинувся до відбудови свого життя у найтяжчих умовинах воєнного часу і при всіх труднощах впертно розпочату працю вели. Але чи всі до цієї праці станули так, як добрі господарі своєї землі. Скільки то одиниць з-поміж українців-холмщан стоїть осторонь усякої національної громадянської праці, або нещасно їй приглядаючись, бо й виразно відмовляючись від національної спільноти. Скільки то є ще кваліфікованих інтелігентських сил: лікарів, правників, інженерів холмщаків-українців, що спокійно сидять на етнографічно спольських землях, нищуючи чужі, та все знаходячи виправдання, чому не несуть свого знання і праці на рідну Холмщину. А скільки тут на місці таких ніби інтелігентів-хитрунів, що раді були б носити при собі по дві, а може і три вивіски своєї національної приналежности, на кожний випадок і потребу. В порівнянні до тих людей, переважно з міста, наші селяни в більшості можуть уважатися за елемент національно твердий і вироблений.

Випадки останніх літ нераз давали приклад, коли в обставинах дуже складних, часто драматичних, не зважаючи на провокаційну роботу чи пастку ворожих йому елементів, наше селянство не виріклося ні своєї національного імени ні відповідальности за національно-громадську працю.

Ми певні, що на ділянці національна постава в остаточному висліді все буде належно оцінена своїми і чужими. До цих власне селян-господарів, вісників носіїв наших традицій, що через усі хуртовини в долі і недолі зберегли до наших часів незатерте українське обличчя старої кривої Холмщини, неламану волю її синів до власного вільного національного життя, що в найтяжчих хвилинах пам'ятають про гідність свою і нарату свого — до них усіх звертаючись в перших рядках відновленого тижневика з рідним привітом, що лунає тепер по всій широкій українській землі:

Добрий вечір Тобі
Пане — Господарю, Радуйся!

В. Соловій.

З РІЗДВОМ ХРИСТОВИМ!

„ОЙ, ВИДИТЬ БОГ, ВИДИТЬ ТВОРЕЦЬ, ЩО МИР ПОГИБАЄ
АРХАНГЕЛА ГАВРИЛА В НАЗАРЕТ ПОСИЛАЄ..."

Готуйте шляхи Господеві!

Як іскра, під попелом ватри забута,
У душах вненевних жеріла нашіх
І тугу будила, бо важко так бути
У вічнім чеканні, чи прийде Месія.

На небі — зорі світанкової світло;
І ніч вже кориться до ясних стін дневі.
Ось кличе Предтеча Нового Заніту:
— „Готуйте шляхи Господеві!"

Як вітер березу — рвав душі їх сумнів:
— „А може не прийде? Кудою? Та й звідки?"
І думав Предтеча: „Це — збуджені в трумні!
Це — птахи, що гинуть в вічнечній клітці...

„Не мисліть, що прийде Месія шляхами,
Які ви втоптали до свого Вадла!
Здовж тої дороги — з ненависти пламі
За брамами хат душогуби чекали б.

„Назустріч вихольте, зелинені в вірі
В одне із великих Господніх призначень-
І серце розвийте гаряче і щире —
Месії ж не можна стрічати інакше!

Назустріч вихольте! Як браття, в любові,
Як голуби чисті і сильні, як зелм.
Месія надходить для світу обнова —
Готуйте ж шляхи Господеві!"

Я. Заремба.

Пане Господарю!...

Перший номер тижневика "Холмська Земля". 1.01.1943 р.

Щодо рівня національної свідомості, то ми твердо знали, що є українцями, хоч поляки нераз кпили з нас. Ми ж були горді з того, що є українцями. В гімназії мене в 1939 році викликали, казали міняти свою національність і релігію, але я знала: мій батько є українець, так і твердила. А вони мені: "Але ж жодної України не було, а тільки Червона Русь". А я їм: "Батько – українець, і я також українка. А свою віру я ніколи не поміняю".

Костел був у селі через дорогу від церкви. Священик і ксьондз мали бути в селі зразком інтелігентності. Один одному кланялися, віталися, польський ксьондз до нас не заходив, але мій батько з мамою були у ксьондза. З якої оказії, не пам'ятаю, дитиною була, але знаю, це було… Очевидно, в селі раніше жили німці-колоністи, бо кірха, що залишилася по них, була зовсім іншої архітектури, ніж католицький костел. В селі не було жодного німця, в кірсі служив римсько-католицький ксьондз.

Поляки і українці на ту пору жили безконфліктно. Було багато мішаних сімей. Якщо батько був поляк і родилися сини, то вони йшли до костьолу, коли мати українка, то дочки – до церкви. Дуже багато було у нас мішаних сімей і ворожнечі — жодної.

У 1938 році стали приїжджати на села польські пацифікатори, били українців, палили села. Наприклад, у Бончі на Пречисту військові йшли до будинків українців, нищили, рубали, нафтою обливали, а потім палили. Пожежа була велика, згоріло багато будинків.

І все ж із місцевими поляками українці продовжували ладнати. Поляків було значно менше. Вони любили слухати українські пісні. Як хор із церкви ходив до українців колядувати від хати до хати, то поляки запрошували до себе поспівати православних колядок. У мене були подруги, сусідки-польки, я з ними ходила до костьолу на Пастерку перед Різдвом. Вони запрошували на Вілію, а ми їх – на свою. Звати було одну Цеся Шпак, брат у неї був Болєк. …Коли батька влада записала на вислання до концтабору у Березі-Картузькій, саме знайомі поляки підказали нам, щоб батько скрився.

Ще у 1938 році, як я була в гімназії, то чула розмови: поляки хочуть забрати в чехів Заользє (Сілезію Заользанську), з факелами маніфестації робили, галасували: “Не дамо ні ґудзика з нашого мундуру!” Були наставлені дуже героїчно. Але в 1939 році польську армію було розбито за 2 тижні.

Із початком Другої світової війни першою прийшла до нас Совєтська армія. Була у нас 2 тижні, потім відійшла за Буг, а до нас прийшли німці. Потім у 1940 році, як владика перевів батька до Холма, то я вперше побачила багато німецького війська і табори для військовополонених. Молодь була налаштована здебільшого прокомуністично, зустрічали совєтську армію привітно. А совєтські солдати, як їхали на танках перед церквою, то, ми бачили, кашкети свої знімали, ніби щоб потилицю почухати, боялися відверто знімати – у них це було задушено.

У нас на подвір’ї совєтські військові стояли впродовж усіх двох тижнів. Був серед них політрук, багато всяких інших. Хочу сказати, що нашій родині вони нічого поганого не зробили. Заходили до нас у дім. Мама завжди пригощала їх чаєм. Щоправда, у католицького ксьондза забрали дещо – то сіль, то нафту. Це було… Розповідали, що живеться в Совєтському Союзі дуже добре, рай. Були люди, молодь, які вірили в це. Багато хто з них тоді ж зібралися і поїхали за Буг у Радянську Україну. Та коли в 1939 році в нас уже були німці, вони, хто як міг, верталися назад, бо вже встигли зазнати “совєтського раю”. Вони розповідали, що там нужда, біда. Було правдою й те, що казали політруки: школи безплатні, дитячі садки. Але, все ж, життя там було дуже важким. Ніякої влади політруки тоді не встановлювали, тільки збори робили, агітацію вели, хвалилися, що в Радянському Союзі жити добре, були певні, що на Холмщині залишаться. Але вийшло їм розпорядження вернутися, то тихо-мирно пішли… Ще хочу сказати, що в селі Бончі був фільварок графа Потоцького. То його після агітації совєтів, з їхнього дозволу було розгромлено – селяни розібрали майно, худобу.

Німці, як прийшли, то в нашому селі не були. Дозволили відкрити українські школи й садочки. І було це відразу. Інтелігенти з Волині, втікши від совєтів на Холмщину, стали вчителювати, працювали вихователями садочків, організовували освітні заходи з молоддю. Із Галичини теж приїхали до нас інтелігенти. Школи, дитячі садочки українські відкрили – люди самі складалися, підтримували… При німцях польських шкіл у нас не стало, були тільки українські.

Восени 1940 року ми переїхали до Холма, знайшли там і українську гімназію, і українські банк і театр. Православний владика мав тут свою консисторію. У Холмі від католиків забрали й повернули православним давній наш собор – від 1922 року він був католицьким. Як прийшли німці, на Холмщині з 1939 року стали організовуватися українські допомогові комітети. Мого батька вибрали головою такого комітету в повітовому місті Красноставі. До цих комітетів належала українська інтелігенція, адвокати зокрема. Як прийшли німці, то ніхто

Сім'я Коробчуків. У першому ряду о. Гавриїл Коробчук з дружиною Вірою та невісткою Вірою з сином о. Лева Коробчука Олександром. У верхньому ряду стоять Надія, Лев та Люба Коробчуки

Будинок української гімназії та банку в Холмі на адміністративних марках

Будинок управи української кооперативи в Холмі на адміністративній марці

Будинок УДК в Холмі на адміністративній марці

з нас уже не мав більше потреби вкривати, що він є українцем, – стали підтримувати свої національні організації. …Щодо того, як німці ставилися у той час до українців, то, пам'ятаю, вони бували у церкві на Службі Божій, яку провадив батько. …У селі Красничині був старовинний цвинтар, на якому поховані австрійські вояки. Німці влаштували освячення цвинтаря, батько виконав це. Ще німці якось захотіли побачити, як у православних відбувається вінчання, відвідали весілля, вели себе дуже ввічливо. В українців з поляками ворожнечі не було, поляки сиділи тихо і українці теж сиділи тихо. Хоча при німцях українці стали почувати себе краще – мали дозвіл вчити дітей у гімназіях, училищах українською мовою, ходити до школи, театру. України при Гітлері жодної не було, але дух, наставлення молоді були піднесеними – ми мали більше певності в тому, що маємо свою націю, можемо себе якось показати.

Мій батько при німцях продовжував бути священиком, став у Холмі заступником настоятеля собору, належав до консисторії владики Огієнка. До Холма ми перебралися в 1940 році восени. Поляки в німецькій адміністрації відразу ж взяли мене на облік – на вивезення

до Німеччини на роботу. Мені було 19 років. Рано-вранці прийшло до нас двоє поліцейських-поляків з німцем, мене з двоюрідним братом, який мешкав у нас, Льонею Красем, забрали. Я було хотіла тікати, мама стала просити, щоб цього не робила, бо вб'ють. Батько відразу ж пішов до владики Огієнка, той своїми каналами звернувся до німців, і мене з двоюрідним братом випустили… А тоді вранці завели нас у поліцейський постерунок. Його величезний зал був порожнім. Ми були одними з перших. Коли ж нас звідти випускали, то весь той зал був повен молоді і була вона українською. Нам пощастило одним. Ми були винятком. Решту всіх повезли до Німеччини.

З Волині, знаю, через Холм цілими ешелонами везли до Німеччини молодь. Знаю таких, хто зміг втекти з вагонів. Вони потім мешкали в Холмі. Це – Нестерович Олексій родом із Маневич. Залишився в Холмі, потім закінчив тут духовну семінарію, став священиком. Тоді він одразу звернувся в консисторію… Приходили листи з Німеччини до мого брата – товариш його писав, Коля Нестерович. Йому консисторія теж допомогла визволитися. … У Холмі був табір військовополонених. В консисторії, відомо було мені, складалися списки полонених українців з Волині й Холмщини. За сприяння владики Іларіона (Огієнка) їх відпускали.

При німцях у Холмі заснувався союз українських кооператив. Раніше був тільки польський "Рольнік", тепер і український став існувати. Німці зобов'язували селян здавати на контингент (постачання) збіжжя. То українці звозили його до українського "Союзу", а поляки – свого "Рольніка". Звичайно, все йшло німцям. Вони вивозили збіжжя ешелонами.

Був у Холмі український театр Обідзинського. Керівник його мав дочку Лесю і сина Богдана. Знаю, що Обідзинський у післявоєнний час опинився в Черкасах, там похований із дружиною і дочкою. Спектаклі театру користувалися популярністю. Квитки дістати було важко. Ходили на вистави не тільки світські люди, а й священики з сім'ями, бо там було українське слово, українська пісня.

Стала я працювати в пресовому відділі консисторії. Там готувався до друку журнал, назви якого я вже не пам'ятаю[93]. Був релігійного призначення. Писалося в ньому про церковне життя парафій. Журнал розсилався по парафіях. Спочатку друкувався на матрицях. Потім німці привезли ротатора, щоб швидше друкувати. Далі я захворіла, мені стало важко друкувати, то я перейшла до "Союзу українських кооператив". Батько був авторитетним, представив мене там. Працювала в зерновому відділі, через який ішла вся документація здачі контингенту. Було в нас 3 директори: Лютий, Крат і Гуль. Один – головний, другий – збіжевий, третій – господарчий. Приймали контингент. Селяни, пам'ятаю, мусили здавати не тільки зерно, але й картоплю, сіно. Все вантажилося, і німці везли все це до себе.

При німцях поляки організовували свої підпільні збройні групи. Нападали вони, зокрема, на православних священиків, убивали, учителів, українську інтелігенцію винищували. Самі ж ховалися по лісах. Вони були проти німців, але й проти українців. Назагал поляки з українцями жили мирно, але коли була змога себе показати, то поляки завжди були проти українців.

У ратуші в Холмі, де урядували німці, були великі зали. Український комітет подбав, щоб там відкрити українську бібліотеку. В ній було багато українських книг. Потім, як у 1945 році поляки вигнали нас, українців, із Холма, то всі ці книги, всю бібліотеку, замість того, щоб зберегти хоч би для історії, спалили. Це я на власні очі бачила – великий стос українських книг, підпалений поляками, на бруку перед магістратом.

Ворожнеча панувала навіть на релігійному тлі – не з вини українців, звичайно, – поляки понищили дуже багато українських церков. Польські банди нападали на українське населення, передовсім інтелігенцію – мордували, нищили. Так, у 1944 році замордували мого брата Олега Коробчука – йому ще не було 30 років – свя-

[93] Мова йде про "Звідомлення з Холмсько-Підляської Єпархії", які виходили в Холмі з 1939 по 1944 рік тиражем 500 штук.

щеника в селі Ласкові Грубешівського повіту. Було це 10 березня 1944 року. Тоді там у Ласкові за один день польські бандити вбили, спалили 263 душі... Село було величезне, церква дерев'яна – нічого не залишилося. Це зробило польське військове підпілля разом із місцевими поляками.

Поляки тоді організувалися у великі банди, хто їх озброював – не знаю. Вони намагалися винищити на Холмщині нас, українців, у першу чергу – інтелігенцію. Наші люди по селах копали схрони. Щоб уціліти, треба було ховатися під землю чи в ліс. Озброєні поляки перестрівали українців на дорогах. Спіткають підводу, питають одне: "Хто ти?'' Якщо українець – відразу вбивали. Селяни діставалися до Холма, до Українського допомогового комітету, скаржилися…

У Ласкові мій брат жив з родиною. Як поляки стали винищувати українську інтелігенцію, то брат відвіз свою сім'ю до родини жінки у село Вербковичі. У тому селі був німецький постерунок, безпечніше ніби. А на Ласків напали озброєні поляки. Свідки, що залишилися живими, казали: їх були сотні, це був підрозділ Армії Крайової. І дуже їм у цьому допомогли місцеві поляки. Брата замучили. Всього тоді в Ласкові загинуло від рук польських бандитів 263 душі. Є списки, в яких числиться 265 осіб. Про це багато писала і розповідала свідок трагедії Мельник Надія Миколаївна. Її дочка Хоменко Марія Іванівна записала спогади матері[94].

За 20 кілометрів від Холма було село Верховини[95]. Розповідали таке. Хтось у селі пустив чутку, що до села наближається підрозділ УПА. Дівчата, хлопці з хлібом-сіллю вийшли його зустрічати. Виявилося ж, що це – польська банда. Вона оточила село і дуже багато його мешканців, українців, винищила. Дехто намагався ховатися по горищах, погребах – знаходили. У селі був новопризначений священик, – прізвища його не пам'ятаю, його матушка уціліла, бо забігла

---

[94] Спогад Надії Мельник друкується у цьому томі на 94–118 сторінках.

[95] Напад на село Верховини вчинив відділ Національних Збройних Сил (пол. Narodowe Siły Zbrojne) 6 червня 1945 р. Вбито 194 українців цього села.

до польської сім'ї, ці поляки сказали, що вона – їхня родичка. Таким чином вона врятувалася, а священика закатували.

Німці до українців і поляків – робили ми висновок – ставляться так: на Волині підтримують поляків, а на Холмщині – нас, українців. Щодо нас – то це була лиш ілюзія, ніби постане Україна. Час це показав…

Як жили ми в Бончі, то у мене була подружка. Звали її Цеся Шпак. Мешкала по сусідству, разом із нею ходили до школи. Мала брата, звався Болєк. Мати була з походження українка, батько – поляк. Мішана родина, але жили дружно. Як німці дозволили українцям більше свободи, то поляки мали на українців за це велике зло. Наприклад, коли Цеся захотіла дружити з хлопцем-українцем, продавцем у крамниці, Зубілевичем Володею, це викликало у багатьох злобу. Цеся хотіла вийти за нього заміж і в церкві взяти шлюб. Уже мала пошите плаття до вінчання, але поляки вислідили її і пострілом поранили. Цеся не видужала від рани, померла.

У містечку Войславичах жив священик отець Авраамій Кисіль з дружиною й дітьми. Озброєні польські бандити напали на нього, поранили кількома кулями. На підводі привезли його до Холма до лікарів у дуже важкому стані. З нього дістали п'ять куль, але якось вижив.

У містечку Грабівці мешкав лікар – українець Станков. Лікував усіх. Його багато людей поважало – і українців, і поляків. Але прийшла польська банда, застрелила його. Лишилися дочка з внуком.

Український допомоговий комітет намагався приходити з допомогою, але був він всього лиш громадською організацією, мав дуже обмежені можливості. Сприяв, чим міг, у Холмі в'язням німецького концтабору, утвореного для совєтських військовополонених. Їх було там дуже багато, умови перебування неймовірно важкі. Сама бачила, як трупи полонених, накладені на вантажні автомобілі, стосами вивозили звідти й везли через місто. У лісі, що звався Борок, їх між горбами скидали в ями. …Щонеділі православний священик мав дозвіл відправляти Службу Божу там, у військовополо-

нених. Призначений на це був отець Іван Левчук. Кожної неділі він служив там ранню Службу. Йому там у таборі для владики Огієнка передавали списки військовополонених, нібито уродженців Волині й Холмщини. Із цими списками владика звертався до німців, і по них в'язнів випускали. …Я дуже добре пам'ятаю: там, де ми мешкали по вулиці Сенкевича, 1, була допомогова кухня, яку організував Український комітет. Випущені з концтабору військовополонені групами йшли до тієї кухні, їм там давали поїсти. З ними зустрічалися члени комітету. Далі вони розходилися, хто куди і як міг. Були такі знесилені, що не могли навіть іти, лежали. Їх годували потрохи, щоб не вмерли від надміру. Випускали з концтабору далеко не всіх. Я чула, ніби німці дозволяли це тільки тим, хто з Холмщини. Але, знаю, серед звільнених були й уродженці Волині, й зі Східної України. Втрапляли вони в ті списки як уродженці Холмщини і таким способом рятувалися.

Самі члени Українського допомогового комітету доступу в середину концтабору не мали. Взагалі, коли німці бачили, що хтось хоче передати військовополоненим продукти, відразу ж по ньому стріляли, однаково – хто такий: українець чи поляк. Але люди таки підкидали їжу. Найчастіше, коли групу полонених німецька охорона вела містом, кидали куски хліба, яблука, овочі.

До війни на Холмщині, у тому числі й по селах, жило й займалося торгівлею чимало жидів. Декотрі з міста ходили з торбою за плечима, пропонували товар чи щось скуповували. З людьми вони вели себе дуже привітно, бо ті нераз робили їм замовлення. Їхні діти ходили до школи разом з дітьми поляків і українців. Я, наприклад, у гімназії була єдиною українкою, а зі мною вчилося ще кількох дітей жидів. …Як фронт пішов на схід, німці утворили для жидів у Холмі гетто – оточили квартал і зігнали туди жидів. Використовували їх на роботах, гонили групами. Зокрема, брали гарних жидівочок. Але потім їх усіх розстріляли. Я була хвора на тиф, то, лежачи в ліжку, бачила, як з гетта гнали великою масою жидів. Були там, казали, жиди з Румунії, мали на собі жовті зірки, пришиті до одежі. Жидів із Поль-

щі теж було багато. Усіх вели по шосе на вокзал, далі везли до Собібора або Майданека. Собібор був недалеко. Там димів крематорій, у якому євреїв палили. Запах паленого було чути в Холмі. І в ліску Бірок (Борек) теж палили євреїв – чути було.

Відомо мені багато випадків, коли жиди ховалися по селах в українських сім'ях і деяким пощастило врятуватися. Допомагати євреям було дуже ризиковано, німці за це відразу ж на місці розстрілювали. Все ж багато-багато наших українців, я чула, допомагали жидам. Я знаю, в Бончі переховувалася одна жидівочка, боялися, що поляки донесуть на цю родину, як українську, і її відразу ж німці знищать. Та якось доносу німцям не сталося. Сама жидівочка перебралася до Холма. Там я зустрічалася з нею після війни, вона мені казала: буде жити так, щоб якомога побільшити свою родину, хотіла мати 25-ро дітей… Чула я також, що жидівські родини переховувалися в селянських клунях – і навіть сам господар часом не знав, що вони там є. Коли ж дізнавався, допомагав перебути. Українці про таке німцям не доносили… Знаю, що спочатку жиди з гетто в Холмі мали дозвіл ходити по місту, то просили допомоги – треба ж було харчуватися. І до нашої родини приходили, мама гостинно приймала їх. Для людини всякої національності у нас завжди була тарілка супу, кусок хліба.

Раніше, тобто до війни, українці з поляками жили в злагоді, рідднилися, молоді одружувалися одні з одними. Так було за Польщі. І як німці прийшли, то теж спочатку все було в злагоді. Але потім, як у 1943 році до нас стали їхати поляки з-за Бугу, з Волині, то вони принесли велику ненависть до українців. Саме вони зробили велику ворожнечу між нашими місцевими поляками і нами, місцевими українцями. Це вони організували банди, що нападали на українське населення Холмщини. Коли поляки, переважно чоловіки, з'явилися у нас із Волині, всі їх дуже боялися. Вони були дуже люті. Наприклад, у вікна нашого будинку кидали каміння, у вікна церкви. Як ми, українці, йшли по хліб – тоді, за німців, його й інші продукти, видавали на карточки, й треба було стояти в чергах – то вони демонстративно

показували: “Тен українєц! Тамтен!”[96] Від них ненависть до українців була на кожному кроці.

Як у 1944 році фронт наблизився до Холма, то вся українська інтелігенція, що працювала в Українському допомоговому комітеті, передбачаючи репресії, воліла тікати, знаючи, що може її чекати з приходом совєтів. Батько, читаючи газети, журнали, добре знав, що радянська влада особливо недоброзичлива щодо священиків, до їхніх родин. Для порятунку батько послав нас, усіх трьох сестер, до братової у село Вербковичі за 40 кілометрів від Холма. Там ми перебули перехід фронту. Коли ж ішли туди, бачили, як горіло село Білопіль, танки фронтом на віддалі 15 метрів один від одного йшли полями, лавиною. Німці тим часом тікали великими автомобілями, гнали худобу.

Через тиждень, коли фронт минув, ми повернулися до Холма. Виявилося, всі крамниці в місті спустошені. Населення грабувало їх, як у революцію, хоч фронт пройшов через місто тихо – можна було б торгувати далі. А так у Холмі стало дуже сутужно з продуктами.

Після приходу совєтів більшістю населення Холма стали поляки, бо євреї були винищені, а багато українців – зокрема, інтелігенція, – втекло на Захід. Поляки не втікали. Вони відразу ж організували свою владу.

Зміни з приходом совєтських “визволителів” були такі: у православних мешканців Холма відразу ж забрали собор, не стало ні українського театру, ні бібліотеки. Все було взято в польські руки, українцям знову ні до чого не можна було доступитись. Ще залишався чинним український союз кооператив, який при німцях збирав контингент для них. Тепер він став збирати “поставку” – той же контингент, але не для німецької, а для совєтської армії. Пригадується такий кумедний і разом із тим гіркий епізод. У нашого Українського союзу кооператив, де я в той час працювала, була печатка з повною назвою, звичайно ж, із словом “український”. Як прийшли совєти, дирекція слово “український” із печатки зрізала. Боялася

[96] Він українець! І той! (пол.)

зватися керівництвом української установи – знала, що в совєтів це слово не в пошані. Тоді й бібліотеку українську в Холмі знищили – через кілька місяців, як пройшов фронт, що звався …Український. Польська влада зробила це обдумано, а відважилася тому, що мала всесильних спільників.

Хоч собор у православних було забрано, та православну консисторію ще було дозволено мати. Очолив її владика Тимофій із Люблина. Життя потрохи налагоджувалося, але з Києва прибула переселенська комісія. При ній поляки робили все, аби вигнати нас на Україну. Це тільки так говорилося: "добровільне переселення", а в дійсності для виїзду до Радянського Союзу переписувала всіх українців поголовно. Не всі хотіли їхати, але їх змушували: били, нищили майно, хоч вивезені на станції чекали на вантаження в поїзди по кілька тижнів. Сама переселенська комісія агітувала за виїзд. Але люди не спішили, бо ж мали свою землю, майно. Як так кинути все і їхати! До того, пам'ятали спробу тих, хто подався в більшовицький рай у 1939 році… Хотіли лишитися, та поляки виганяли, палили, били, руйнували, стріляли на кожному кроці, аби де зустріли українця. Перебувати на рідній землі ставало небезпечно, то ж мусили кидати нераз уже згарища. Не бачили іншого виходу, як шукати притулку, погоджуючись на вивезення до СССР.

А яким було виселення!.. На вокзалі в Холмі треба було чекати на рампі по кілька тижнів, голодували, поки не дали товарні вагони. Разом з худобою, реманентом, узятим в дорогу селянським майном вантажилися і їхали, зовсім не знаючи, куди. Помітили, переселенська комісія намагається відіслати ешелони подалі від Холмщини в глиб України, щоб не було близько до предківської землі.

Пам'ятаю, 1944 рік. До того "добровільного виселення" ще треба дожити. Поляки щоночі нападають на українські села. Люди в останній надії на порятунок мусять бігти до Бугу, кидатися в воду, діставатися на волинський берег, аби врятуватися. Хто ж лишався – мусив вкриватися в лісах, які кишіли польськими підпільними формуваннями.

А ще, аби змусити українців погоджуватися на виселення, поляки в тому хаосі перших років комуністичної “народної” влади руйнували наші православні храми. Коли ж село погоджувалося на вимушений виїзд, то не було можливості взяти з собою церковну утвар із храму, який залишався. Намагалися звезти її до Холма. У ньому після від’їзду владики Іларіона і проходження фронту була утворена друга консисторія. Вона знаходилася не на Даниловій горі, а біля Богословської церкви, її очолив люблинський владика Тимофій. Тоді за розпорядженням, здається, з Варшави всі ці церковні речі треба було перевезти до Києва. Звозили і звозили їх до Холма, а потім повезли до Києва під керівництвом мого батька. Для цього він був відряджений у 1945 році. Це були великі іконостаси, незапаковані. Везли їх, здається, у двох вагонах. Кому батько їх здавав у Києві, не знаю. Але коли згодом тут у Луцьку була наукова конференція, в якій брали участь представники з Києва, з Печерської лаври, то вони казали, що там на багатьох іконах є напис “Холм”. Отже, батько здав усю цю утвар до Лаври.

Потім у Холмі з полишених церков ще зібралося немало ікон, іншої церковної утварі. То вже як ми переїжджали на Україну, взяли все це з собою, привезли до Луцька і здали в собор. Пам’ятаю, знаходилося все це в нижньому храмі в притворі. Яка його доля пізніше – не знаю.

На Холмщині, звичайно ж, існувала організація ОУН. Я була молода, в це мало вникала. Знала, що є рух за свободу, незалежність України. Саме ОУН утворила і підтримувала УПА. Багато холмської молоді пішло в її ряди. Було утворено відділи УПА, які прийшли на Холмщину, щоб стати на сторожі українського населення, коли його винищували, виганяли польські банди.

Як наблизився фронт, українська інтелігенція на Холмщині мусила рятуватися від совєтів – знала з довоєнного досвіду колег у Галичині, на Волині, що за доля її чекає. Український допомоговий комітет забезпечував документами, які давали право виїзду на Захід. Ба-

гато й поїхало. Батько наш не думав виїжджати, бо ж основна кількість холмщаків залишалася, треба було їх обслуговувати.

Батько і при червоних "визволителях" хотів залишитися в предківському краї, бо ж на місці все ще утримувалася певна кількість наших православних людей, які нізащо не хотіли рушати до совєтського раю в зруйнованому війною СССР. Але на нього тисли з боку польської влади, щоб таки виїжджав. Якось вранці прийшли з поліції, заявили: "Даємо дві години на збір". Батько пішов у переселенську комісію, то нам відстрочили виїзд на 3 дні. Ми спакувалися. Нам дали підводу, вивезли на рампу. Там було два вагони, в них ми повантажилися, перевезли нас до Ковеля. Звідти дісталися до Луцька. Їхала наша родина і ще псаломщика Томашевського. Було це у грудні 1945 року, коли основна маса холмщаків уже була виселена до СССР.

В Луцьку владика Миколай гідно прийняв мого батька, митрофорного заслуженого священика. Йому дали служити в церкві на вулиці Володимирській. Ця церква була кладовищна, але як там став служити батько, то дуже багато переселених холмщаків, що зібралися в Луцьку, стали відвідувати її. При ній утворилася дуже велика парафія з холмщаків. Тоді уповноважений у церковних справах зробив так, що батька цієї парафії позбавили: церкву прилучили до Луцького собору, в якому був повний штат священиків. Батько поїхав до Києва – його спочатку скерували в Кіровоградську область, у Плетений Ташлик, потім відправляв у Чигирині.

Холмщаки виявилися розкиданими по багатьох областях України. Клімат і умови життя на нових місцях виявилися зовсім іншими. Наші люди стали тікати ближче до Холмщини. Думалося, а може таки вдасться повернутися на рідну землю. Пам'ятаю, за Маленкова[97] тільки й було розмов: "Будемо вертатися додому". На схід України була виселена моя тітка, батькова сестра, Крась Анна Олександрівна з чоловіком Юліяном. Їхній син був у Радянській армії. Вони опи-

[97] Георгій Маленков – совєтський партійний діяч, з 1953 по 1955 р. Голова Ради Міністрів СССР.

нилися в Запорізькій області. Завезли їх у село, вони там вчителювали: дядько директором, тітка вчителькою. Люди були бідні, голодні. Діти – голі-босі, не мали в чому ходити до школи. Не було підручників. Один син бригадира мав взуття, ходив до школи. Решта сиділи зимою на припічках, думка була про одне – як вижити. Тітка взяла з собою насіння, засіяла ним шкільні грядки. Але як тільки щось виглядало з землі, діти відразу рвали й їли. Дядько ходив по хатах, питав, чому не ходять до школи ті учні, які взяли книжки, потрібні іншим. Один із печі каже: "Візьміть у скрині". Відчинив дядько, а там одні книжки – ні одягу, ні продуктів. Наші холмщаки, побачивши таку біду, зрозуміли: треба тікати. Картоплю, насіння з'їли. Хто мав корову, то навіть молозиво здоювали, щоб якось протриматись. То був голод на найкращих у світі чорноземах при колгоспному господарюванні… Хто як міг, діставалися ближче до Холмщини, бо ж було це заборонено тікати. Дехто йшов пішки, аби ближче до кордону, до покинутих домівок. Тут осідали – здавалося, теж тимчасово.

Розповім ще таку річ. У міжвоєнні 1920–30-ті роки було невідомо, де знаходиться чудотворна ікона Холмської Божої Матері, найбільша церковна святиня Холмської землі. За німецької окупації з'явилися дані, ніби її треба шукати в Києві. Представник владики Іларіона (Огієнка) вистарався – ікону привезли до Холма, розмістили в домашній церкві владики. Потім її перенесли до Холмського собору. А далі – фронт. Владика Іларіон мусив їхати на Захід. До нас приїхав єпископ із Люблина, владика Тимофій. Де знаходиться ікона, ніхто не знав. Як було створено нову консисторію, мою сестру Любу і псаломщика з Богословської церкви відрядили до Люблина, і вони звідти зверху на вантажній машині привезли ікону до Холма. Зберігалася вона таємно в нашій родині – нікому ми про це не казали. Коли в грудні 1945 року наша сім'я переїхала до Луцька, ікону перевезли з собою. Везли її теж таємно, бо тоді в СССР через кордон не можна було ввозити жодних книг, тим більше ікон – та ще таку цінність! У 1946 році мене і сестру Любу батько послав до Почаєва в Лавру вияснити, чи не можна здати ікону туди. Там порадили, що не

треба її показувати, а ховати далі, бо вона може втрапити не до тих рук, що треба. Моя сестра була замужем за священиком, то батько вирішив, що в цій сім'ї ікону зберігати найзручніше. І вона весь час там була – в Івано-Франківську, у священика, котрий служив у тамтешньому соборі. Але ось сестра і швагро померли, молодша сестра теж. Ікона залишилася при дітях моєї сестри. Опікункою над іконою стала я. У 1996 році ікону я привезла на Волинь, бо тут є найбільше переселенців з Холмщини, які пам'ятають і шанують її. Їм вона найбільше потрібна. Хотіли ми передати ікону до Луцького собору. Але її треба реставрувати. Справа затягалася, бо реставратор не відважувався розпочинати свою роботу без допомоги науковців. То ж поки що ікону задля її безпеки було вирішено віддати під опіку держави. І зараз вона знаходиться в Луцькому музеї ікон, єдинім в Україні. Для неї тут виділено окрему кімнату. Відбувається її реставрація.

А ми, холмщаки, мріємо, що, дай, Боже, настане час, коли наша ікона разом з нами зможе повернутися до Холма – з нашим народом на рідну землю. І ми всі, холмщаки-вигнанці, знову разом святкуватимемо велике свято Пречистої Божої Матері в рідному Холмі.

Спогад записано 1 березня 2002 року в місті Луцьку як частину проєкту "Волинь", спонсорованого Комісією Людських та Громадянських Прав при Світовому Конґресі Українців. Оригінал магнітофонного запису зберігається в архіві Комісії в Торонто.

Віра Карватюк-Пусько

“Не ти будеш це жито збирати”

За так званими “відновленими” даними мого паспорта, я народилася в селі Ситно в Польщі, на Південному Підляшші. Насправді ж місцем мого народження є зовсім не відоме мені навіть за назвою російське поселення в неозорих степах колишньої Самарської губернії, де 1917-го року я побачила світ у сім’ї біженців із південнопідляського села Сішно (по-польськи прийнято – Сушно) згодом Володавського повіту Люблинського воєводства. Батьки були корінними підляшанами-українцями. Тато – мобілізований до російської армії, а маму з дітьми абсурд біженського вигнання 1915 року закинув у середовище російських поселенців до очищених від казахів степів за Волгою.

Батька звали Карватюк Адам Гаврилович, матір – Софія Данилівна. Була із славного працьовитістю в селі Окунинка на самій межі з Холмщиною роду Хрусів, що нараховував 8 братів і сестер. У нашій сім’ї старшою від мене на 10 років була сестра Параска, старшим на 7 років брат Микола.

За розповідями батьків, у біженстві ставлення тамтешніх росіян до привезених “хохлів” було доброзичливим. Щодо нашої сім’ї – то навіть особливо, бо батько мав унікальну для степу професію столяра: один на все село вмів набивати розсохлі бочки. Однак тамтешній побут здався батькам настільки невпорядкованим, що вони чекали найпершої нагоди повернутися в рідний край. У Росії тоді при підбуренні більшовиків розвалювався, яким уже не був, усталений уклад, насувалися голод, хвороби. Батька на той час демобілізували, кордон із новопосталою Польщею для біженців – відкритий, то у 1920 році наша сім’я вже обживала рідне попелище в Сішні.

Без усякої допомоги з боку держави батьки розпочали відбудову домівки. Шкільного віку сестра і брат не ходили до школи ні в російському, ні в рідному селі, бо в обох вона була відсутня. Брат миритися з таким становищем не хотів, тим більше чув: у совєтській Росії – не так, як у чужій Польщі – навчання доступне для всіх. Змовився з ровесниками і тричі тікав через кордон до совєтів. Два рази поліція вертала його батькам, а як пішов третій раз – то слід по ньому пропав по сьогодні. Ясновидиця мені сказала: “Маєш брата Миколу, вбитого поліцією”.

Із безладдя більшовицької Росії мої земляки спішили втекти, але в обіцяну більшовиками ілюзію рівності людей і народів, як не дивно, хотіли вірити, – може, тому, що не було жодних підстав мати повагу до окупаційного режиму Польщі. Піддався цим настроям і мій дядько Василь. За зв’язки з комуністами він був заарештований. Протримали його в ув’язненні всього рік, але били так, що вийшовши на волю, він невдовзі помер, а дружина-росіянка, привезена з біженства, змогла добитися дозволу на виїзд додому.

Батько працював на спорудженні чужих будинків дуже важко. Мав мрію своїм дочкам поставити хати на все село, та підірвався і помер. Без належної лікарської допомоги невдовзі відійшла і мама. Я, походивши кілька місяців до відкритої в селі державної польської школи, сповна звідала хліб круглої сироти при недоброзичливій сестрі.

Жодного громадського життя в нашому малописьменному, заляканому поліцією селі не існувало. Віддушиною ставала тільки релігія, її традиційні свята і ще – читання комуністичної літератури.

Коли перед тим наш край протягом року (січень 1918 – січень 1919 р.) належав до Української Народної Республіки, то більшість мешканців села перебувала в біженстві у глибині Росії й Білорусі. Тому це ніяк не вплинуло на підвищення рівня їхньої національної свідомості. Й ми, молодь міжвоєнного часу, слідом за батьками та дідами продовжували вважати і звати себе “руськими” – людьми “руської”, тобто православної віри, на відміну від поляків, приналеж-

них до католицької – “польської”. Утриманню цієї назви сприяло у нас те, що польська інтелігенція, особливо шовіністи, продовжували “традиційно” звати нас нашим же таки давнім іменем “руських людей”. Дуже подібно (“русскіє єдіноплємєннікі”, “русскіє забужанє”) йменували нас і царські чиновники, утворивши 1911 року із нашого південнопідляського і холмського терену Холмську губернію як адміністративний “вал” проти можливого і небажаного їм польського культурно-освітнього впливу на Україну. Наша тогочасна підляська молодь знала: є два доступні їй духовні світи. Один, наш традиційний, православний, “руський”, у якому роль пастирів найчастіше відіграють російські за національністю священики, прислані на парафію звідкись, чи й свої обрусілі уродженці. Декотрі схилялися в ньому до комуністичних ідей лише через те, що поширювалися вони з Москви, центру православ’я. Другий – це був світ чужої католицької віри, польського чиновництва й панства, приналежність до якого, щоправда, могла дати вагомі матеріальні переваги: навчання дітей у вищих школах, вигідну купівлю землі та інше. В умовах низької освіти, на яку тратилося дуже мало часу, традиційно домінував переважно перший, хоча доволі поширеним ставав у нашому краї й перехід у католицтво. Він супроводився негайною й посиленою опікою католицьких ксьондзів та їхнього оточення над неофітами, яким вбивали в голови, що ставши католиками, вони мають так само остаточно порвати і з предківською народною культурою, мовою, тобто з “руських”-українців стати етнічними поляками. Із дорослими це, як правило, не вдавалося, то бралися за дітей. При цьому обидві етнокультурні спільноти – російська і польська – були проти утвердження в нашому краї найприроднішої для нього третьої – української. Їхні дії проти неї нераз випадково, або й ні, але співпадали.

1937 року я вийшла заміж у недалеке, теж підляське село Вирики за Антона Пуська, селянського сина. Втрапила до чималої сім’ї, яка ще мала дорослих чоловікових двох братів і сестру. Працювати доводилося від світання до смеркання, бо ця роботяща родина, зіп’явшись, при всьому упослідженні православних, спромоглася за зароблені

гроші прикупити кілька ділянок землі й мала її вже 21 гектар, що, врешті, на кожну майбутню сім’ю при розділі не було б так багато.

Свекор був поважаним у селі чоловіком – може, тому, що на всі заставки кляв Польщу, тобто режим, який перешкодив йому віддати дітей у науку, й вони, за те, що православні, залишилися з освітою початкової школи. Хвалив царську Росію, за якої внаслідок русифікаторської політики її чиновництва в Холмській губернії була можливість усім охочим здобути в нововідкритих тут семінаріях фах вчителя, медика, а також стати військовим. До речі, саме завдяки цьому змогли там блискуче влаштувати своє особисте життя дві молоді холмщачки з дому Кухарук, уродженки села Василів Грубешівського повіту, – одна стала дружиною видатного російського письменника Михайла Шолохова, друга – дружиною не менш знаменитого Микити Хрущова… Навіть чимало наших земляків, залишившись у Росії чи в Україні з часу біженства, змогли досягти нераз помітних успіхів у тамтешньому громадському житті. Нам же, “руській” молоді міжвоєнного підляського села, ходу за його межі не було. Ми мали користуватися хіба що тими крихтами, що залишилися від попереднього часу – коли край був Холмською губернією і нас держава визнавала – якщо не українцями, то хоч би “малоросами”. Так, у сім’ї свекра пам’ятали про бібліотеку російських книг, яка працювала в селі за Росії при 4-класній школі. Кілька книжок із неї старанно береглося в сім’ї. Одну з них – збірник релігійних повчань обсягом у півтисячі сторінок, в усі святкові й недільні дні свекор урочисто розгортав у присутності всієї сім’ї, і ми роками слухали російське поученіє, прочитане, звичайно ж, із нашою українською вимовою. Чому ж було потім не мати мало не за родичів людей, які говорили мовою цих “поученій”?..

Польська влада витравлювала всякий слід українських шкіл, які існували в краї у рік приналежності Південного Підляшшя до Української Народної Республіки. Її привізні чиновники твердили одне: “Тут польська земля!” Кримінал грозив тому, хто відважився б на запитання: “А яка ж вона польська, коли ми, не-поляки, становимо

в ній більшість населення?" А що рано чи пізно це питання постало б, то польське суспільство від правих до лівих одностайно готувалося до відповіді так. Протягом років із усе наростаючим запалом робило все, що в його силі, для полонізації нашого українського населення на Південному Підляшші. Способи вживалися найрізноманітніші. Від впливу більш національно свідомої Галичини нас було відділено т. зв. сокальським кордоном[98], задушено у краї всяке українське громадське, культурно-освітнє життя (в тому числі фактичну філію "Просвіти" – "руську" "Рідну хату"), українська мова була вигнана з усіх державних шкіл, гальмувалося поширення української преси. Всі її читачі бралися поліцією на замітку. Підозрілим вважалося саме вивчення українського алфавіту. Якими б непримиренними не були на нашому Підляшші протиріччя між досить сильними тут польською і російською етнополітичними спільнотами, все ж, коли йшлося про недопущення українського впливу, їхні зусилля виявлялися разом. Після задушення у Поліському воєводстві всіх (за винятком однієї приватної) українських шкіл, в історичному центрі Східного Підляшшя Бересті продовжували діяти дві російські школи, доброчинне товариство, поширювалася російська преса – та, що і за царя, і за Гітлера, а найбільше – комуністична. Російська мова була не тільки "професійною" у керівних комуністів, до неї вдавалися й деякі польські лідери в погоні за голосами "руських" виборців. У цьому випадку польські шовіністи мовчали.

Тож, певне, не в одній українській сім'ї на Підляшші національна приналежність визначалася так, як у свекровій: сам він марив Росією, при якій на Підляшші мала б бути релігійна і всяка інша свобода, вважав, що українці й росіяни – то один народ. Шкодував за тим, що обидва "руські" вожді, цар і Сталін, при такій їхній всемогутності,

[98] Сокальський кордон – умовний термін на визначення адміністративної межі між Галичиною і Холмщиною, Підляшшям та Волинню за польського панування у рр. 1920–1939. Майже точно співпадав з колишнім кордоном між Австро-Угорщиною і Росією. Встановлений поляками для відмежування Холмщини від патріотичних впливів з Галичини.

не разом. Мріяв, щоб хоч внук вивчив російську мову і нею писав йому листи. Мій чоловік уже схилявся до думки, що коли живемо в Польщі, то маємо вважатися поляками, хоч і православними. Його молодший брат Адам, дивлячись на таку сімейну “одностайність”, вивчив кілька німецьких слів і заявив, що, певне, є німцем. Його сестра наслухалася в молодіжному середовищі симпатичних оунівських пропагандистів, що діставалися з галицького Півдня, оголосила: є ніким іншим, а тільки щирою українкою. Моя свекруха і я, вдячна і послушна невістка, на запитання про це, відповіли б: “Як чоловіки – так і ми”.

Моє заміжжя подруги оцінили вдалим. У домі свекра я ніколи більше не знала голоду, тут було прийнято щедро допомагати іншим. А що все трималося на важкій праці, якої було більше, ніж досить, то звикати до того мені не треба було. Як підбирати покіс за косарями, то я встигала за двома, як прясти, то вставала ще над ранням і напрядала більше за всіх. Мала здоров’я, була непосидною, свекруха ще не оглянеться, а я вже й її роботу зроблю, то любила мене більше, ніж рідну вайлувату дочку.

Одного разу жнивували ми неподалік від дороги, їхала нею на автомобілі якась пані, звичайно, полька. Вражена нашим поспіхом, наказала зупинитися, прийшла до нас по стерні, подивилася, як кипить робота в наших руках, і щиро сказала: “І нє мислялам, же хлєб дає сє таком цєнжком працом. – Не допускала я, що хліб дається такою важкою працею”. Ми тільки посміялися з її подиву – не без гордощів. Отак, не втрачаючи гідності, дивилися ми й на всю хитромудрість освітньої політики польського окупаційного режиму на нашій українській землі. Перед Європою клявся у своєму демократизмі, а нашим семилітнім дітям шкодував уроку рідної мови. Нам, вважав, вистачить на все життя арифметичних дій і читання по складах – та й то тільки по-польськи. То що ж наш малописьменний, полишений сам на себе селянин міг протиставити відпрацьованій державній машині, яка приготувала українській молоді розташовану за два десятки кілометрів від Підляшшя “Березу-Картузьку”, концтабір із запозиченим у гітлерівців регуляміном? Хіба що власну гідність приреченого на другосортність, внутрішній опір...

На жаль, не змогли наші люди, ті, що втрималися від переходу в католицтво у 1905 році, бути одностайними далі. Пропаганда ксьондзів, координована самим Римом, підтримувана навіть державною поліцією, робила пролом за проломом – католицький наступ на православний Схід є підстави оцінювати саме мілітарною термінологією. І ось сталося так. Якщо в Сішному від предківської віри не відмовився ніхто, то у Вириках, де в минулому столітті не було жодного поляка, на кінець 1930-их років католиками, тобто поляками, стала вже половина мешканців села. Внаслідок ксьондзівського виховання діти цих "перешитків" чи калакутів, як їх презирливо називали, нераз уже соромилися того, що їхні діди були православними. Однак у буденному житті всім тим Франекам і Болєкам, що мали таку ж мізерну освіту, що й Іванці й Стьопки, ближчою залишалася все-таки звична предківська мова, говірка української – добре, як рідну, знали зазвичай тільки її. Скрізь, крім костела і розмов з урядовцями, користувалися тільки нею…

Однак, такого стану речей польським шовіністам у владі було замало. Наприкінці 1930-их років – у нас пророче говорили: "Як перед загибеллю" – в Польщі різко посилився полонізаційний тиск на православних. Не знаходячи для цього ефектних заходів, шовіністи вдалися до найпростішого: терору. Згадали, що старі православні церкви свого часу, природно, належали уніатам, якими були всі підляшани й холмщаки. Отже, вони відтоді – власність римсько-католицької церкви. А раз так, то в католицькій державі є всі підстави забрати церкви у православних, хоч саме предки їх ці церкви будували... На Холмщині це викликало побоїща захисників святинь. Розповідали про жінку, якій польський вояк шаблею відрубав руку, бо нею трималася за клямку дверей, не пускаючи його до церкви.

Стара церковця була і в сусідньому селі Любінь. Католики не проминули її забрати, хоча відразу було очевидним, що її маленьке приміщення їхньої громади не влаштує. Православні ще тоді пропонували сприяння в побудові поряд із церквою костела, який би для неофітів був достатнім. Але ж ходило про принцип. Добувши за

допомогою всесильної державної влади церковцю, католики тут же її розібрали й заходилися будувати костел на її місці. Розташувати його вирішили так, що йому мала заважати присутність кількох могил парафіяльних священиків, похованих тут. Православним “толерантно” запропонували, не гаючись, забрати останки, інакше їх знесуть. Ті мусили вимогу виконувати. Перепоховання, яке зібрало сотні українців із навколишніх сіл, стало фактом стихійного обурення. Насіння підпільної пропаганди Організації Українських Націоналістів падало у нас на сприятливий ґрунт. Польська шовіністська дія викликала те, чого всесильна влада найменше хотіла, – протидію. У першу чергу підляшанська молодь приходила до переконання, що для захисту від образ треба триматися купи, організовуватися, єднатися з усім православним українством. Ширилися чутки, що навіть Гітлер, який не промине виставити Польщі свої претензії, нагадає їй і про несправедливості, завдані українцям.

І ось – напад німців на Польщу 1 вересня 1939 року. Думка підляшан була одною: “Чужу польську державу, за яку не вельми турбуються самі поляки, тим більше нам захищати сенсу нема”. Валки столичних втікачів потяглися через край на Румунію. Їм давали поїсти, але не співчували. Заглянули совєти, хоча відразу ж повернулися за Буг. З ними поспішили виїхати найбільші москвофіли, люди, залюблені в царську Росію. Хоч вони вже знали про трагедію виморювання голодом українського села, про колгоспні дива, але дитяча віра в велику імперію, неспроможну на погані справи під будь-яким прапором, переважила. Були серед них і ті, котрі щиро вірили у переваги більшовицького режиму, що, зокрема, ніби й декларував загальне й безкоштовне навчання у вищих школах.

Німці, прийшовши, як носії порядку, легким коштом відразу ж привернули симпатії православного населення краю тим, що віддали забрані у нього храми. Справа з костелом у Любені, новозбудованим на місці православної церкви, була вирішена так: без усякого відшкодування він став власністю православної громади. Природно, таке рішення німців миру між одними й другими не додало. При

цьому полякам довелося усвідомити, що тепер вони не мають тих привілеїв, якими користувалися раніше у своїй державі. Дехто з тих підляшан, які покинули дідівську віру, напевне пошкодував за цим. Адже німці дозволили українцям по всьому Генерал-Губернаторству Полєн, де тільки були наші більші скупчення, відкрити українські школи. В одних були паралельні класи, у Вириках навчання велося тільки українською. Діти українців, що стали католиками, тепер охоче ходили до школи з рідною мовою, в якій їм казали, що вони таки українці. Вчителів виявилося досить: до нас стала тікати українська інтелігенція, особливо оунівська молодь, яким грозили арешти НКВД в західних областях совєтської УССР. Священики з Волині обійняли у нас церковні парафії. Українську мову ми вперше почули і в храмах. І все це при тому, що ми, українці Південного Підляшшя, кордоном між Німеччиною і СССР були щільно відгороджені від решти українських етнічних земель, які опинилися під більшовиками. Мав місце такий парадокс. На сусідній Берестейщині, що стала Брестською і Пінською областями маріонеткової БССР, а також на Північному Підляшші (тоді – південь Білостоцької області цієї ж БССР) корінне українське населення без його згоди на це було оголошене білоруським, місцеві школи свавільно, не питаючи згоди батьків, переведені на нерідну мову викладання. Нашим співплемінникам стали втовкмачувати, що вони ніякі не українці, а приємніші серцю Москви білоруси. У нас же внаслідок пожвавлення українського культурно-освітнього життя протягом 4 з половиною літ німецької окупації, хоч воно й було чуже гітлерівській владі, національна свідомість православного населення Південного Підляшшя значно зросла. Милий серцю росіян і поляків наш давній етнонім “руський” став виразно відходити в минуле. Жартуючи, казали, що спричиняються до цього навіть …німецькі солдати. Стережучи державний кордон з російсько-більшовицькою державою, вздовж якого простяглося наше Південне Підляшшя, вони в дружніх розмовах із підляськими селянами, – а це було в порядку речей, – між іншим питали їх, якої вони національності. Дядьки казали так, як їх учили російські батюшки за Росії та польські чиновники і вчителі

за Польщі: “Ми – руські”. “Як – русен!”, дивувалися й обурювалися німецькі прикордонники, показували на протилежний бік кордону: росіяни – там. І не хотіли знати різниці між словами “руський” і “русскій”. Доводилося дядькам заради заспокоєння озброєних тлумачити німчукам, що ми по цей бік Бугу – таки українці. І звикати до нової назви самим. Ще б кілька років терпимого режиму – і в цьому переконалися б і наші підляшани-католики. Однак, насувалися інші події.

Настало літо 1941 року. Німці посилено стягали до кордону військову техніку. То вже не було схоже на маневри. У нашому домі деякий час був на постої їхній офіцер, чеського походження. Ми, підляшани, чеську мову розуміємо. Забіг якось попрощатися і, не криючись, – у плач: війна з більшовиками!

Без особливої конспірації добре підготувавшись, німці з боєм рушили за Буг. Селу сказали: копати схрони поки що потреби нема. Коли з’явиться, попередять. Але, напевне, так її й не було, німці пішли вглиб України швидко.

Все залишалося для українців Підляшшя ніби й по-старому, але потреби війни відразу ж дали про себе знати. Було значно підвищено натуральний податок – контингент. Німці намагалися дерти з підляського селянина однаково, якої б він релігії чи національності не був. Збір поборів вони мали бажання перекласти на самих селян. Із цією метою в селі ляндвірт влаштував сход, якому запропонував обрати із самих же селян контингентову комісію, що відповідала б за своєчасність здачі податку. Оскільки німці дещо лояльніше ставилися до православних, тобто українців, то всі присутні католики, що належали до поляків, щедро уступили всі три місця її членів православним, від яких у стосунках із владою хотіли сподіватись більших дипломатичних успіхів. Заступником голови комісії було обрано мого свекра як одного з найбільших платників.

Вникнувши в свої обов’язки, свекор аж тоді усвідомив, до якої халепи вскочив. Це ж він мусив розподіляти, у якій послідовності й по скільки односельці мали сплачувати ненависний податок. Як не узгоджував, а виходило, що люди не готові здавати окупантам нераз

уже останнє. Мусив першим ставити себе, а цього було мало. Здача продукції затримувалися. Німцям тепер було легше – питали з нього, кричали, вимагали. Свекор безпомічно розводив руками. Йому грозили карами за цю безпомічність, додавали і байдужість. Якось у побирачів урвався терпець, і вони замість нестягнутої недоїмки забрали з собою до повітової Володави в буцегарню самого свекра. Свекруха і я кинулися за ним із плачем – не допомогло. Тиждень минув, другий – уже й місяць, а свекра не випускають. Пішла я до колишнього фільварку графа в Адамполі, де тепер мав осідок німецький ляндвірт Зелінгер. Через перекладача стала говорити про абсурдність арешту свекра. Ляндвірт зі мною погоджувався, але безпомічно розвів руками. Повернулася я додому ні з чим, правда, з порадою вдатися до якогось, здається, поліцейського чина української національності. До співплемінника вирішила йти не з порожніми руками. Прийшовши – а це 9 кілометрів – стала просити, щоб відпустив безневинного свекра. Не приступ. Тоді вийняла гостинця – вгодовану випотрошену гуску. Розмова ніби повернула на ліпше. Того ж дня свекор був вдома. Відтоді заклявся погоджуватися на членство в тій контингентовій комісії і взагалі мати щось спільне з будь-якою владою.

Ми й далі мали важко працювати на той контингент. Свекруха мусила мовчки перенести удар нагайкою по руці, коли німець Блюме забирав у неї корову. Постійним був репет поліціянта Яшки, що, вислужуючись перед німцями, вимагав і вимагав здавати зненавиджений контингент, інакше вивезе всю сім'ю "до Нимерщини". Покищо ж виловлювалася сільська молодь. Чоловікова сестра Марія чимало часу висиділа в малиннику, ховаючись від німців, що набігали на село з метою вполювати таких, як вона.

Усі ми, підляшани обох релігій, спільно трималися, як за чепіги плуга, за свою землю в надії, що волею долі нещастя німецької окупації слідом за всіма іншими режимами пришельців кане у вічність. Серед української молоді все інтенсивніше поширювалася думка: це стане можливим у разі народження нашої національної Української держави. У польському середовищі ще активніше пропагувалася дум-

ка, що справедливість для поляків можлива тільки в разі відродження Польської держави. Природно поставало питання, як же ж одні й другі мали б вирішити нашу підляшанську проблему етнічного суміжжя?.. Польські ідеологи були не проти відновити стан справ, що існував до війни: Підляшшя повністю належить до Польщі, бо так було як недавно, так і в давні часи теж. Та, думаю, забували вони брати до уваги той факт, що православні підляшани за роки німецької окупації стали дещо іншим народом – виразно усвідомили в собі наявність українських коренів, набули відваги для їх захисту. Сусід самоокреслювався, говорити з ним, як із селюком-хлопком, молодь котрого звідала “принади” Картуз-Берези, вже не можна було… Самі ж підляшани-українці щодо свого майбутнього однозначної визначеності не мали. Найбільш бажаним здавалося утворення самостійної національної держави, яка одна-єдина прагнула б до соборності етнічних земель свого народу. Однак прагматизм підказував, що як її утворення, так, особливо ж, включення до її складу окраїнного Підляшшя, на яке так зоряться два потужних сусіди, є мало реальними. Ймовірнішими здавалися інші варіанти: Підляшшя в складі польсько-української конфедеративної держави, що дозволила б рівноправне існування в краї двох етносів. Другий – входження Підляшшя разом з усім українським народом до складу Росії, бо ж так було очевидним, що вона від наших “єдиноплемінних” земель не має жодного наміру відмовлятися. Тим часом, німецька армія діставала на Східному фронті все відчутніших ударів. Антигітлерівська коаліція була одностайною, то ставало очевидним: це історичне для нашого краю рішення – де і з ким опинитися, – буде одночасним із розгромом і відступом німців. Нас самих, як це було в усі часи раніше, питатимуть в останню чергу, якщо до неї дійде.

Так воно й склалося. Поляки продовжували діяти звичним для них щодо українців нахабним способом доконаного факту. Їхні праві сили ще з 1942 року, зрозумівши, що мирна полонізація українського населення зараз, коли не стало польської держави, тим більше не дасть негайного результату, вдалися до останнього способу – зброї. Був розрахунок робити це спідтишка – цим не приверталася увага ні-

мецької влади, до того ж усе це при потребі можна було б зіпхнути на неї. Тож на Південній Холмщині, що звалася “польським форпостом до Львова”, один за одним стали гинути від рук нічних вбивць найвідоміші у краї українці-інтелігенти – передовсім ті, хто був знаний серед земляків своєю суспільно корисною працею, мав авторитет серед української громади. Це ганебне беззаконня наростало, перекинулося на Волинь, викликаючи безсиле обурення української громадськості. Прохання з боку ОУН негайно зупинити неспровоковане кровопролиття мирних українців, піти на переговори задля вияснення причин і узгодження спільних дій проти гітлерівських окупантів, яким міжнаціональне тертя – тільки на руку, було високомірно відкинуте. Польське підпілля не вважало достойним себе вступати в контакт з ОУН і Українською Повстанською Армією, продовжувало вважати Західну Україну “своїм тереном”. Одночасно ліва його складова частина стала шукати контакту з червоними партизанами. Там було вигідним піти їм назустріч – мало того, Москва навіть стала формувати окремі польські загони червоних партизанів, що мали чи не найголовнішим завданням вести провокаційні дії саме проти УПА. Доповнювала польську експансію провокаційна поведінка польської допоміжної поліції на службі в окупантів, яка свого часу замінила українську, що відмовилася бути ганебним попихачем у гітлерівців і пішла в УПА. На Волині вона першою в нашому міжнаціональному протистоянні пролила кров – нашу українську, – запопадливо вислужуючись перед гітлерівцями під час спільних нападів на волинські села з метою грабіжницького здирання податку-контингенту і вилову молоді для вивезення на працю до Німеччини. Німці тоді мали “звичку” палити волинські села, а впійманих селян кидати у вогонь. Польські поліцаї були їм у цьому старанними помічниками.

Наслідком стали вимушені ситуацією дієві заходи УПА у відповідь на польську експансію, зокрема пропозиція про мирну деполонізацію цієї української етнічної території, на якій поляки, включаючи привілейованих осадників та весь нещодавній напливовий міський люд, становили не більше 10 відсотків. В надії на сприяння і

Лондона, й Москви вони були зустрінуті з викликом. Результатом стало насильне очищення території Волинської та Рівненської областей від збройних польських “пляцувок” і разом з цим цивільного польського населення, що служило їм економічною базою. Польські збройні формування чинили запеклий опір, то неминучими були подібні дії у відповідь. Після Холмщини, де лилася українська, полилася польська кров на Волині. Довгі післявоєнні десятиліття і комуністична, і націоналістична польська пропаганда при толерантному мовчанні радянської одностайно звинувачували в усьому “різунів”-волинян, пояснюючи це вродженими рисами українського характеру. Жертв цього вигнання поляків із Волині й Полісся з польського боку нараховано більше, ніж взагалі поляків у Волинському воєводстві до війни жило. Що ж стосується українських втрат від злочинних дій у краї польських поліцаїв та інших “борців за ойчизну”, то вони ще зовсім не підраховані. Та й на запитання, за ким більше вини, можна, до того ж, відповісти ще й таким зустрічним: а чи справедливо ставити на одну дошку з корінним населенням привілейованих попередньою окупаційною владою загарбників-легіонерів та різномастих шукачів пригод, що спішили у край по землю-даремшину, яку з діда-прадіда росили своїм потом покоління українських селян, на приготовані робочі місця, яких позбавлялися місцеві працівники-неполяки? А щодо пролитої крові, то УПА особливо була зацікавлена в тому, щоб провести деполонізацію найбільш мирним способом, не відкриваючи зовсім не потрібного їй третього фронту. Не її вина, що до мирного порозуміння на основі справедливості й гуманізму не дійшло.

Цю безсумнівну трагедію двох народів на сусідній Холмщині не проминули використати її ж призвідці – гітлерівські окупанти. Їм заманулося утворити на тамтешніх родючих землях район із винятково німецьким населенням. Більшість же попереднього тут становили поляки. Розпочали їх виселення на гірші землі вглиб польської етнічної території. Польське збройне підпілля стало на захист. Щитом проти нього гітлерівці вирішили використати місцеве українське населення. Його теж стали зривати з насиджених місць і розміщувати

на краю займаної німцями території, щоб воно було буфером, який мав би захищати німецьких поселенців від гніву вигнаних поляків. Хоч українці, чим могли, намагалися сприяти польським сусідам під час їхнього виселення, скривали тих поляків, котрі поверталися у свої обійстя, ворожнеча була посіяна. Найтрагічніше, що злочинну дію гітлерівців вирішили використати польські шовіністи. Під виглядом боротьби "проти всіх ворогів" польського народу вони стали вбивати насильно пригнаних у польські села українців, гнати їх не так назад у місця попереднього проживання, як взагалі з Холмщини, яку в умовах неладу гітлерівської окупації з'явилася нагода зробити етнічно чисто польською. Зручним приводом для цього стала "відплата" за дії УПА на Волині, ніби селянство Південної Холмщини могло в тому бути винне. Вцілілі рештки польських збройних груп з Волині вдалися тут до кривавої помсти, стали підбурювачами проти сусідів місцевого польського населення, котре нераз із українськими сусідами було кровно споріднене.

А на Волині невдачею закінчився доволі авантюрний план польського уряду в еміграції поставити світ перед доконаним фактом того, що майбутня Польща має якесь "право" на цю українську землю. Він вирішив випередити в її звільненні від гітлерівців не менше, не більше, а самого Сталіна. З цією метою всі максимально можливі польські мілітарні сили мали сконцентруватися у складі піхотної дивізії Армії Крайової і у вигідний час наближення фронту вчинити збройний виступ проти гітлерівців у їхньому тилу. Він мав би негайно бути підтриманий союзниками з антигітлерівської коаліції. Проголошення польської держави саме на Волині мало продемонструвати всьому світові її польський характер. З'явилися б підстави оголосити "возз'єднання" Західної України, здійснене більшовиками формально недемократичним способом, неправомірним.

Природно, німцям, як і Москві, цей планований удар у спину ніяк не підходив. Гітлерівці розгромили польське військове угрупування, якому не спішили надати допомоги ні Москва, ні союзники. Залишки дивізії були змушені тікати таки в напрямі польської етніч-

ної території. З лісів Ковельщини вони, злі на недружнє ставлення до них волинського населення, перейшли в ліси нашого сусіднього Південного Підляшшя.

Та й тут ці ображені на українців польські вояки відкрили для себе наявність все того ж українського населення. Злоба готова була вихлюпнутися й тут. Але заради правди треба сказати, що у недобитих відділів Армії Крайової вистачило здорового глузду, аби не затівати польсько-української усобиці й тут, у краї, ліси якого стали йому притулком. Мало того, згодом з приходом комуністичного режиму, що опирався на енкаведистську збройну силу, були випадки певного порозуміння між польським націоналістичним підпіллям і “Степановими хлопцями”[99], котрі час від часу приходили в наш терен. Ґрунт для цих дій готувався ще в час гітлерівської окупації краю, що була однаково обтяжлива як для православного, так і для католицького населення.

Нашої сім’ї ці події торкнулося так. Здається, польські озброєні підпільники мали в селі Любені сутичку з німецьким підрозділом, хтось із нього був убитий. За своєю дикою звичкою гітлерівці негайно вхопили закладниками перших-ліпших людей, мешканців найближчих хат. Втрапив до їх числа й чоловіків брат Гриць, що пішов у те село в зяті. Після всіх слізних прохань ми дізналися, що він буде кинутий до концтабору в Майданеку. Тримали його там кілька місяців. Повернувшись, розповідав про жахи, з яких вихопився волею випадку.

За 9 кілометрів від села тече Буг, там тоді був внутрішній кордон між двома адміністративними утвореннями німецького Райху. Для його охорони німці перекинули підрозділи дивізії СС “Галичина”, що була у складі німецького війська. Її командування запрошувало нашу підляську українську молодь вступити до них, роз’яснювало: за український характер краю треба стояти, бо у поляків на думці, відомо ж, одне. Чоловіків 17-річний брат Ядам не проти був одягнути

[99] “Степанові хлопці” – тобто хлопці Степана Бандери. Так у деяких районах називали вояків УПА.

ефектну чорну уніформу, на рукаві якої красувалася вже не пам'ятаю, яка емблема. Свекор, довідавшись, скипів: "Не смій мати щось спільне з німцями! Бо ж, певне, Росія таки вернеться". Ядам сховався, коли есесівці прийшли брати його, вже не питаючись згоди навіть його самого. Відмовилася від руки й серця одного з цих есесівців і чоловікова сестра. У можливість існування незалежної України, щиро кажучи, у нашому краї люди не вірили.

Фронт був ще далеко, але його наближення відчувалося і в нашому далекому від великих міст селі. Чимало літаків за ті роки прогуло над ним, але той, що з'явився у блакитному небі в світлий день Різдва, був особливим. Він раптом сам по собі спалахнув у небі й, охоплений полум'ям, упав на одну з хат висілка Десятини. Льотчик не загинув, бо, як стало відомо потім, це був безпілотний літак, керований по радіо. Німці робили випробування, а наші підляські села – вибрані об'єктами для цього. Відтоді нас обіймав жах, коли в небі з'являвся гул літака.

І ось у сінокосну пору 1944-го фронт наблизився. Двигтіла земля, коли бомби падали на Володаву, що за 9 кілометрів на Бузі. Зазнали ми, що таке втискатися в землю, а вона випихає тебе в небо, яке розколюється.

На час переходу фронту хтось подав розумну думку вибратися всім селом у болотисте урочище Теребіж і там перечекати. Усі разом, українці й поляки, повантажили ми на підводи свій нехитрий селянський скарб і дітей, взяли на налигачі корів і перебралися туди в березовий лісок, оточений мокрим лугом – в оходжу, яку обминали в усі пори року.

На другий день чоловіки пішли в розвідку, а нам у низькорослому ліску здалося не зовсім безпечно, й ми, взявши дітей, побігли у більший ліс на вищих сухих місцях. Виявилося – якраз у проміжок між німцями й радянськими солдатами, що вели між собою бій на лісовій дорозі. На щастя, наш "маневр" помітили хлопці, таки з нашого села, що були в якомусь партизанському, напевне, польському загоні. Вони наздогнали нас, стали кричати: "Там погибель! Зупиніть-

ся!” Даремно! Тоді хлопці збили з ніг передніх очманілих жінок, тільки так зупинилися ми всі… Тут ті ж хлопці-партизани з’явилися біля нас із щойно впійманим німецьким солдатом-підлітком. Побачивши нас, він вдався у плач, став тикати себе в груди із зрозумілим словом: “Муттер”. Ми тут же – з просьбою до партизанів: “Пустіть. Мати ж у нього…” – “Якраз! – пояснили нам. – Побіжить і нас усіх видасть”. Не могли ми цього зрозуміти. Просили. Тоді партизани швидко погнали того підлітка в кущі.

Прийшли в табір, а там чоловіки з чорною новиною: бачили здалеку – горить село… Як бої перенеслися західніше, ми повернулися. Побачили: замість обійсть – згарище. Свекор із свекрухою залишалися в ньому, ховалися в схроні під хатою. А її вже не було – висока груда попелу. Курився другий схрон, де було сховано збіжжя, а також мій одяг. Вогонь проник туди – збіжжя обвуглилося, домотканий одяг, який добувався тоді такою важкою працею, напівзотлів.

Надходив вечір. На тимчасове проживання прийняла нас родина сусідів-католиків – хата в них була мурована, єдина збереглася серед навколишніх дерев’яних. У найбільшій із її кімнат розміщувався штаб радянської військової частини з рацією, а ми – у прохідній.

Наша велика сім’я розпалася. Ми з чоловіком стали міркувати, як спорудити хоча б невеличкий будиночок, що потім став би літньою кухнею. Були у нас коні, свій ліс, треба було ще хіба старання. І ми в надії, що нам ніхто не заважатиме, взялися до праці.

Між тим поширилася новина: наше село, все наше Підляшшя по Буг належатиме до Польщі, яку Сталін відроджує. Далі ж за Бугом буде Росія. А Україна? Тобто бандерівці… Звичайно, Сталін, в руках якого армія, цього не допустить.

Те, що ніхто не питав, куди ми хотіли б належати, ми сприйняли як належне. Адже наших предків не питали в 1921-му, у 1939 роках – усе рішалося в столицях, у верхах. Так і тепер – у Москві. Особливо поляки з походження були тому, звичайно, раді. У наших, православних, хоч і не було для того підстав, але значно було поширене таке міркування: “А може, поляки задля себе ж не допустять на на-

шому Підляшші організації колгоспів… Так уже ж попонасміхалися з них до війни… То при них, може, вбережемося від цього російського лиха й ми…”.

До радянської чи, як у нас вважали, російської армії наше православне населення поставилося дійсно ніби до родичів. Згадували щирість, яку виявляли нашим безпомічним біженцям у глибині Росії. Раді були допомогти їм, чим могли. Ось мій свекор. Коли під час втечі із села, німці вбили двох радянських солдатів неподалік від нашого обійстя, то свекор, вибравшись зі схрону, негайно викопав яму при попелищі, ще до нашого повернення в село поховав убитих у горідці, де росли квіти, витесав і спорудив довкола могили огорожу. Не знаю, чи хтось у післявоєнній Польщі переніс ці останки на військове кладовище…

Сільській молоді було запропоновано вибір: іти або до польської армії, що формувалася, або ж до радянської. Православні пішли тільки до “російської”. Хлопці-католики, які записалися до польської, були включені до підрозділу, що виконував незрозумілі функції “охорони” кордону вздовж Бугу – невідомо від кого. На неділю цих “охоронців” відпускали додому – так за 9 кілометрів від дому вони й “провоювали” кінець війни. Православних же відразу кинули на передову, і невдовзі батьки стали отримувати похоронки. Коли ж мій племінник Валентин Калюжний після важкого поранення був демобілізований і повернувся в рідне село Окунинка над Бугом, то за ним відразу ж прийшли польські бандити – бувалий солдат-українець, що володів зброєю, був їм на Підляшші дуже небажаним. Мусив ховатися. І, зрозумівши, на чиєму боці в післявоєнній Польщі сила і право, попросився, щоб пустили його в СССР.

А вже в повітовому місті Володаві на той час існувала евакуаційна комісія, яка мала завданням сприяти переселенню на територію СССР нас, православних, як було передбачено договором, спішно укладеним без усякого порозуміння з місцевим населенням у Москві між Сталіним та його комуністичним слугою Бєрутом. Дивним було виконання його: передбачав він тасування населення за націо-

нальним принципом, а виганяли нас за релігійним. Були випадки, що до СССР виселили сім’ї, що говорили польською мовою – тому, що були православні.

Звичайно ж, поляки шкодували, що на цей раз їм не дісталися Львів, Луцьк, Берестъ, раді були, що хоч втримають Холм, Володаву, Білу. І ось уже тут вони всі – від найправіших до найлівіших, – горіли бажанням будувати “нову” Польщу без усякої присутності корінного українського населення. То ж були готові всіляко “допомогти” радянській евакуаційній комісії викурити нас із прадідівської землі.

Всередині тогочасного польського суспільства єдності не було: одні ставили на комуністів, інші – і то в більшості, – на лондонський еміграційний уряд, на відновлення довоєнних некомуністичних порядків. Але в одному вони як нація були єдині: ми, українці, в межах теперішньої “Народної” Польщі, вздовж її східного кордону є зайвими. То ж коли не виявляємо бажання вибиратися за Буг добровільно, то нас треба туди гнати.

Щоправда, згодом стало відомо: відгалуження Армії Крайової ВіН[100] пішло на певну співпрацю з відділами УПА, які приходили на Підляшшя, а також із місцевою сіткою ОУН, згодом викритою комуністичною службою безпеки. І здійснювали це нераз ті поляки, що звідали розгром аківської дивізії гітлерівцями на Волині, знали про вигнання польського населення звідти. Невдача не засліпила їм розум, вони не допустили такого ж кровопролиття в нашому краї. Тих, хто цікавиться цими справами, відсилаю до книг польською мовою Пайонка (H. Pająk, *Za samostijną Ukrainę*) і Мотики (G. Motyka, R. Wnuk, *Pany i rezuny*)[101]. Усе ж основний курс був – на вигнання українців. Його здійснювали як неприховані бандити із загонів

---

[100] ВіН – Воля і Незалежність (пол. WiN – Wolność i Niezależność) – польське політично-військове угрупування, яке постало після саморозпуску Армії Крайової у січні 1945 року.

[101] Мова про такі видання: H. Pająk, *Za samostijną Ukrainę*, Lublin 1992. G. Motyka, R. Wnuk, *Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947*, Warszawa 1997.

НСЗ-ет (винищення села Верховини на Холмщині), так і державна Служба безпеки, що діяла під щільною опікою радянського НКВД, так і жовніри регулярної армії.

Липневого ранку, за два тижні до жнив, вони оточили наше село Вирики. Я, пам'ятаю, вранці того дня виглянула на вигін, бачу: кобила таки ввійшла у шкоду, побігла, щоб вигнати. А з-за куща – польський жовнір: "Стуй! Вруць! Вернись!". Пояснюю: кобила в житі. Чую: "Не ти будеш це жито збирати. Назад!"

Село виявилося в оточенні війська. Зігнали нас, кого змогли, на майдан на збори. "За 24 години за Буг до кацапів!" – верещав офіцерик. Але ж як то можна селянину, що змалку за весь вік приріс до свого господарства, зібратися у світ за добу!.. Послали делегацію до евакуаційної комісії у Володаву, а та – зраділа, що справа ладиться, дозволила збиратися цілих три доби.

Відзначити треба, що збір той був без особливої трагедії. Більше уваги вділялося тому, в яку область записатися, щоб втрапити на ліпші чорноземи. Старші за віком люди пригадували своє біженство, в якому їм, працьовитим, не було особливої біди. Гуляла чутка, ніби й тепер при більшовиках і колгоспах метр-центнер пшениці в Росії коштує все ті ж шість копійок. Мій чоловік мав надію погосподарювати на тих неміряних чорноземах, син-другокласник надіявся здихатися придирок польської вчительки-шовіністки до нього, етнічно чужого "ортодокса". Свекор радів, що хоч би внук буде вчитися в непольській школі, трьом синам, що виїжджали, пророкував: "Як і тоді в біженство, їдете тільки на певний час. То ми вам із старою постережемо господарство до приїзду. Ніякої компенсації не беріть, бо тоді вся земля останеться за мною, і я її одразу віддам вам". Чоловікова сестра Марія розсудила по-своєму. Шкода було їй кидати сімейні скрині з одягом та й, що казати, страшно їхати в невідомість, то оголосила батькам і родині, що поступається релігією – виходить заміж за поляка, щоправда, відомого пристрастю до чарки. Природно, щоб польські комуністи залишили її у своїй державі, мусить прийняти католицтво. Батьки – за голову. Ганьба ж!.. Але в ті дні багато чого

переоцінювалося… Мусили в безсиллі змиритися. Щоправда, дочка обіцяла наглядати за ними.

…Нас саме вивозили на залізничну станцію, як нові подруги-католички вели її із володавського костелу після поновного хрещення. Ми не стали з нею ворогами. Об’єднувала турбота про батьків. Приїжджали одні до других у гості. Наші діти теж не мають між собою ворожнечі, хоч її син і дочки вже не знають української мови. Згодом, як Марія приїхала до мене на Волинь, я їй нагадала: “А пам’ятаєш? Ти ж себе вважала такою українкою…” Вона тільки головою похитала. І ще листи до самої смерті писала нам по-українськи…

Треба відзначити, що брехнею є, ніби СССР і “Народна” Польща компенсували нам, як то передбачалося, покинуте майно і нашу власність. Свекрова земля була фактично нерозділеною, то він сказав синові: “Запиши її собі найменше, щоб у мене не забрали”. То ж, як ми приїхали в СССР, нам видали всього півтора центнера збіжжя – відшкодування за посів. І – живи, як хочеш. Будинків після пожежі тоді у нас не було, тільки тимчасова літня кухня, в якій оселився свекор. Отже, за будівлі – теж жодної компенсації. Невикористаний ліс став власністю держави, яка вигнала нас.

Перевезти мешканців нашого села, нібито, мали в Рівненську область. Але вслід за свекром, який після прощання у сльозах поїхав із станції додому, втік наш 8-річний син. Поки ми його вертали, сусіди повантажилися, і ешелон рушив. Як потім стало відомо – на Рівненське Полісся. Ми – хотіли навздогін – пристали до мешканців села Красівки, повантажилися з ними й поїхали. Та з ними опинилися ми аж у Карпатах за Коломиєю. Мали там страху, бо ніхто навіть із найстарших у селі не бачив гір, боялися, що худоба з них попадає. Ми збунтувалися, на зупинці відмовилися заходити у вагони, поки паровоза не причеплять до кінця ешелону й не повезуть нас назад у долину. Потягли – до розбомбленого моста через Дністер біля міста Станіслава, там його відчепили, помчав він назад у Львів. Ми, посидівши тиждень у дірявих товарняках разом із голодною худобою, хочеш не хочеш, стали шукати пристановища в навколишніх селах біля Маріамполя і Галича.

То була середина 1946 року – в Галичині одна влада була вдень, інша – вночі. Там ми зустрілися з лемками, з якими поріднило нас спільне нещастя вигнання. Діалекти наші виявилися значно відмінними, зазнали ми немало добродушних насмішок від місцевих, але єднало нас ще й те, що ми з ними – православні. У Галичині в ту пору відбувалося насильне перегнання греко-католиків у православ'я. Якби це робилося добровільно, напевне, спротиву такого не викликало б. Але ж при більшовиках усе чиниться "без церемоній". У містечку Маріамполі, де ми осіли, денна совєтська влада уніатського священика арештувала, на його місце привезли російського православного попа – природно, що все населення демонстративно не стало ходити на його службу. Йшли тільки ми й лемки. Щоправда, ставлення галичан до нас було набагато доброзичливішим, ніж на Волині, куди ми через кілька місяців мусили переїхати, щоб отримати ті півтора центнера збіжжя і бути хоч би неподалік від родичів та земляків, а також від незабутнього "дому".

Ми тоді ще ж мали коней, вози, то повантажилися і через два тижні дісталися до тодішнього Олицького (тепер Ківерцівського) району, осіли при родичах, які раніше опинилися тут при залізничній станції Олика. Немало нас тут зібралося, холмщаків і підляшан. Стихійно селилися ми, "забужани", на Волині й Поліссі, як правило, в навколишніх селах при залізничних станціях, щоб можна було швидко повантажитися в залізничні вагони для неодмінного повернення на батьківщину. Саме для цього кожна сім'я як реліквію тримала, хоч і розібраного, але у повному комплекті, змазаного воза.

У перший рік особливо важко було тим нашим переселенцям із-за Бугу, котрі повірили радянській пропаганді або ж просто не змогли втриматися внаслідок терору польських бандитів і погодилися на переселення до СССР у 1944-45 роках. Їх, нещасних, завезли в засушливі степи Півдня України, звідки невдовзі, рятуючись від голоду, ринуло на захід України навіть корінне населення. Покинуті самі на себе, не прижилися наші люди в відмінному кліматі. Проїли в розвалених колгоспах те, що привезли з собою, і скрито пішки чи на товарних

вагонах утекли на Волинь, ближче до рідної домівки. Дісталися сюди вже без нічого, й зима на 1947 рік була для них особливо голодною.

Навесні нам виділили в користування півтора гектара землі, що перед тим належала сім’ї волинян, яку вивезли до Сибіру. Із житлом було погано – поневірялися по хатах тих же вигнанців.

Пам’ятаю такий випадок. Ліпилися ми в кімнатці одного з таких будинків. Раптом приходить голова сільради, оголошує: “Ви, забужани, – геть! У цій хаті робимо дитячий садок”. “Для кого? “ – здивувалися ми. В селі не прийнято кудись віддавати дитину. Виявилося, на наше місце потрібно поселити безробітну “брянську” – приїжджу росіянку з малою дитиною. Як до “восточниці”, до неї у влади було особливо уважне ставлення. Нас, дві підляські сім’ї, вигнали у хлівець, а в хаті на дві кімнати отаборилася сама “брянська” (так у 1947-48 році на Волині звали всіх росіян-неначальників, які тікали сюди від голоду). Оскільки ніхто з мешканців села і в думці не мав нести їй своїх дітей, то так у хаті цілими днями мовчки сиділа вона одна. З нами зовсім не розмовляла. Ми стали догадуватися, певне, – від страху перед “бандерами”. З образи ми обминали її теж. Та стали міркувати: що ж вона їсть? Хіба що ж одні тільки недозрілі яблука з господаревого саду, а більш нічого ж. Невтішно плакала дитина. Знову ж ми, жінки, догадалися: у голодної матері не стало молока. Тоді ми, обидві вигнані підляшанки, занесли їй свіжого коров’ячого молока. Росіянка з жахом глянула на нас, і тільки, як ми на мигах показали, що молоко для хворої дитини – погодилася його взяти. Недовго “керувала” вона неіснуючим дитсадком, подалася в пошуках вигіднішого пристановища кудись далі.

Все тоді, як, наприклад, надзвичайно відповідальні посади продавців, було виключно в руках начальства із “восточників”. У порядку речей шофер, наприклад, привозився районним начальством на виборну посаду голови колгоспу. “Визволителі” мали свою керівну державу в державі – місцевим чи вигнанцям-“забужанам” впродовж десятиліть доступу до керівництва в ній майже не було, за винятком деяких колишніх членів КПЗУ, потрібних для політичної вітрини.

Ми стяглися на купівлю старої хатини в сусідньому селі, перевезли, “перетрясли” її, і ще вона служила нам пару десятків літ. Чоловіка викликали в сільраду, наказали підписати заяву про вступ до колгоспу. Відмовився, то замкнули на кілька днів, погрожували і Сибіром, а “уповноважнений” наганом. Били. Так було кілька разів, аж поки таки не змусили підписатись під папірцем, що “добровільно” погоджується. Забрали туди коня, реманент, збіжжя для посіву. Та, щоб якось вижити, чоловік у колгосп, де за працю нічого не платили, не пішов, влаштувався “на проізводство” – на будівництво зерносклaдів при залізничних станціях. То були первістки “соціалістичного оновлення” Волині, розраховані на колгоспні врожаї. Щоб не забрали у нас 50 сотих города, в колгосп на каторжну ручну працю пішла я. Заробила там за 25 літ інвалідність, медальку, фотографію з першим секретарем обкому КПСС і 32 рублі мінімальної пенсії.

Ми опинилися в суспільстві, озлобленому недовір’ям, розколотому надвоє – на народ і начальство. І поділ цей – на єдинокровній Україні! – був …етнічним. Завоювала край і тепер у ньому винятково тримала всі важелі влади привезена з приходом совєтської армії етнічна група росіян та дуже близьких до них російськомовних українців зі східних областей України. Етнічні росіяни, що не знали української мови, використовували їх як слуг-тлумачів, і ті старалися служити вірно в страху втратити вигідну посаду. Вони разом отримали назву “совєтів”, самі себе звали “восточники”.

Було їх небагато, але за ними стояв “авторитет” зброї – підрозділів НКВД, міліції, армії, озброєних компартійних начальників, усієї репресивної машини тоталітарної держави. Люди з цієї етнічної неукраїнської групи займали всі без винятку “найвідповідальніші” посади. В пристанційному селі, де ми осіли, це було керівництво сільрадою, пунктами “Заготзерна” і “Заготплодоовочів” , залізничної станції, ремонту шосейної дороги, школи, згодом і колгоспу. І не тільки. Продавцями в перших, щойновідкриваних крамницх, теж були виключно тільки “свої” – “восточниці”, жінки начальства. Так було і з водіями автомобілів, вчителями, бібліотекарями, не кажучи

про хмару “уповноважнених”. Допуск у те середовище чужих був винятком.

Народ же, тобто “визволені” місцеві волиняни, ставилися до виразно іншої етнічної групи вороже. Вони розмовляли відмінною від “визволителів” мовою – говіркою української, прагнули до замкнутості, як і де тільки могли, за прикладом чергових пришельців, підкреслювали свою окремішність, як від росіян і обрусілих українських східняків, так заодно – і від нас, звучи нераз уже й не без жарту поляками, “пшеками”, як до війни звали непрошених осадників. У привізної влади до волинян була гранична недовіра, оскільки саме з їх середовища походили невпіймані бандерівці, що не давали їй спокою, й саме там вони продовжували знаходити скриту підтримку. Влада за ці дії платила волинянам жорстоко: тисячі й тисячі цих мирних людей було, ігноруючи всі радянські закони, запроторено в далекий Сибір, на північ Росії. І справа була зовсім не в теоретично проголошуваному комуністами “класовому” принципі: їхня влада, нібито, “трудящих”, не розрізняла в покараннях за зв’язки з бандерівцями селян-бідняків і тих, хто спромігся стати “буржуєм” – покрити хату бляхою.

Надзвичайно рідкісними були на той час випадки, коли місцевий волинянин міг втрапити до середовища цієї східняцької керівної еліти – номенклатури. Для цього мусили бути виняткові підстави – колишнє членство в КПЗУ, та й то не для всіх, тривале проживання в СССР чи служба в радянській армії, одруження з росіянкою й перехід на російську мову навіть у спілкуванні з родиною. І, напевне, дуже вагомі сексотські послуги.

Явний антагонізм між цими двома етнічними антиподами не приховувався. Одна другій нізащо не бажали добра. Кожна вірила у свою перевагу і перемогу над другою, а існуюче становище вважала тимчасовим, яке треба перетерпіти. Волинянам терпіти доводилося на кожному кроці – платити непосильні для їхніх господарств податки, останні рублі віддавати на “позики” державі, їхню молодь виловлювали для праці на шахтах, коли ж падала підозра у допомозі воякам УПА – цілі роди вигрібалися з рідного кубла на висилку.

Ми, вигнанці з Підляшшя і всього Закерзоння (холмщаки, західні галичани, волею випадку примхливо розсіяні по всіх районах Волині й Полісся), опинилися між двох цих антагоністичних різноетнічних груп. Говорили ми, природно, своїм діалектом, який у волинян викликав насмішки. Нераз вони ображали нас, дражнячи поляками. Не завжди спромагалися на звичайну ввічливість до нас, безпорадних вигнанців без кола-двора, без засобів для існування. Щоправда, знаємо, поширювалося серед них роз'яснення підпільної УПА про те, що до нас ставитись треба терпимо, співчутливо. У нас образи до волинян не було – ми бачили, скільки біди принесли їм "визволителі". Як тут було їм не озлобитись проти всіх нашесть.

"Восточники" ставилися до нас не набагато ліпше, ніж до місцевих. Нас вони не боялися, як людей, що не мають зв'язків із УПА, нелюбов їхня проявлялася в озлобленні за те, що ми, нібито, скрізь "лізли" і що в цьому були "хитрішими за жидів". А що ж було чинити приреченим на голод?.. До того ж, керівні "восточники" не проти були таки, дійсно "по-жидівськи", цинічно використати нас проти волинян. Не помилюсь, коли скажу, що сотні молодих чоловіків із числа холмщаків і підляшан голодом, безвихіддю були примушені стати підозрілими в очах волинян "стрибками"[102], своєрідною поліцією "восточників" у боротьбі з боївками УПА. Декого цим тісно прив'язували до совєтського воза, а найбільше – просто тимчасово використовували в різних ризикованих затіях боротьби з національним підпіллям. Природно, це не поліпшувало ставлення волинян до нас.

Ще такими ж людьми, що виявилися збоку від цього протистояння, крім "забужан", були волинські чехи. Чули ми від волинян, що за Польщі їх єднало з тодішніми польськими осадниками багато спільного: упривілейована католицька релігія, заможність. Усе ж, якщо від садиб поляків у селі залишилися одні лиш купи глини, то чехи завдяки своєму мудрішому поводженню з українцями продовжували мешкати в селі, оточені загальною повагою. Швидко здобули вони таке ж

[102] "Стрибки" – члени "істрєбітєльних батальйонов". Див прим. № 81.

ставлення і у нас, “забужан”. Чех Новак узяв на прожиття в своєму досить таки тісному будиночку 3 чи 4 наші сім'ї. У чеха Кофлера знайшли притулок наші вигнанці, здається, по сім’ї в кожному кутку його хати. Щоправда, майже всі волинські чехи швидко зрозуміли, що ліпше таки скористатися з нагоди й повернутися до своєї держави – тут їхні сумлінність, уміння працювати з новою владою належно оцінені не будуть. Нам залишалися у спадок не тільки їх будівлі, але й привітність, ввічливість, порядність. Як і поляки, католиками були – але яка відмінність!.. Хто міг би подумати про ворогування з такими католиками, яких треба було звати кращими за родичів!.

Лише з роками, коли “восточники” відважилися впускати не так у своє керівне, як у виробниче середовище волинян і нас, переселенців, розпочалося формування в розколотому страхом і недовір’ям суспільстві ознак врівноваженості, стабільності. При малочисельності “восточників”, хотіли вони того чи ні, з місцевої й нашої молоді потрохи стала творитися низова ланка виробництва на підприємствах і в колгоспах. Усіх нас, хто продовжував вважати себе не росіянами, а українцями, – місцевих, “забужан”, східняків, – стихійно об’єднувала українська літературна мова, що трималася як друга державна, щоправда дуже забруднена “суржиком”. Поволі, в недовірі, скептицизмі бралося на формування повоєнного волинського суспільства, в якому українська національна основа виходила таки наверх. І вже дивним було для молодих, як же воно трансформувалося за якийсь десяток літ!.. Адже до війни в околицях Луцька євреїв і поляків нараховувалося приблизно по 10–12 відсотків, німців – 8–10, чехів – кілька, а українців – не більше двох третин, то тепер, за винятком 2–3 відсотків керівних росіян і російськомовних, усе решта було таки українським, хоча російські школи в Луцьку і районних центрах становили вже половину всіх. Край уперто переводився у діловодстві, в публічному використанні виключно на російську мову.

Ми ж, підляшани, холмщаки, чим на незбагненніші недоречності натикалися, тим більше в думках своїх і мріях були “вдома”. Чекали найменшої звістки – як там? А там свекра польська служба безпеки тричі везла з рідного села на залізничну станцію при Володаві,

пояснювала йому, що українець, як ворог польської держави, згідно зі спеціальним державним розпорядженням не має права перебувати в прикордонній смузі. Даремні були пояснення, що він усе життя з діда-прадіда саме тут живе, й Польща від того не стала дибки. Виконавши завдання начальства про вивезення до станції, тут же есбеки про нього забували. Й наступного дня все село бачило: старий Пусько з Пущихою, двоє етнічних українських ворогів комуністичної "Народної" Польщі, з подушкою, мисками й гарнушками вертаються додому все в ту ж прикордонну смугу. Як везли наступні рази, то вже казали: "Завтра таки буде знову їхати назад". Вгадували...

А він чекав, як ластівок, повернення дітей на правічну рідну землю.

Мій чоловік ще побачився з ним, як з'явилася змога поїхати в гостину. Свекор випросив у польської влади дозвіл на те, щоб один із його синів, що перебувають в СССР, переселився для його утримання. На ту пору один із синів помер, чоловікові й мені не випало їхати, то рушив середній син Гриць. Господарював на батьковій землі, видавши дочку заміж за поляка. Тож і склалося так, що у мого свекра, такого вже упертого "руського", чотирьом із п'яти внуків випало жити в рідному краї, але вже всі вони стали вважати себе поляками. Українську мову батьків, "дзядка", за яким була спадщина, природно, розуміли, але вчитися її не хотіли внаслідок постійних насмішок у школі над "єнзикєм хохлацкім"[103]. Наша мова була недержавною, тому непрестижною.

Коли мій чоловік помер, ми поховали його у волинському селі Дерні біля забутої могили без пам'ятника. Згодом хтось могилу впорядкував, поставив огорожу та знову не доглядав. Ми з сином стали цікавитися у старожилів села і вияснили, хто ж похований у ній.

…Було так. 1946 рік. Енкаведисти роблять облави на упівців, а принагідно виловлюють місцеву молодь для "вербування" на відбу-

---

[103] "Єнзик хохлацкі" – "хахлацька мова" – зневажливо про українську мову (пол.).

дову шахт Донбасу. У селі, неподалік від кладовища, був хуторець Городюків. Якось батько з сином бачать: дорогою до їхнього хутора йдуть енкаведисти. Добра це не обіцяло ніколи. Обидва визнали за краще сховатися від непрошених гостей. Які причини були для цього – може, зв’язки з УПА – невідомо. Принаймні, обидва кинулися до недалекого ліска. Батько встиг, а 17-річного сина енкаведистська куля наздогнала. Побачивши, що вбили підлітка, енкаведисти, напевне, щоб скрити злочин і відрапортувати, ніби втрапив до рук старший, звалили на нього стіжка з сіном, що стояв поруч, і підпалили. Вночі батьки встигли нишком поховати Сяніка (Олександра), як усі його звали, на кладовищі, бо зранку за сім’єю приїхали, забрали на залізничну станцію і – на Сибір. Згодом аж десь із Кузбасу приїхав батько й тихо впорядкував могилу.

Мій син виявив, що живуть у селі досить таки близькі родичі Сяніка Городчука, але вони до ще недавнього часу боялися признаватися, ніби мають таку бандерівську родину. Ми помітили, в селах, що межують із відомими Цуманськими лісами, де у війну кишіло від радянських загонів “спеціального призначення”, й до сьогодні їх мешканці користуються словом “бандерівці” як синонімом слова “бандит”. Нам це було дивно, стали питати, за що така зневага. Нам казали: “За те, що бандерівці кидали людей у криниці”. “Де, коли, кого? Хто на власні очі бачив?” Виявлялося, ніхто не бачив, тільки чув, що так розповідали. Поставало запитання: а чи то правда?.. Майбутні дослідження, свідчення очевидців мають допомогти це розкрити. Хоча лише в останні роки стають відомими документи, які ллють світло на цю підступну енкаведистську провокацію.

Через два десятки літ я змогла поїхати у рідні місця на Південне Підляшшя. Української мови в наших селах на лівому березі Бугу не стало чути зовсім, хоч ще не так давно нею говорили тут майже всі. Тільки ми, громадяни іншої країни, могли, не криючись, дозволити собі користуватися нею. Бачили, до нас дослуховуються. У безлюдних місцях чи на вокзалах до нас підходили декотрі місцеві мешканці, оглядаючись, відважувалися перекинутися кількома словами рідною,

тепер такою забороненою мовою. Розповіли: в рамках обміну приїхав на Підляшшя і Холмщину театр із Луцька. Квитки були розкуплені всі, але артисти мусили вертатися достроково – вистави зривалися. Тільки спектакль розпочинався, як у залі валом наростав плач глядачів. Був таким голосним і безперервним, що вести спектакль ставало неможливим. Актори не змогли цього витримувати…

Як була я у Вириках, зі мною в селі всі "наші", тобто католики з місцевих, раді були поговорити саме українською мовою. Стара Горщаручка, побачивши мене в переповненому автобусі, закричала на весь свій гучний голос нашою місцевою говіркою: "А в нас казалі, же сьте там у Росиї вигинете. А віете ни вигинулі, оно жиєте ци ни ліепш, ниж ми".

Села Сішна, до вигнання майже повністю українського, де пройшли мої дитячі роки, я вже не побачила – його не стало, як і сусіднього з Вириками лісового сільця Сухави. Гірші землі, казав війт, засівалися сосною. Вирики, село, в яке я вийшла заміж, теж досить змінилося, хоч і сумно було дивитися на ті зміни. Ряд хат були перетворені на хліви, і з вікон їх виглядали не знайомі обличчя людей, а коров'ячі чи конячі голови. На наші місця поселилися переважно т. зв. "волинські поляки" – ті, хто до війни перебрався на Волинь із корінної Польщі, а в 1943 році або й пізніше мусив звідси забиратися. При їх появі в селі "наші" корінні підляшани-католики зрозуміли, яких істинно польських "співплемінників" мають. У селі, де раніше не було жодної потреби в замках, хоч ми й належали до різних релігій, а тепер була одна, настали злодійство, підозри, доноси. Маріїн чоловік – сам то з українським прізвищем, але вважав себе з "корінних" поляків – спересердя сказав мені: "Тих волиняків треба вигнати назад, а вас, наших людей, вернути".

Виявилося, що чи не більшість місцевих католиків-підляшан має родичів чи просто дуже хороших знайомих серед вигнаних православних. Вони радо перестрівали мене, як й інших приїжджих "додому", запрошували в гостину, раділи з того, що ми якось пристосувалися й вижили на чужині. І всі ми разом не могли й не можемо

збагнути: нащо так сталося, кому це так було потрібно, хто від того у виграші, що ми розділені й половину нас вигнано.

Незбагненно, але майже повністю православне й відоме своєю українськістю велике село Коденець на нашому Південному Підляшші, як і населення деяких інших сіл, доля вигнання обминула. Повністю втрималися від депортації православні українськомовні мешканці Північного Підляшшя. Ніби тому, що їх ще 1939 року записали білорусами, в “Народній” Польщі для них відкрили кілька напівбілоруських шкіл. Однак же покоління його інтелігенції, що виросло у післявоєнний час, виразно заявило про те, що воно ніяке не білоруське, а саме українське.

На рідному ж Південному Підляшші, яке негайно відкинуло всілякі спроби за німецької окупації й його видавати за білоруське, тепер від колишньої української більшості “руських” в прибузькій смузі залишилися тільки окремі нечисленні острівці з кількох чи кількох десятків православних сімей на село. Теперішній польський уряд, як свого часу німецькі діячі культури щодо прусів, що стали зникати, навіть робить певні спроби підтримати наші підляські залишки в їхньому прагненні зберегти свою тожсамість. Чисельно православні підляшани дещо зросли за рахунок повернення земляків, депортованих у 1947 році на західні, німецькі, землі теперішньої Польщі. Основна ж кількість південних підляшан нині розсіяна по Заходу України від Берестейщини до Прикарпаття, й молодь предківським діалектом уже не користується. Тільки українське Північне Підляшшя, де 80–100 тисяч корінного православного населення становить компактну більшість, ще домагається пошанування своїх культурно-освітніх прав. Українське Південне Підляшшя волею долі на наших очах у результаті протиправного, абсурдного вигнання відійшло в історію.

Спогад записано 9 липня 2002 року в місті Луцьку як частину проєкту “Волинь”, спонсорованого Комісією Людських та Громадянських Прав при Світовому Конгресі Українців. Оригінал магнітофонного запису зберігається в архіві Комісії в Торонто.

Ярослав Палюх

На холмсько-підляському пограниччі

(Спогад про село Грабівку)

Осінь 1940 – зима 1945 – це період нашого перебування в Грабівці. Почалося з того, що коли німці після розгрому Польщі розділили її з більшовиками, на теренах так званої Генеральної Губернії залишилося багато українців, зокрема, у регіонах Холмщини та Підляшшя. Грабівка й інші довколишні села належали до повіту (району) Володава, а за німців Володавський повіт було ліквідовано; частину сіл підпорядкували до Холма (Холмщина), а інші, в тому числі й наше, – до повіту Біла на Підляшші у Люблинському Дистрикті. Селянам це було невигідно, бо до Володави було 25–30 км, а до Білої – 50 км. Очевидно, Грабівка – це пограниччя Підляшшя і Холмщини. Але тоді вважалося, що наша околиця – це Підляшшя, то і я так буду вважати. Як би там не було, на цих теренах за Польщі не допускалося жодне українське життя і ревно знищувалися всякі натяки на українськість: на відміну від Галичини, українські школи заборонено, громадське товариство "Рідна Хата" (відповідник нашої "Просвіти") було розгромлено, і тільки де в кого знаходилися ще книжки зі штампом "Рідна Хата" ("Р. Х."). Церкви або зруйновано, або передано в користування римо-католикам. А бути римо-католиком означало бути поляком. Тоді не було графи "національність", а тільки віросповідання: православні – русини, римо-католики – поляки.

І ось, у 1940 р. – за німців – почалася активна українізація, і, відповідно, творення українських шкіл у цих селах, де було досить дітей. Створюватися почали однокласові школи (тобто з одним вчи-

телем) з елементарними програмами: дітей різного віку групували в один чи два класи, малі вчилися зранку, трохи старші – ввечері. Але катастрофічно не вистачало вчителів. До вчительської роботи залучали молодь, що мала закінчену або й не закінчену гімназіальну освіту, що повтікала в Польщу (тобто тепер Генеральну Губернію) від більшовиків у 1939 році. Були це переважно оунівці, але не можна було всіх поробити вчителями, бо було ще багато інших ділянок суспільного життя.

Водночас, на території Генеральної Губернії було багато вчителів, котрим, як і нашим батькам, не дали раніше працювати в Галичині чи на Волині через національну політику Польщі. Ось їм, з ініціативи УЦК (Українського Центрального Комітету – фактично єдиної легальної української організації, центр якої був у Кракові) і було запропоновано у 1940 р. переїхати на Холмщину і Підляшшя. Важко було рішитися на такий крок, кидати обжиті місця і їхати у зовсім невідоме майбутнє. Почалися наради зі знайомими і врешті-решт вирішили, що таки треба їхати: “Інакше наші діти будуть поляками”. Адже ж ми вже практично не знали української мови.

Батьки автора спогаду, які вчителювали в етнічній Польщі

І ось восени 1940 р. ми пакуємо речі, прощаємось зі всіма. Нас відвозили на залізничну станцію Ґуцін бричкою, а на рейках вже стояв вагон з нашими речами. Очевидно, я зовсім не здавав собі справи, що прощаюся з Ярнутами та своїми колегами назавжди. Але ми вже в поїзді, який везе нас до Варшави, а там пересадка з кінцевою станцією Парчів. У вагоні (здається, кожне купе мало окремий вхід) пп. Козловські з дочками Іркою, Даркою і моєю ровесницею Миросею і ми. З дороги запам'ятався тільки вокзал у Варшаві (мабуть, Wschodni – потім зруйнований) і другий, а також, що ми були на вулиці Каноня, 6, де перед війною на квартирі жив Данусьо.

А коли поїзд везе нас у невідоме майбутнє – кілька слів про Підляшшя і Холмщину. Села навколо Грабівки були населені переважно русинами. Дальші села на захід були вже більш полонізовані, хоча по всіх селах стояли ще церкви, хіба що поляки їх зруйнували, як це було в Головні, куди ми спершу попали. Справа в тому, що колись Підляшшя і Холмщина були уніатські. Але після розбору Польщі у 1775 р., коли ці землі відійшли до Росії, то чи не першим завданням царського уряду була ліквідація унії. Подібно потім сталося в 1946 р. у Галичині. Якщо на Волині перехід на православ'я відбувався порівняно легко (ці землі відійшли до Росії раніше), то на Холмщині і Підляшші – дуже важко. Це досить цікаво показано у творі С. Жеромського ("Uroda życia" – "Принади життя"), де описано релігійну відправу в лісах, коли на учасників робили облаву царські війська. Правда, в книжці це виглядає так, наче б це жорстокі заходи проти поляків, а насправді поляків-уніатів не було. Але в кінці так і вийшло згодом, що найбільш релігійна частина уніатів перейшла на римо-католицизм. Подібно, як деякі наші люди в Галичині після 1946 р. ходили до костелу, аби тільки не йти до російської церкви, так і тоді. Але якщо у наш час це не приводило до зміни національності, то тоді це було однозначним – ходиш до костелу, то ти римо-католик, а значить – поляк. Про багатьох таких казали – католики з 1905 року, бо, очевидно, тоді, після революції, була сильна хвиля боротьби з уніатами, і люди від православ'я тікали в католицизм.

А згодом, вже за Польщі, відбувалася активна полонізація. У тих селах, де ще переважали українці, церкви руйнувалися, а там, де вже були ополячені – церкви перетворювали на костели. І так появилися поляки з характерними українськими прізвищами. Там прізвища, подібно, як на Гуцульщині, закінчувалися переважно на -ук або -юк, тож легко було пізнати, якого походження ця людина. І Грабівка, і сусіднє село Бояри були майже чисто українські. У Грабівці була тільки одна дійсно польська сім'я (колоністи) і одна – спольщена, а в Боярах – 2 чи 3, але їх називали "перекинчики" чи, частіше, "калакути".

Слово "українець" сприйняли з трудом, але наша мама мала аргумент, говорячи: "мій тато майже все життя називав себе русином, і тільки на схилі життя став українець. Казав: "Як вже поміняли назву, то хай так і буде". Це діяло досить сильно. Коли ми через 5 років виїхали з Грабівки, то майже всі у селі називали себе українцями.

На початку 1920-х рр. на цих землях діяв аналог нашої "Просвіти" – товариство "Рідна Хата", але воно було розгромлено десь у 1925–26 рр. По селах тільки у декого зосталися українські книжки, п'єси тощо. Взагалі, там жив ще патріархальний український нарід, дехто наче живцем зійшов зі сторінок творів Нечуя-Левицького.

Але ось наш поїзд приїжджає до станції Парчев (з легкої руки Олеся Бугна це був потім "Партачів"). Ми та панство Козловські на жидівських фірманках відправилися в дорогу, спочатку разом, але через декілька кілометрів вони поїхали до Жещинки, а ми, теж з жидом, по піщаній дорозі до Головна, бо село Головно було перше призначення нашої мами.

Приїхали до Головна, і мама йде шукати солтиса. Він живе далеченько, десь під лісом, і мами довго нема. Ми чекаємо біля школи – гарний двоповерховий будинок, подібний як в Ярнутах, тільки без хвоста класів. Внизу класи, нагорі квартира польського вчителя і кімнатка – українського. Поруч – зруйнована церква. Жид нервує, бо йому було досить далеко (близько 20 км) вертати додому "парчівськими лісами". Все виходив на дорогу і розводив руками – нема. Нарешті приходить мама з солтисом (мав прізвище Залапич;

Вчитель з села Грабівки Володимир Мудрий

згодом загинув у Освєнцімі разом зі своїм братом, “нашим” – з Грабівки – Залапичем).

Виникає нова проблема – в селі є український вчитель – Володимир Мудрий. Він мав звичай, коли було скрутно, повторювати: “Ой Мудрий, Мудрий, який ти дурний”. Він не має наміру вступатися з Головна. Поки що нас поселяють у якогось господаря, недалеко від школи. Мамі приходиться три рази їздити до Білої (понад 50 км). Я сам не пам’ятаю, але Славця розповідає, що господиня починає криво дивитися на нас, ми плачемо, аж врешті Мудрий забирає нас у свою кімнатку. “Панна Славця спить на ліжку, а ми з Ярком, як козаки, на підлозі”. Мама приїжджає. Ми маємо залишитися в Головні, але Мудрий не згоден. І обоє разом їдуть до Білої. Нарешті справа вирішується – мамі пропонують Грабівку. Там більше помешкання, правда, є вчитель Каштан з освітою ще царської церковно-приходської школи. Він сам у школі не живе, а тільки кочує від одних господарів до інших, живучи і харчуючись найчастіше в тих, у кого діти в школі.

Він спочатку теж не дуже хоче переїжджати на нове місце в село Ганна. Щойно коли в Грабівку заїхала ціла група вчителів, і коли Мудрий із вчителем з села Калинка – Романюком – грізним басом запитали: “То як то буде, пане-товаришу?”, то він зразу ж погодився: “Та я нічого, я згоден...”.

Про його рівень промовисто свідчать його слова, коли він побачив нашу бібліотеку: “Я б то хоч раз добре напалив у грубці” – з чого люди сміялися – бо теж досить любили читати і багато позичали

зі шкільної бібліотеки, яку заснувала мама, а люди зібрали на книжки близько 300 злотих.

Я б не пам'ятав, коли ми переїхали до Грабівки, але мама зразу виписала для мене щомісячний журнал "Малі друзі" і мені запам'ятався лозунг з першого одержаного числа: "Місяць жовтень – місяць книжки". Отже, ми приїхали до Грабівки десь у жовтні 1940 р. На пам'ять з Головна лишилася знимка, де я на тлі руїн церкви, яка була зараз же біля школи.

І так, ми їдемо до Грабівки. На цей час наші речі вже привезли до Головна, так що до Грабівки (7–8 км) нас везе декілька фір, наладованих меблями. Пам'ятаю тільки, як ми в'їжджаємо у село Бояри – дорогою у болоті. Але поруч з широкою дорогою, з одної сторони – відгороджений ровом і огорожею свого роду – тротуар, де, в основному, сухо. Так що головне перейти дорогу і не втопитися в болоті. Наш приїзд викликав у селах сенсацію. До тої пори там українськими вчителями були в основному самотні хлопці (здебільшого, гімназисти), що повтікали від більшовиків, очевидно, без жодних речей, хіба що мали трохи одягу. А тут приїхала вчителька з дітьми і меблями, не гірш, ніж стаціонарні польські вчителі. Згодом багато з навколишніх сіл заздрило Грабівці. Пам'ятаю, як приходили до мами з дальшого села дядьки і питали, чи не можна, щоб і в них була вчителька.

Отже ж приїхали – розвантажуємося. Є кілька сусідніх вчителів. З пасовиська набігло повно дітей. Котрийсь з вчителів питає: "Но що, козаки, будете вчитися?" "Будьом, будьом". Потім залишилося нас троє. Трохи розпакували речі, поставили ліжка, мама готує вечерю, правда не на столі, а на шафі, яку поклали посеред кімнати. "Нарешті на своїх сміттях", – каже мама.

Школа дерев'яна, оббита дошками, будована ще за царських часів. Дах оббитий ґонтами (дерев'яними дощинками). Є два класи – один польський, другий український. Мешкання має трохи осклені сіни, бо воно прибудівля до українського класу, і зовсім темну кухню з великою піччю, в якій можна пекти хліб і на якій можна б спати.

Дві кімнати теж мають спільну кахлеву піч. Кімнати не дуже теплі, особливо друга, в якій Славця спала, аж доки за ніч у склянці не замерзла вода.

Школа була огороджена штахетами, разом з городом. На подвір'ї – невеличка шопа-хлів, покрита вже етернітом, де зберігалися дрова, а часом жили кролики і свиня. Із західної сторони посаджені вишеньки – декілька старих, але в основному молоді. Крім того, росли старі липи, тополі і берези. Біля школи – керниця з журавлем. Криниця неглибока, так що в гострі зими 1941–1943 рр. вода замерзала і доводилося розбивати лід тяжкою колодою – вибити отвір, щоб хоч відро могло пройти. Відро стопорилося ключкою в кінці журавля, де мало йти у воду, і тому часто топилося. Як це мені не прийшло до голови перев'язати ключку якимось дротом, але не прийшло, і часто мусив босаком, тобто тичкою з гачком, витягати відро.

А одного разу замість відра я витягнув гвинтівку (французький карабін), яка лежала на дні, – певно, кинув якийсь поляк, як тікав перед німцями. Коли я її хотів затопити назад, ніяк не хотіла лягти і завжди ставала вертикально, а що води було не набагато більше її висоти, то її легко було побачити. Врешті мама пішла до солтиса (Василь Миронюк) радитися, чи доповісти в ґміні про це. "Пані, не робіть цього, адже німці ціле село знищать", – аж сплеснув він руками. Я витягнув гвинтівку, відрубав приклад і закопав у шопі. Згодом, вже під кінець війни, мама сказала про це нашому сусідові, який забрав її. Якось я бачив, як він з другим сусідом стріляли з неї, доробивши приклад. Зауважу тут ще, що у великих селах були свої війти, у менших – солтиси, у ґмінах – війти, а в повіті – старости.

І ось починається наше щоденне життя... Школа розташовувалася між двома селами: Бояри (перша хата десь за 50 м) і Грабівка – десь так за 400 м. Села, в основному, українські. У Грабівці поляків – 2–4 сім'ї. Причому треба розрізняти власне поляків (мазурів-колоністів) і спольщених, тобто русинів, що перейшли на римсько-католицьку віру. Хоч, одна така спольщена сім'я (з дуже непольським прізвищем Лошак) посилає обох своїх синів в українську школу.

В Боярах також поляків не набагато більше. І то, як наш близький сусід Хом'юк, навіть не вміли по-польськи говорити. Майже українськими були Мости. А ось ґміна Опілля – досить сильно спольщене село. Дуже близько – а велика різниця. Навіть говорять вже майже по-польськи. Але прізвища все на -ук та -юк.

Села різняться між собою, зокрема, Грабівка і Бояри. Грабівка – більш свідоме і активне село. Маленькі Бояри – люди дуже острожні. Якось наша сусідка Мазуричка казала, що деякі села були королівські ("Королівщина" – очевидно, Грабівка), а деякі – панські. Королівські села, здається, мали тільки декілька днів панщини, а не повна кріпаччина. Оце почуття вільності, мабуть, і залишилося в певній мірі. Цікаво, що навіть прізвища в обох селах, в основному, різні. Грабівка: Миронюк, Базилюк, Грицюк, Гричук, Гритчук, Жигалюк, Савчук, Семенюк, Корнелюк, Лесюк, Радюк. А Бояри: Мазурик, Кисіль, Хом'юк, Коляда, Марчук, Олірчук, Іванюк, Міщук, Семенюк. Останній вженився з Грабівки і що от нове – був у Боярах солтисом.

Жіночі імена були такі: Марія, Ґандзя, Варвара, Надя, Люба. До чоловіків зверталися Іване або Івасю, Василю, Грицю. Тільки один був Коля. Але Вася, Стьопа, Міша – не кликали. Проте імена, не характерні для українського села, були русифіковані – Льоня, Женя...

Трохи про мову – діалект був підляський, трохи з полонізмами і русизмами; не без впливу білоруської мови. Наприклад, "не вім", "не вєдаю", "кульо то дужо" ("ой, як багато!", хоч діти в школі вже говорили "скільки-то багато"), зм'якшення "л" на "ль". Як мені потім докучали в бурсі хлопці – "то треба взяти кавальчик" – а мало б бути "шматочок" і посмарувати "клеєм" (а в них було – кльеєм"). Замість "і" було щось вроді "уо" – "куонь", "куошка"; "А ті "полєхи" із сіл більш на схід – мабуть, поліщуки з Полісся – так смішно говорять: "ой, кішка з'їла кишку", а насправді ж їсть "куошка".

А в бурсі хлопці з Грабівки теж сміялися з хлопців з інших сіл з-під Володави – Королівки, Сушна (Сішна), Шуминки – що були чисто українські села і говорили там дуже правильно – їстиму, ходитиму.

Отже ми їх дражнили – “Антоне, меш їсти? – Му-у”. (У Грабівці говорили, як в Галичині – буду їсти).

Найближчий наш сусід Андрейко Іванюк мав маленьку крамничку. Приходжу я: “Дайте цвяхів”. – “Варваро! (це невістка з сусіднього села Мости), а йди-но сюди! От хлопець щось хоче”. – “А що?” – “Цвяхи”. – “Дайте гозьдів”.

Мовний різнобій був великий. Причиною цього було і те, що в 1915 р., коли російська армія відступала, забирала із собою майже всіх. І в основному почали повертатися аж в 1917 р. – до 1920 р. За цей час у Боярах виріс степ такий, що корови не було видно. А люди залежно від того, куди їх закинула доля, набрали різної мови. Наша сусідка Мазуричка була, наприклад, аж в Уфі, а заступник солтиса був на Україні і говорив чудовою, майже літературною мовою. Зрештою, я на все життя запам’ятав його поправку Ярослав Палюх з наголосами на останніх складах, замість на середньому і першому, як я казав. А взагалі, як казали дівчата нашій Славці, “ми говоримо не по-українськи”. “А як? По-польськи чи по-російськи?” – “Ні, ми говоримо по-нашому”.

Якщо з Грабівки всі діти зразу пішли в українську школу, то з Бояр – поволі, по одному. Найбільш цікавим був Пилип Міщук – приходив до мене часто, бавився зі мною. Його брат Гриць був чи не одинокий у селі більш активний, брав діяльну участь у громадських заходах, а молодший брат довго не міг вирішити перейти в українську школу. Щойно десь через кілька місяців мама прийшла і сказала: “Но, нарешті і Пилип перейшов до нас!”

Через стіну українського класу, де вчила мама, був польський клас. Там вчилися переважно діти з польської колонії П’єхи, або, як казали люди, Пехи (з наголосом на 2-й склад). Польський вчитель з Холма Заправа жив десь за 2 км у невеликому фільварку, власником якого був Таргонський (або, як казали люди, Таргун). Заправа спочатку давав репетиції його дітям, а згодом, як кількість учнів у його класі зменшувалася, перетворився в управителя його маєтку, занедбував школу, аж врешті польський клас припинив своє існування, і я в цьому

приміщенні тримав голуби і користувався бібліотекою, звідки забрав багато гарних книжок. Із Заправою у мами були нормальні стосунки, і не раз під час великої перерви мама запрошувала його до нас на чай. Сам Таргонський був війтом у селі Опілля, тобто був війтом ґміни – досить великої, бо мала під собою багато сіл. Він (це я трохи забігаю вперед) не знав суті радянської влади і в 1944 році, після т. зв. визволення, знов виставив свою кандидатуру у війти, а тому що не був поганою людиною, то його вибрали. Пам'ятаю, як у 1944 р. знову хотіли відкрити українську школу в Грабівці, то необхідна була згода батьків дітей. Таргонський сидів у нас в кімнаті і трохи криво, а трохи з гумором слідкував, як ціле село приходило ставити свої підписи. Мені було смішно слухати, як інтелігентна людина говорить місцевим діалектом, який він знав добре. Час від часу промовляв: "І ти, голубе, тут?"

Однак виявилося, що підпису батьків не вистачило – мамі у шкільному інспектораті у Володаві заявили, що школу не можна відкрити, бо нема, мовляв, українських підручників, а тими, що були видані за німців, звичайно, не можна користуватися. "Хіба що польською мовою будете вчити", – сказали в інспектораті. Але мама відмовилася: "Як я можу тих дітей, яких вчила українською, тепер перевести на польську?" І так ми півроку сиділи без роботи: мама давала репетиції тим дітям, які надіялись поступити у польську гімназію, а ми зі Славцею трохи помагали людям у польових роботах, за що нам інколи давали різні продукти – молоко, бульбу, крупу і т. п.

Вертаючи до Таргонського, то його скоро звинуватили у співпраці з німцями, заарештували, і незабаром він помер у тюрмі. Його маєток конфіскували, а землю розпарцелювали між бідних селян. Хоч його і жаліли, але землю охоче брали.

Але вернімося до 1940 р. Хочу коротко змалювати обстановку. З одного боку майже патріархальний уклад (як я вже писав, майже за Нечуєм-Левицьким чи Марком Вовчком), люди чесні, роботящі. З другого боку – всяка національна активність була під абсолютною забороною. Люди, відірвані від свого коріння, без церкви, кида-

лися в різні боки для встановлення своєї тотожності. Селяни відчували себе людьми другого сорту. Як парцелювали землю, то українці не мали права її купувати – землю, особливо ближчу до границі, продавали полякам (osadnikam) на дуже вигідних умовах, давали їм довгострокові кредити тощо. Навіть відносно заможні селяни-українці почували себе гіршими від поляків. Поруйновані церкви сприяли атеїзації молодих, попихали їх в сторону сильної, хоч теж забороненої, соціалістичної чи навіть комуністичної агітації. Поширювалася ліва преса, люди масово попадалися в павутиння комуністичної пропаганди і наївно вірили, що в Радянському Союзі справедливе, райське життя. Правда, деякі старші, що пережили революцію, не мали таких ілюзій. У 1915 р. їх всіх було переселено на схід, в Росію, коли відступала російська армія. Їх називали "бєжєнци". Це була добровільно-примусова евакуація, бо дехто справді боявся приходу німців; дехто доїхав до Уфи зі своїми речами, фірами, добром. Однак потім – у 1918, 1919 рр. – велика частина вернулися назад через тисячі кілометрів. То були здебільшого багатші господарі, як, наприклад, найбагатший у Боярах старий Кондратюк. За німців "наш" Кондратюк жалівся, що "колись мали багато свиней, а тепер оно 10", та й то таємно, так щоб німці не знали, бо збирали контингент. Не раз ділився своїми спогадами про жахи революції. Розказував, що побачив, що там робиться в селі, і зорієнтувався, що лишатися не варто – "ой, пані, то страшне", "то не для людей влада".

У 1939 р. Червона Армія на якийсь час зайняла і цю околицю, але згодом швидко вицофалася за Буг. З нею пішло багато молодих, які досить швидко поверталися, розчаровані. Проте люди казали на них: "А, ліниві, не хотілося їм робити, то й вернулися". То вони й замовкли. Один із таких, досить розумний, вже трошки старший хлопець (десь близько 30 років) Гриць Міщук розповідав щиро мамі, що багато подорожував по Україні і робив висновок – в місті ще відносно нічого, але село бідує страшно.

Тож до війни багато молодих брало участь у різних демонстраціях, мітингах, читало нелегальну комуністичну літературу, за що дехто був покараний у час війни. Бо в Любліні в поліцейських архі-

вах збереглися прізвища тих, хто проштрафився, і їх в час війни німці використовували для знищення "більшовиків". Характерною була історія нашого найближчого сусіда Мазурика з Боярів. Сім'я – старий "Артьом" з жінкою, син Іван з невісткою, маленький Івась. Стара Мазуричка – ну чиста баба Параска чи баба Палажка – до сина про невістку: "Та не бий вже її, як собі таку заразу взяв, то вже не бий". А часто попід наші вікна: "Пані, спите? Ви не чули, що вночі було і ой такого наробили!" Це найчастіше про візити партизанів, які до нас майже не заходили.

Іван – високий міцний мужчина, був у польській армії, попав трохи у полон, звідки його скоро звільнили у 1939 р. як українця. Перед війною за участь в якомусь мітингу він відсидів кілька днів у арешті. А в час війни одного дня за ним приїхала німецька жандармерія. Він спасся чудом. Ліжко не доходило до стіни і він – здоровий хлоп – там присів і жінка встигла кинути трохи постелі. Стара маленька темна "шевченківська" хата, де нічого не було видно, врятувала його. Але німці забрали його батька, давши термін, щоб Іван прийшов до 5-ї години, а як не прийде, то розстріляють батька, і пригрозили, що спалять хату. Ще й досі маю перед очима старого "Артьома", що йшов під конвоєм легкою походкою в постолах у свою останню дорогу повз нашу хату. А о 5-й годині, з німецькою точністю, його розстріляли. А син з цієї пори приходив до нас ночувати, бо до школи німці не заглядали. І так аж до кінця війни.

Правда, ми згодом з мамою ночували у стодолі в Мазуриків, бо боялися партизан – радянських, та й польських також. Так було аж доки сильно похолодніло, а тоді мама сказала: "Що буде, то буде, а в стодолі (клуні) ми позамерзаємо". І ми вернулися ночувати в школі.

Якось вночі зайшли партизани. Мазурик їм сказав, що мама боїться ночувати дома. Вони сказали, щоб нічого не боялася. А Мазурик був страшно гордий, що його взяли за чоловіка вчительки, і розповідаючи про їхній візит, з насолодою повторяв: "А ты, наверное, ее муж?"[104].

---

[104] А ти, певне, її чоловік? (рос.)

Але це все воєнні події, а я повертаюся до спокійних днів кінця 1940 і початку 1941 року. Оцей час був найкращий за весь час, що ми були в Грабівці. Гамірно, весело. В школі вечори, заняття для молоді, репетиції, вечорниці – або в школі, або в когось на селі, де і я мусив ходити, як "przyzwoitka"[105] для Славці. Часто приїжджали різні гості. По Генеральній Губернії були створені Українські Допомогові Комітети. В Кракові був Український Центральний Комітет, а на його чолі стояв відомий вчений проф. Кубійович. Найближчий осередок УДК був у селищі Вишничі, за 11 км від нас. Звідтам приїжджали трохи старший Вавринюк Василь – волиняк і молодий красень Іван Мойсей (кличка "Чорний") – перше велике кохання нашої Славці, хоч їй тоді було всього 14–15 років. З сусіднього села Мости приходив дуже симпатичний вчитель Петринка, що багато допомагав мамі проводити вистави, беручи на себе хорові і танцювальні сцени – вчив молоді стрілецьких пісень; з Головні приїжджав той же Мудрий, а з села Калинка – Романюк. З села Мутвиця – значно старший Обеньовський, прекрасний кулінар. Спочатку приїжджав до Грабівки порадитися з мамою, чи женитися йому, чи ні. Мама сказала, що так – він оженився і був потім дуже задоволений. Не пам'ятаю, з якого села приходив пішки значно старший від інших вчитель Труш – трохи смішний і зовні, і з поведінки. Після обіду зривався з крісла і цілував маму в руку з традиційним галицьким "цілую руці", а потім потискав руки Славці і мені. Він, на відміну від нас, не переїхав в Україну, а вернувся в Польщу в те село, звідки приїхав на Підляшшя.

Часто приїжджала на декілька днів Дарка Козловська. Та і ми іноді їздили до панства Козловських, спочатку в Жещинку, а потім в село Рожанку, де вони переїхали, а згодом і у Володаву, де пан Козловський став бургомістром.

Пригадується перше Різдво у Грабівці в січні 1941 р. Маму викликали на вчительську конференцію до Білої, а ми самі. Ось і день Святого вечора, а мами нема. Зима була дуже сувора, страшні заме-

[105] Задля пристойності (пол.).

тілі, і ми боялися, що ніхто не поїде за мамою. Я декілька разів бігав до солтиса, щоб нагадати, а він обіцяв, що як тільки трохи дорогу перетруть, то хтось поїде.

Стали ми самі готувати вечерю. Я з Пилипом Міщуком пішли в ліс по ялинку, а Славця готувала вареники. Хтось приніс кутю, узвар теж, так що коли перед вечором нарешті повернулася мама, то вже стояла ялинка і досить скоро була готова вечеря, так що ми засіли до зовсім нормального святкового столу. А пізно ввечері хтось стукає до вікна. Це з Мостів перебився до нас мало не заплаканий Петринка. Це була його перша свята вечеря поза домом. “А в них (його господарів), – каже він, – вже не знають жодної традиції. Просто зварили трошки кращу вечерю і пішли спати. То я вирішив прийти до вас, хоч дорога була дуже важка”.

Хоча треба сказати, що там колядувати ще ходили, носили “звізду” зі свічкою.

А потім вже наступний яскравий спогад – це почалася війна. Про те, що буде війна, ясно було всім. Всі села над Бугом аж кишіли німецькими солдатами. Не відомо було тільки точної дати. Але за Бугом не вірили, що Гітлер їх випередить. Відомо, що вночі перед самим нападом один солдат (очевидно, антифашист) переплив Буг і сповістив, що ранком почнеться війна, то його розстріляли як провокатора. Так міцно був впевнений Сталін, що ніхто його не обдурить. А в повітрі вже пахло війною.

У п’ятницю мама була в Білій. Їй сказали скоро їхати додому, бо вночі може розпочатися війна. Німецькі солдати отримували вже радянські рублі. Всюди ходили з німецько-російськими розмовниками. А коли мама їхала додому, то по дорозі чула “ Sieg Heil ” (“Слава перемозі”), – очевидно, це дістали наказ про початок. Кричали шумно, але лиця були сумні.

Мама ще встигла додому. І тільки в неділю вранці рано нас збудило дзенькання вікон. І взагалі все в хаті ходило ходором від артилерійських і бомбових ударів. Ми встали, незабаром почало сходити сонце, а мама сказала зворушено: “Може, це сходить сонце для

України". Але, очевидно, переважили ці криваві хмари, між якими було сонце.

Славця побігла і скоро принесла, очевидну вже зрештою, звістку – так, це війна. Я ще заснув, а коли збудився, була десь 10 година. Чудова погода, безхмарне небо. В небі летів літак, а я думав, чи це сьогодні, чи, може, вчора розпочалося, але чому я не пам'ятаю нічого. Скоро дійшло, що це таки сьогодні. Десь близько полудня знов було чути гуркіт, але вже тихіше, далі – німці пішли вперед.

На наших очах розігралася одна з трагедій, на які особливо були багаті перші дні війни. В небі появилося щось 6 літаків, а потім 2 інші. І ці два моментально збили ті шість. Люди не могли зорієнтуватися, котрі літаки були чиї. Врешті хтось пішов, хоч було досить далеко, до місця падіння і принесли шматок бляхи з червоною зіркою. Для людей це був удар. Вони вірили в силу радянської армії, а тут таке...

У наступних днях прийшли газети з деталями про бої, а згодом прийшли чи приїхали попрощатися хлопці з ОУН, учителі та інші – бандерівці, котрі згідно з наказом вливалися у "похідні групи ОУН", що йшли вслід за фронтом і мали формувати українську адміністрацію. Кожний мав визначене місце, яке повинен був досягнути, але... Німці не мали наміру творити Україну, і більшість цих хлопців, очевидно, загинула. А це був, як то говорять, "цвіт молоді" – найбільш патріотичні, віддані і дисципліновані, які керувалися наказом "Декалогу українського націоналіста" – "здобудеш українську державу або згинеш у боротьбі за неї".

Спочатку ще дехто писав. Пам'ятаю, що був лист, а радше, поштова карточка, від Петринки з Новограда-Волинського (колишнього Звягеля). Звідки була остання звістка від Мойсея, вже не пам'ятаю. Досить скоро прийшов лист від Мудрого, але не з Великої України, а з Галичини, здається, що з Самбірщини. Не знаю, чи йому було таке призначення, чи він самовільно обрав собі територію. Він приїжджав до нас десь у 1943 р., а потім більше вже не відзивався.

А фронт пішов далі. Радянські солдати масово здавалися в полон, а потім масово гинули з голоду чи від хвороб. Починаються вте-

чі з таборів. Втікачі тиняються по лісах, заходять в села за продуктами, а німці, кого схоплять, розстрілюють на місці. Так і в нас, десь за 50 м від школи, поховали п'ятьох розстріляних полонених. Часто мені ночами снилося, що вони ходять за стіною.

А далі було ось що. У 1939 р. у деяких селах, зокрема, у Грабівці, роззброювали польських жовнірів, так що в селах була похована зброя, якою, очевидно, кожен озброював утікачів з таборів, і таким чином виникали невеликі групи радянських партизан, в які, мабуть, вливалися і місцеві жителі. Правда, під маркою партизан, особливо спочатку, появилися звичайні бандити, що грабували, ґвалтували, крали корів і т. д. Але, розуміючи, що це загроза підтримці партизанського руху серед людей, їх скоро винищили самі партизани. Про УПА ми не чули, а чули про "бульбівців", що були за Бугом, – місцеві антирадянські загони. В цей час, на всякий випадок, мама відвезла Славцю до Клішова до тети Стефці, яка цим була дуже задоволена, бо дуже хотіла мати дочку, а мала тільки сина – Олеся. Ми залишилися удвоє з мамою.

Тим часом партизани починають "наводити порядок". В Головні застрілили учителя Дмитрука, а через декілька днів, а вірніше ночей, пізніше, появляються і в нас. Вночі будить нас стукіт у вікно, світить ліхтарка, в хату входить декілька чоловіків. Один із них, приставляючи мамі до грудей наган, заявляє, що в них є дані, ніби мама співпрацює з гестапо. На що мама на диво спокійно відповідає: "Хто вам міг сказати таку дурницю?" Тут до розмови втручається командир загону, якого люди звали "Вася". Починається допит. І мимоходом він каже мені слова: "От збудуємо Україну, будемо різати москалів і ляхів козацькими шаблюками", на що я відрухово відповів: "Такої України я не хочу". Думаю, що це теж мало вплив на результат. Ясно було, що це спонтанна відповідь дитини (мені було 11 років), і що свідчило про виховання в домі. Мама теж вже спокійна, так що розмова поступово набуває спокійного характеру. Командир говорить, що вони розпитають серед людей, щоб ми були спокійні.

І прощається. А оцей перший розчаровано заявляє: “А что, в расход не будет?” І у відповідь: “Нет, что ты”[106].

Оцей перший – кровожерний – називав себе білорусом, але, мабуть, це був поляк, бо й одягнений був у польський мундир. Очевидно, перевірка була позитивною, бо нас вже майже не чіпали.

Ще додам, що відходячи партизани сказали: на нас доніс “огороднік” (садівник), який працював у фільварку Майдан в пана Таргонського. Він начебто сказав, що вчителька з Грабівки знає німецьку мову і тому, певно, доносить в гестапо. Цей “огороднік” дуже не любив українців, подавав себе за поляка, у 1920-х роках служив у польській армії, і як у 1944 році прийшла радянська армія, то жартував з солдатами: “Ми з вами у 20-х роках зустрічалися, тільки по різні сторони”. Він був з трохи дальших околиць, місцеві його не любили і в 1944 році вигнали з Майдану.

Партизани заходили до нас ще раз, але це вже майже як в гості, командир говорив, що люди казали: “А тільки не чіпайте нашої вчительки”. Позичили книжку, чудово виданого Гоголя ще за царських часів – з твердими знаками, яку обіцяли повернути, але мама сказала: “Краще не треба, не лякайте”. А книжку, мабуть, скурили...

В усякому разі, партизанщина розширюється, і німці, у свою чергу, починають організовувати з полонених озброєні відділи. Це були власівці (Русская освободительная армия генерала Власова[107]), або, як їх називали, “ваньки” або “совітчики”. Деякі йшли туди з переконання, а деякі – щоб не вмерти з голоду – такі згодом втікали до партизан. Крім цього, наказують створювати по селах нічні десятиособові патрулі, які при появі “невідомих людей” мають бити в порозвішувані рейки, кричати, скликати людей. Все це було досить формально. Ті ж такі патрулі при появі партизан здебільшого успіш-

---

[106] А що, не будемо розстрілювати? – Та що ти! (рос.)

[107] Русская освободительная армия (РОА) – Російська визвольна армія (рос.) – російське колабораціоністське військове формування, очолюване ген. А. Власовим, підпорядковане німецькому командуванню. Популярно звані “власовцями”.

но ховалися. А був такий випадок. В село приїжджають ніби німці і починають активно розпитувати, як має діяти патруль. Ці один перед одного розповідають про свої можливі дії. Тут несподівано лунає: “Бей в рейку, твою мать – мы партизаны”. На що дядько зрезигновано відповідає: “А робіть, що хочете, ми вже собі не знаємо нічого”. Отже, все закінчилося сміхом.

Але німці починають терор. Я вже писав, в архівах польської поліції зберігалися списки людей, підозрюваних в симпатії до більшовиків. В такі списки попало і прізвище Лесюк. Отже, приїжджає відділ німців, забирають всіх чоловіків жидів і декількох селян, серед них і Гриця Лесюка, розумного, дотепного хлопця. Хотіли забрати і сусідів, теж Лесюків, але ті поки що сховалися. Але що Гриць жив у своєї сестри замужем Корнелюк, то на всяк випадок забрали і Богу духа винних людей, ще й цього Корнелюка. Мама пішла просити. Пам’ятаю, в солтиса під стіною хати стояли під вартою всі приречені, а в хаті обідали (і трохи випивали) німці. На мамині слова, що це спокійні люди, лунає відповідь: “Ви їх не знаєте”. Мама каже, що вона вчителька. “А, то ви їх виховали”. Мама каже, що вона тут недавно. “Но то ви їх таки не знаєте”. І, на жаль, у деякій мірі вони таки мали рацію. А тоді лунають страшні слова: “Краще хай згине 10 невинних, ніж хоч один винний мав би уникнути кари”. Їх посадили на фіри, завезли в ліс і водили, кажучи показати, де ховаються партизани, а згодом всіх розстріляли. Через декілька днів забрали ще двох, але вони втекли.

Партизанський рух розвивався далі. Багато хлопців із села пішли в “отряди”[108], а німці дальше робили своє. Одного разу знов наскочили на Бояри і майже всіх мужчин забрали, посадили на вантажівку. Коли їхали повз школу, я запам’ятав меланхолійну міну Степана Марчука. Він часто приходив до нас (а я до нього), бо дуже любив читати. Мав чудовий голос. На цей раз мамі вдалося витягнути

[108] Отряди (рос.) – партизанські загони.

майже всіх, крім тих, кого мама не знала – це були хлопці з чужого села, їх забрали в концтабір Майданек.

Особливо було цікаво з нашим сусідом Хом'юком – він неголений виглядав так, що німець казав – "це бандит". А мама – "це наш близький сусід" (між іншим, поляк). А коли німець спитав: "Що з тобою робити?", він зрезигновано махнув рукою: "А, що хочете". Мама вхопила його за плече: "Та тікай до хати!"

Значно трагічніше подібна історія закінчилася в невеликому селі Калинка, де німці забрали майже всіх мужчин. А потім зігнали поголовно всіх людей з навколишніх сіл і привселюдно всіх мужчин з Калинки розстріляли.

У 1944 році весною в Грабівку і поблизькі села – зайняли щось шість сіл – зайшло відоме радянське партизанське з'єднання Ковпака. Мама навіть думала, що то вже прорвали фронт. Вчитель з Опілля розказував, що в нього у школі був штаб цих партизан і командував ними чоловік з великою чорною бородою, він думав, що це Ковпак, але то був, певно, Вершигора – один з командирів Ковпака. Вони казали, що були перед тим в Карпатах, але їм не дуже вірили – думали, що просто вихваляються. Було їх кілька тисяч. Німці дізналися, що "велика банда" зайняла ґміну Опілля, але недооцінили їх величину, і вислали проти них десь зо три сотні власівців. "Ковпаківці" їх повністю розбили біля села Довголиска (десь 2 км на північ від Грабівки). Німці почали тоді готувати більші сили, навіть з літаками. Але ковпаківці вночі знялися і пішли далі на захід, правда, там мусили вже розбитися на невеликі групи і вернутися за Буг. Я їх не бачив, бо у той час вчився у Володаві. Як Ковпак відступав на схід, то до його загону влилися євреї з околиць, які ховалися від німців у лісах, але, як казали місцеві люди, швидко вернулися назад, бо не витримали умов похідного життя і постійних боїв.

Раз мамі з села передали газету "Jeszcze Polska nie zginęła", яку видавав польський загін під такою самою назвою, сформований на Поліссі; мусив бути десь недалеко від нас. Керували ним Роберт і Зоф'я Сатановські, що мали ліві погляди. Були й інші поль-

ські прокомуністичні відділи, але до нас, до грабівської школи, не заходили.

Якось, десь наприкінці 1942 – на початку 1943 року, до Грабівки на кілька годин зайшов відділ, очевидно, АК (називали їх "хорунґв'яжи", бо мали збоку на шапках біло-червоні смужки), виставили навколо села варту. Один вартівник, який стояв біля школи, зайшов і заговорив до мами, яка як раз читала польську книжку: "Pani nie boi się, tak sama?" Мама коротко відповіла, що не боїться. Вони позбирали у селі харчі і скоро пішли.

За Мостами в лісах було польське село Загайки, в якому АК на день 3 травня збиралася влаштувати парад. Німці про то дізналися, і почали то село бомбардувати. Виглядало то дуже страшно, з Грабівки було видно, як літаки в три заходи знижувалися над селом і кидали бомби. Але потім розказували, що загинув тільки собака солтиса.

А час минав. Славця вступила до торговельної школи у Володаві, а через рік туди вступив і я.

Після 1939 року утворили на теренах Підляшшя і Холмщини такі майже середні школи. Зокрема, була гімназія у Холмі, в Грубешеві була вчительська семінарія, а у Володаві була тоді трирічна торговельна школа. Коли Славця поступила туди в 1942 році, школа була вже дворічною. Була ще торговельна школа у Білій на Підляшші, але туди було два рази далі, ніж до Володави (25 і 50 км). Через рік до школи у Володаві поступив і я. Зі мною були хлопці з села Мости: Коля Солтан і Льоня Солтан, Степан Гричук і Володя Іванюк. Поступала ще одна дівчина з Грабівки (але, здається, на підготовче відділення, бо не пам'ятаю, щоб вона була зі мною у класі), Маня Грицюк, "по-вуличному" – "Вартуничка" (бо була ще одна Маня Грицюк – "Якима").

Підготовче відділення скоро розпалося, бо було замало учнів. Бо і в нас був тільки один клас, а в Славці два. Я поступив у 1943 р. після дуже формальних екзаменів. Приїхали ми трохи перед початком навчання. Поселили нас в бурсі. Бурса мала 3 будинки – два дівочі, де були кухня і столова, і один хлоп'ячий, але бурса була тіль-

ки на другому поверсі. На першому не знаю, що було, але вже в кінці навчання в 1944 р. там жили втікачі з-за Бугу.

Місто Володава вже було спольщене, але села під самою Володавою: Шуминка, Сушно (Сішно), Королівка були майже чисто українські. "Порядок" у Володаві наводила поліція – німецька "жандармерія" (хоча я їх ні разу не бачив), польська і українська (мали різний одяг), і навіть спочатку жидівська, але вони не носили зброї, а мали тільки гумові палиці. У селах (власне, у ґміні) була тільки польська поліція. У Володаві в магістратурі і в інших установах працювали майже виключно поляки. В Опіллі (ґміні) була польська комендатура. У Пехах (польському фільварку недалеко, десь за 2 км на захід від Грабівки) стояв гарнізон з польських поліцаїв і власівців – мабуть, охороняли фільварок.

Пригадую, що у школі в Грабівці на стіні класу висіли дві карти – одна велика "Причорноморських країв" Кубійовича – це була, по суті, карта України, яких німці не дозволяли, а друга менша – десь 70×40 см – Підляського повіту, намальована вручну – тушшю. Біля

Учні школи у Володаві. Вересень 1942 р.

Учні підготовчого відділення торговельної школи у Володаві

кожного села тут було позначено співвідношення українців (зеленим) і поляків (червоним). Грабівка була чисто зелена, так само села Мости, Гуща, Ганна. В Опіллі більшість була польська. Довголиска, Жещинка були більше польські.

Крім хлопців з Мостів, були хлопці з цих сіл поблизу Володави, а також з сіл Рожанка, Голешів (син священика Володя Веремчук), Кривоверба, кілька дівчат з Білої, кілька дівчат з-за Бугу, здається, десь з околиць Томашівки – зокрема, Люда Марценюк, Клавдія Вибач, дехто приїхав з Галичини (наприклад, Чайка, Звозда, Вапляк, Єва Лашин). Запам'яталося, що був один хлопець з села Турна, з якого жартували, повторюючи йому приповідку: "Бабо, чи ти ду́рна? Та ж то Голя, а не Турна!" Запам'ятався мені з однокласників, зокрема, високий і статний Василь Догойда.

Перші дні ми гуляли по місту, але вже з першого вересня почалося навчання. Нам сказали, що в місто можна виходити з дозволу другокурсників, які жили в окремій кімнаті, а вони часами не зразу дозволяли, випитуючи, чого йдеш.

Заняття починалися із загальної молитви на коридорі командою "до молитви". В основному дівчата співали "О мати Божа, о райський цвіте, Тебе благають вкраїнські діти". Після того розходилися по класах. Після уроків молитви були в кожному класі окремо.

Вчили нас пан Бродович – стенографії і математики, пан Ралик (директор) – географії, отець Криштанович – німецької мови, пані Костів – української мови, отець Середа – релігії (але мало вчив, бо спершу його побили в поїзді поляки, а потім німці заарештували його сина – очевидно, тоді, як почали полювати на бандерівців). Машинопис вчив пан Вахнянин, але мало, вже не знаю чому він не мав часу. Взагалі, залишилися тільки фрагментарні спогади про вчителів. Наприклад, пані Костів – дуже емоційна і романтична. Пам'ятаю, який переполох у Славці в класі викликав заданий нею твір "Сьогодні надворі". Писали, хто що міг. Прочитавши, вчителька сказала: "Послухайте, як це написала Славця Палюхівна". А Славця любила такі теми, вона навіть писала вірші. І коли це прочитав відомий поет Олесь Ба-

бій (січовий стрілець, а на той час – шкільний інспектор у Холмі), то сказав: “Їй треба писати далі”. Згадується директор школи пан Ралик з його улюбленим виразом “Ти старий коню” (казали, що він колишній австрійський офіцер). Але, звичайно, найбільше запам’ятався професор Бродович, карпатський гуцул. Він був директором хлоп’ячої бурси і викладав математику і стенографію. На контрольній зі швидкісного додавання написав мені “рак” (бо я рахував повільно), але стенографічно. Всі питали, яка це в мене оцінка, бо не могли відчитати. Був ще викладач кореспонденції Тарасюк (з Волині) на прізвисько «Вепанове» – бо кожен лист починався з Високоповажані панове.

Ще запам’яталися академії – зокрема, на честь Крутів, а ще про створення української держави в 1918–19 роках. Тоді виступав якийсь мужчина з Холма – все лице в шрамах. Галя Світуха казала, що його називають “полковник – кривоє зеркало” через ці шрами.

Раз, повертаючись з якоїсь вистави, почули постріл і жіночий крик. То вбили директора “Центросоюзу”. Запам’ятався його величний похорон.

Учителі з Підляшшя. 1943 р.

В неділю рано вся бурса “строєм” ішла до церкви, де тільки для нас правили. Часом приїжджав з Холма греко-католицький священик, і він нас забирав на Службу Божу десь на поверсі. Я в класі був тільки один греко-католик; крім мене, на службу ходили кілька дівчат і більшість вчителів.

В школі ми вчилися недовго, бо класи засипали житом, яке німці потім вивозили в Німеччину. Вчили у вільних кімнатах у бурсі. Це, звичайно, погано вплинуло на навчання. Дехто покинув школу. Але найгіршого удару завдало школі, коли хлопців забрали копати окопи, а дівчат варити їм їсти. Це був вже була зима 1943–1944 року. Нас зі Славцею звільнили і ми пішки йшли додому через ліси – 25 км. Пам’ятаю, велике враження зробили на нас сліди. Видно було, що недавно велика група людей переходила дорогу. Хто то був? У ті часи там ходило багато партизанських загонів.

Життя в бурсі не було просте. Найгірше було з обідами. Сільські діти привикли до зовсім інших харчів і не дуже хотіли їсти те, чим їх кормили – хоч варили зовсім непогано. Були дві кухарки і на допомогу щодня дві дівчини – учениці школи. Ми часто відсилали назад майже повні тарілки, а вже в кімнатах “допихали” хлібом і салом “з сундучків”. Пам’ятаю, раз на вечерю знов мало хто їв, так що лишилося багато. А тут зайшли дядьки, що були на роботі в лісі, змерзлі, голодні. Їм дали цю вечерю і вони, як попробували, обурено накинулися на своїх дітей: “Ти що пана показуєш? Коли ти дома так добре їв?” Але то не помогло. Мабуть, тільки один раз, коли наварили вареників, то всі їли і навіть просили “репетки” (додачі). Разом з нами обідав директор хлоп’ячої бурси професор (як ми називали вчителів) Бродович.

Що якийсь час нам доводилося мити підлогу в кімнатах і сходи. Кімнату мили просто. Наливали води на підлогу і збирали її стиркою. Зі сходами було складніше. Вони були спільні для всіх кімнат і тому інші дуже придиралися до якості. Мене в цьому виручала Славця.

Виручала мене не раз. Але найбільше пам’ятаю один випадок. Що якийсь час до Володави приїжджав аматорський театр під керів-

ництвом Обідзінського (завдяки йому я і побачив багато з нашої театральної класики, як “Ой, не ходи Грицю”, “Маруся Богуславка” і т. д.). П’єси ставили в нас у школі. Того дня була п’єса “Проліски” (щось про совєтську дійсність). Поруч зі школою був стадіон, на якому йшов футбольний матч. Я задивився на футбол, а коли озирнувся, хлопців нікого не було. Я вирішив, що всі пішли на п’єсу, і чим скоріше побіг туди. Трохи запізнився, тому не бачив, хто в залі. Аж після закінчення я побачив, що йшов сам і тут почув оклик Бродовича: “Хто це? Йди-но сюди!”, і зовсім по-дитячому кинувся тікати. Ми тоді ходили в босоніжках на дерев’яній підошві. І досі чую той стукіт. Я побіг на другий день до Славці за порятунком, і все обійшлося.

А була досить строга дисципліна, і ми мали право ходити в театр тільки після отримання на це дозволу, а на “Проліски” дозволу не було. Це була п’єса не для дітей. Грали досить непогано. Мабуть, правий був Бродович, коли після якоїсь вистави сказав, що вони могли би грати і на львівській сцені. Я запам’ятав, що в “Пролісках” звучала фраза “Мы старая русская интеллигенция”[109] і другокурсниця Галя Світуха (сім’я якої переїхала з Волині в Холм і дід якої був настоятелем Холмського собору) сказала: “Це зовсім як моя “бабушка”, яка любить так себе називати”.

Влаштовували нам групові читання, але вкінці вийшло, що всі вимагали, щоб читала Славця (читала швидко, але виразно). Пам’ятаю тільки одну книжку, яку вона читала: “За вчительським хлібом”. Ми самі пробували читати “Холодний Яр” Горліса-Горського (про боротьбу з більшовиками у Холодному Яру).

Пам’ятаю ще один епізод. Якось вночі хтось стукав до дверей бурси, я і ще один хлопець не спали і тому пішли відкривати. До нашої кімнати входить німець. Спочатку довго нічого не говорив, лиш розглядав свій пістолет, який тримав весь час у руці. Я перелякався – невже він нас всіх постріляє, але він врешті заговорив – запитав українською мовою, де дівоча бурса і чи є там дівчина Єва Лашин. Я,

[109] Ми давня російська інтелігенція (рос.).

що бував у дівчат щодня, сказав, що є, і щоб він добре стукав, бо вони живуть на другому поверсі і можуть не почути, а директор принципово не відкривав дверей – поляки могли вбити.

А історія була така. Оця Єва їздила до батьків десь біля Рави-Руської і коли їхала назад, у Холмі німці оточили поїзд, зробили між людьми у залі прохід-коридор і ним всіх пасажирів повели шнурком до другого поїзда – їх всіх хотіли забрати до Німеччини на роботи. В залі Єва використала хвилину неуваги охорони, поставила валізу біля якоїсь жінки з пасажирів, які не були з цього поїзда, і кинулася по допомогу до українського поліцая, який там був. Він вивів її із зали під пістолетом, начеб злочинницю. І так вона втекла (до речі, валізу їй потім повернули). Коли цей "німець" почав стукати до дверей дівочої бурси і питати, чи є Єва Лашин, всі дівчата, а найголосніше вона сама, кричали: "Ні, її нема". А він кричав: "Євцю, я чую твій голос, та відчини". Оказалося, що це був хлопець з її села, який, коли довідався про її пригоду, хотів її рятувати. Залізничний вокзал у Володаві (як майже в усіх містах Росії), станція "Оріхівок", був далеко за містом. І він ішов з пістолетом напоготові, бо вночі одній людині в німецькому мундирі було небезпечно.

При цій нагоді розповім про пригоду, яка трапилася мешканцю Грабівки на прізвище Залапич, хата якого була під горою за селом у великому вишневому саду. Залапич нерідко заходив до нас, любив читати, цікавився українськими справами. Раз поїхав до Білої і попав у облаву. Поїхав його рятувати брат, який був солтисом у поблизькому селі Голо́вно; в результаті обох відправили в Освенцім, де вони загинули. Розказували потім селяни, що то була облава на спекулянтів, до яких Залапич був зовсім не причетний.

Якось (але це було раніше) німці хотіли вивезти до Німеччини всю нашу школу. Зібрали учнів, виступив директор і розказав, що всі мають іти до "Arbeitsamt" ("Уряд праці", який мав агітувати і набирати на роботу в Німеччину, у Володаві в ньому працювали переважно поляки) і там замельдуватися. Але внизу на дверях стояв один із вчителів, і кожному з учнів, які виходили, наказував (зрозуміло, що з ві-

дома директора): “Ані важтеся туди йти! Швидко додому!” І так всі розбіглися. Після чого школа деякий час не працювала.

Коли нас зі Славцею повідомили, що навчання відновлюється, то виявилося, що вчилися вже тільки діти з найближчих біля Володави сіл – Сушна (Сішна), Шуминки, Королівки, які після уроків ходили додому. Наскільки я пам’ятаю, в бурсі жив зі мною тільки один хлопець-другокурсник Павлик. Ми вдвох жили в маленькій кімнаті біля кімнати Бродовича. І так поволі закінчила своє існування торговельна школа у Володаві. До закінчення не всі вчителі дочекалися. Дехто вже виїхав на Захід – та й деякі поляки теж виїжджали, бо всі боялися “совєтів”. Останній, кого я бачив з учнів нашої володавської школи, був однокурсник Славці Чилій (здається, Степан) – зустрілися на пероні на станції Оріхівок, як вже виїжджали. “О, що ви тут робите?” “Їдемо!” “І ми теж!” Вони їхали десь в Миколаївську область.

І так наступив час “визволення”; наближався фронт. Німці відступали не через Грабівку, а паралельною дорогою з Мостів на Опілля. Але вночі впали бомби на нас. Трошки точніше, то було би прямо в школу. Одна впала десь 200 м за школою, а друга – може 10 м далі. В цій воронці ми ховалися, коли йшов фронт. Ще напередодні німці забирали всю молодь, але нам вдалося сховатися на стриху. Німці почули, як ми втікали, але мама осторожно відкрила запасні двері, і на їхні крики – “це бандити” – сказала: “ні, це мої діти, які сховалися в житах”. Один німець сказав: “Ви правильно зробили”. А дальше розмова була така: мама запитала: “Чому ви відступаєте?” Один крикнув: “Всьому жиди винні”, а другий більш тверезо думаючи – “Ми були дурні!”, а тоді вхопили коней на пасовищі і повтікали.

У селі був плач за тими, кого німці забрали, але вони пігнали їх всього десь 40 км, а тоді вже не було як, бо самі мусили скоро втікати. Запам’ятався широкий потік радянських відділів (“отрядов”). Видно, був наказ, щоб через село іти з піснями. І тому весь час було чути в основному “Розпрягайте, хлопці, коні”, а наша сусідка все розпитувала, чи нема когось з Уфи, де вона була як біженка з 1915 до 1917 р.

Тоді, у липні 1944 р., почала діяти спочатку військова адміністрація. В Опіллі, нашій ґміні, був військовий комендант Чернушенко – позичив "Кобзар", казав мамі – вам тут нема що робити, тут буде Польща. Згодом появилася польська адміністрація.

Почався призов у армію. Причому, як хто хотів – у радянську або польську. Хто пішов у радянську, тих зразу забрали прямо на фронт, який зупинився на Віслі. В польську пішов тільки один хлопець з Бояр. Але поляків ще готували чи не півроку. Цей хлопець ще пару разів приїжджав додому, а наші хлопці – вже дехто був поранений.

Коли німці відступили і вже було ясно, що тут буде Польща, грабівчани почали роздумувати, що робити. Коли вийшла постанова про взаємообмін польського і українського населення[110], то дехто казав, що, може, й варто їхати на Україну, причому зразу на Схід чи Південь, бо, як казали, в Галичині і на Волині будуть робити колгоспи і починати буде трудно, а там вже колгоспи є, ми приїдемо на все готове, то буде легше. Але більшість вирішила, що краще буде лишатися. Як казав житель Грабівки Антон Семенюк: "Камінь на місці мохом обростає, а куди ж людей рухати. Тут могили наших предків, і ми нікуди звідси не рушимося". Загалом вважали, що за комуністичної Польщі життя буде легше, ніж до війни. Сподівалися, що в Польщі колгоспів не буде, тобто все буде, як за панської Польщі, тільки без панів і справедливіше. Я тепер, згадуючи, звернув увагу на те, що прокомуністичні симпатії часто мали і багатші селяни. Можливо, тому, що вони, маючи гроші, гостріше відчували гірше ставлення польської влади – обмеження в купівлі землі, займанні якихось урядових становищ порівняно з поляками.

Ми ж довго не роздумували, бо мама одержала від інспекторату у Володаві листа з розпорядженням або перейти в школі на польську

---

[110] Мова йде про підписаний 9 вересня 1944 р. між урядом Совєтської України і Польським Комітетом Національного Визволення договір про обмін населенням. Принцип добровільности переселення українців Закерзоння від початку порушувався, і переселення мало характер депортації.

мову навчання, або повертатися на своє попереднє місце роботи в Ярнути. Вчити польською мовою мама не хотіла, і ми вирішили їхати.

Минає Різдво 1945 р., надходить Йордан. Готується вже перший ешелон, і ми наспіх збираємося. Ми з мамою ще встигли вигнати трохи самогонки з картоплі. І врешті нас відвозять. Сипав густий сніг – нас везуть на санях. На станції Оріхівок біля Володави вже стоїть поїзд.

Ми виїжджали з першим, чисто добровільним ешелоном з Володави. З нами у вагоні були ще дві українські вчительки, здається, з Ганни і Кривоверби, які, так само, як і мама, не захотіли стати польськими вчительками. Ешелон був зібраний з цілого повіту, тепер вже знову Володавського. Їхали вчителі-галичани, жінки, чиїх чоловіків мобілізували в Радянську армію і думали, що їх назад вже не відпустять, деякі комунізовані селяни. З цим ешелоном з Грабівки більше ніхто не їхав, але, як писав мамі житель Грабівки Жигалюк у 1945 чи 46 році, всі, хто мав виїхати в Радянський Союз, виїхав. Виїхали жінки мобілізованих солдатів і кілька бідніших сімей, причому якраз у південні і східні області – Миколаївську і Запорізьку. Зрештою, в інші тоді не брали.

Нам і ще двом учителькам дають товарний вагон. Ті люди з Грабівки, що нас відвозили, прощаються: “А як буде погано, то вертайтеся. Ми завжди вам будемо раді”. Тоді ще контроль. Нам забирають – для перевірки – майже всі книжки, яких, звичайно, ніколи не повернули. За пляшку горілки нам пишуть крейдою на вагоні “Львов”. І дійсно, у Ківерцях нас відчепили від ешелону, який пішов на схід у Миколаїв, Херсон, звідки потім майже всі повтікали. А нас приєднують до іншого військового ешелону – на Львів. Наша поїздка триває щось 10 днів.

У Львові розпочинається новий етап нашого життя.

Спогад записала племінниця автора, Марія Корчинська з Києва, зимою-літом 2009 року.

Іван Наумюк

Спогад з Підляшшя

Я народився на Південному Підляшші – тепер це територія Польщі – 10 серпня 1932 року в селі Носів, за тогочасним адміністративним поділом у Білопідляському повіті Люблинського воєводства. Батька мого звали Наумюк Олександр. Мати Юлія походила з роду Крошків. Займалися вони за Польщі та під час німецької окупації сільським господарством. Мали близько 7 гектарів землі, орної було 5, решта – луги, півгектара лісу.

Праця в сільському господарстві була важкою. Продукти його на ринках Польщі цінилися низько. Коли батько возив на ринок щось продавати, то дуже дешево йому встановлювали ціну за жито, картоплю, інше. Скуповували все це жиди і перепродували. Податки були високими. Але за умови, якщо селянин їх сплатив, ніхто більше до нього нічого не мав, і він господарював, як хотів.

У нашому селі ще за царизму була початкова російська школа. До неї ходив мій батько, закінчив 2 класи. За незалежної Польщі школу перевели на польську мову викладання. Вчителювала в усіх 4-ох класах одна вчителька Сальвіна Ковальська, приїжджа полька. Її чоловік був професором – так поляки називали вчителів – викладав у школі в сусідньому ґмінному селі Лісна. Був освіченою людиною, любив розмовляти з простими людьми, збирав їх до школи, лекції їм читав. Поглядів був демократичних, не мав урази до українців, просвітником був. Німці його згодом під час окупації арештували, й він пропав десь у концтаборі Освєнцім.

Навчалися в школі з нашого села переважно українські діти, бо на 64 двори в селі поляків мешкало 12 родин і ще 2 родини жидів. До нашої школи також ходили діти з сусідніх сіл, де поляків було багато. Тому дітей українців і поляків було приблизно порівну.

Наше село було на краю української етнічної території. Далі від нас на захід знаходилися переважно польські села. Носів наш виглядав півостровом. Лише на схід від нього до Буга, до якого було 12 кілометрів, знаходилося більше українських сіл.

Треба відзначити, що в польських селах на захід від нашого жили не корінні поляки, а нащадки українців, яких під час релігійної свободи в Російській імперії, що її цар дав у 1905 році, католицькі ксьондзи-поляки загітували перейти в католицьку віру. Польська влада обіцяла їм і наділи землі, і багато чого, тому немало нашого українського населення на Підляшші, в якого був дуже низький рівень національної свідомості (вважало себе не українцями, а "руськими"), перейшло в католицьку віру. А це вже у нас значило, що вони, прийнявши її, стали поляками. До речі, прізвища їх і по сьогоднішній день залишилися українськими.

Люди нашого села, що залишалися при православній вірі, – а в католицьку у міжвоєнний час не перейшов ніхто, – в останні роки польської держави стали відчувати на собі утиски. Місцеві поляки з навколишніх сіл до нас продовжували ставитися менш-більш толерантно, але з боку польської адміністрації, уряду це носило характер неприязні. У 1938-у – мені було шість років, але це дуже закарбувалося в пам'яті, – до нашого села приїхала автомобілем група польських військових (жолнєжів, як вони казали, – солдатів), стали руйнувати, розвалювати нашу церкву. Всі православні мешканці села збіглися до неї, в тому числі й ми, діти, і я пам'ятаю, як ці військові лізли на дах. А церква в нас була мурована, з бутового каменю, крита бляхою. Гарна церква, між іншим, побудована в 1862 році. Фундатором її, як неймовірно може звучати, був поміщик-поляк Венжик, який жив за півкілометра від села. Дуже порядна і добра людина, за спогадами старих людей нашого села. Поляк був сам, але дуже добре ставився до наших православних, його поважали. То ж люди побігли до маєтку нащадків цього поміщика з проханням захистити церкву від руйнування. На бричці, запряженій двома кіньми, приїхав котрийсь із них, говорив із старшим жовнірів, ті злізли з церкви, а нащадок привсе-

людно сказав: “Я не дозволяю валити цієї церкви, бо вона – дарунок мого дзядка чи батька”. Вже не пам’ятаю, кого назвав…

Церква залишилася. І по сьогоднішній день у ній відбувається православна Служба Божа, так як втрималося в селі декілька українських сімей колишніх військовослужбовців польської армії та ще з навколишніх сіл приїжджають. Церква діє. Я був там минулого року на храмовому святі Чесного Хреста.

Українського культурно-просвітницького життя в нашому селі за Польщі не було. Все гуртувалося навколо православної церкви, в якій священиками в ті довоєнні роки були такі особистості: до 1938 року – Григорій Митюк у миру, потім митрополит у Канаді в Едмонтоні, після нього – священик Галас, родом із Волині. Згодом він повернувся додому, жив у Луцьку, переїхав до Львова. Після нього настав Біронт, при якому почалася війна. Походив із-під Дубна, теж з Волині. Священики всі вели просвітницьку роботу: навчали релігії українською мовою, розповідали про православ’я, переконували, що не треба відрікатися від своєї предківської віри. Всі були українці-волиняни – Біронт, Галас.

Серед уродженців нашого села були такі, що мали вчительську освіту, – Михайло Луцевич, Павло Артемюк. За царської Росії вони вивчилися на вчителів, але праці за фахом у Польщі їм не було, мусили виїжджати чи шукати іншу. Павло Артемюк знайшов її в сусідньому Бересті, центрі Поліського воєводства, був там директором єдиної на всю Берестійщину приватної української школи, працював у тамтешній “Просвіті” на Поліссю. Михайло Луцевич не знайшов нічого ліпшого, як трудитися з батьком у своєму господарстві. Не хотів виїжджати з дому.

Ставлення мешканців села до Совєтського Союзу було, можна сказати, двоїстим. Поширювалося чимало негативних чуток про голодомор, про переслідування релігії. Лише окремі люди симпатизували, а більшість населення не сприймала комуністичної ідеї. Прихильники комуністів, не пам’ятаю, чи й були, бо якось вони себе не виявляли. Від старших людей чув, що десь на одному з хуторів зби-

ралися, читали літературу. Їх ловила польська поліція, хоч арештованим ніхто не був.

1 вересня 1939 року, початок Другої світової війни, напад німців на Польщу мені дуже добре запам'яталися. Я пас овечок і корів на полі недалеко від села. Перед самим початком війни в нашому селі на скошеній конюшині панського поля було влаштовано військовий аеродром, на якому польські військові розмістили невеликі літаки-"кукурудзники", по-польськи – "двоплатовци". Нас, дітей, близько не допускали, але ми бігали туди дивитися звіддаля. Пам'ятаю, літаків там було багато. 1 вересня, десь об 11 годині – я саме гнав худобу з паші – почув гул літака. Вперше в житті такий важкий, надривний. Падає бомба – вибух! Я вже був недалеко від своєї хати, але з переляку вскочив до сусідів… Один цей вибух – і все. Літак важко погув далі. Підбитими на аеродромі залишилося десь із 5 літаків, загинули вояки. Після цього – два тижні тиші. Я ходжу до школи. Ні поляків, ні німців. Аж по тому, чи й пізніше в селі з'явилася німці. Відразу ж почався "нойє орднунг" – новий порядок. У кожному господарстві стали переписувати кількість орної землі, хто що посіяв, скільки худоби має. Їй усій для обліку на вуха стали чіпляти кульчики.

До польської армії ще перед війною були мобілізовані наші односельці, зокрема, мій дядько Василь Наумюк. Саме на ту пору він був удома "на урльопє" – у відпустці по 30 серпня. Тепер, коли 1 вересня приїхав до міста Білої, то вже не застав своєї військової частини, сказали, що вона передислокована на захід. Наздогнав її під Варшавою. Розповідав, німці дуже бомбили Варшаву, на дорогах бачив багато трупів. Але командир його підрозділу розпустив усіх вояків, сказав: "Додому". Дядько разом з земляками рушив на схід. Ще з Володави був солдат. Добули вони велосипеди, їхали ними по шосе. Побачили, як польовою дорогою виїхали німці. Зауважили їх – а вони були в польській військовій формі – націлили гвинтівки: "Руки вгору!" Взяли в полон. І дядько додому прийшов аж навесні 1940 року. З полону тоді німці українців відпускали, а поляків тримали. Став він працювати вдома у своєму господарстві.

Прихід німців мешканці села зустріли злякано, тому що старі люди ще пам'ятали Першу світову війну, тогочасних німців, про яких мій дід говорив – "у чубатих шапках". Не дуже зраділи, бо один ворог змінився іншим. Для нашого народу нічого доброго це не несло.

Приходило з-за Бугу в наше село у 1939 році й радянське військо. Ще до появи німців. Я його сам бачив – в обмотках, на маленьких кониках, з кокардами, з матюками. Їде "визволитель" на тому конику, нагайкою його б'є, в Бога-мать кричить. В'їхали в село, промчали алюром. Ні з ким нічого не говорили. Наш пан поміщик чомусь погодився виміняти в них цих монгольських коників на коней польської породи, що були в нього. Декілька пар. Усю війну вони тягали вантажі. Було більшовицьке військо добу чи дві. Мітингів ніяких не робили. Як з'явилися, так і зникли. Ні з ким нічого не говорили. Бачили селяни їх у пана – туди, назад – і все.

З вересня по грудень діти в селі зовсім не ходили до школи. У грудні була організована українська. Хто це зробив – не знаю. Приїжджали якісь люди з Білої, привезли вчителя Стасія Степана. З Галичини був. Спершу навчання відбувалося не в приміщенні школи, а в хаті одного багатшого чоловіка. Через деякий час стали вчитися в самій школі. Зранку – українські діти, тепер українською мовою, а після полудня – діти, яких навчали польською мовою. У нашому селі таких дітей було мало, приходили з сусідніх, де шкіл не було ніяких. Вчителькою в них залишалася та сама Сальвіна Ковальська, була до 1943 року, поки не арештували її чоловіка. Виїхала до Варшави.

Навчання відбувалося так. Всі чотири класи займалися в одній залі – стояло в ній 4 ряди парт. Кожен ряд – то інший клас: від першого по четвертий. Один вчитель ходив і всім давав завдання, потім контролював. Жив він тут же при школі в невеличкій кімнатці. Дітей було однаково, що в українській школі, що в польській.

Вчили в тодішній українській школі все те, що потім при радянській було заборонене: історію, наприклад, – за М. Грушевським. Я тоді перейшов до 4-го класу, то пам'ятаю. Була рідна мова – у нас на Підляшші!.. Отримували журнал "Малі друзі", в якому було бага-

то українських патріотичних статей. Це все й допомогло мені усвідомити, хто я є. Щоправда, мені, ще коли був малою дитиною, дід читав Шевченкового “Кобзаря” …Був примірник його в нашому селі в одного чоловіка – весь зачитаний до дірок. Вчитель Михайло Луцкевич теж мав “Кобзаря”, товсту книгу. Люди брали його по черзі. Так його затерли…

Отже, першим моїм вчителем-українцем був Стасій Степан з Галичини. Як до нас втрапив?.. Певне, тоді, як у Кракові організувався Український центральний комітет, то звідти надсилали вчителів по Генерал-Губернаторству Полєн, до якого ми належали, – туди, де були більші скупчення українців, хоч ми себе українцями й не називали. Звали ми себе тоді “руськими”. Тепер з історії знаю, що “руський” і українець – це те ж саме. … А Степан Стасій побув у нас рік чи два – і далі став інший вчитель. Звався Ігор Козицький, родом із села Сураж, здається, з Тернопільщини.

Із приходом німців культурне життя в наших підляських селах, як не парадоксально, але пожвавилося. Вперше в нашій історії організувалася школа рідною мовою, надіслали виховательку, яка влаштувала в нашому селі теж український дитячий садок. В селі було

Курс вихователь ок дитячих садочків. Біла, 1942 р.

зібрано невелику бібліотеку української літератури. Я брав у ній казки. Ми ставили невеликі дитячі п'єси. Зсували у школі парти. Клали на них дошки, приносили з дому рядна, робили з них завісу – і давали виставу. Пам'ятаю, одна п'єса звалася "Із-за хмар", присвячена приходу Святого Миколая. Він спускався з небес. Цікаво було. Вчили вірші, колядки співали, великодні пісні, гагілки. Дуже гарно було під час освячення Пасхи, ліхтарі вішали навколо церкви. Життя пожвавилося, люди відчули себе українцями. То був сплав національної свідомості з православною релігією. Служба Божа стала в церкві теж українською мовою, хоч старим людям відразу було незвично це сприймати. Співали в кінці Служби "Боже великий, єдиний…" І це – при тому, що за Польщі хоч Служба відбувалася тільки старослов'янською мовою, проповіді священиків заставляли говорити польською і навіть, пам'ятаю, у церкві був присутній поляк-поліцянт, який мав слідкувати за цим. Тепер же все було українською мовою.

Як культурну подію, пам'ятаю, ніби сьогодні, храмове свято Чесного Хреста. З Холма приїжджав митрополит Іларіон зі священиком Григорієм Митюком, який був у нас колись на парафії. В нашому селі була плебанія, священик жив постійно. Церква мала дуже злагоджений хор, і я співав у ньому. Керувала хором Наталя Курделевич. Завжди співанки відбувалися. Я малим туди ходив. Співанки не які-небудь, а по нотах. Регентом була монашка з Ліснянського жіночого монастиря, що знаходився за 2 км від нашого села. За царської Росії він діяв, лише під час Першої світової війни монашки перебралися в Сербію. Настоятелькою цього монастиря в селі називали тітку імператора Миколи Другого. У 1905 році він приїжджав у цей монастир. Мій дід бачив весь той кортеж. Наше село не відчувало себе глухим, його звали "славне Носово".

Під час Другої світової війни внаслідок пожвавлення українського культурного життя наші православні "руські" люди виразно усвідомили себе українцями. Поляки на все це дивилися косо. Я не хочу нічого поганого сказати про поляків, які жили в нашому селі, бо це, за винятком однієї-двох сімей, всі були колишні українці, які хто

як стали поляками. Той одружився з полькою, той хотів прикупити землі чи з іншої причини переходив на католика. Але були у нас випадки, коли й католики переходили на православ'я. І навіть часто це було. Ми святкували свої свята, вони – свої. В їхні свята ми не працювали в полі, старалися поважати ці дні. Вони теж. На наш Великдень чи інше велике свято з них ніхто не працював, або ж – так, щоб ніхто не бачив.

Хвиля українського культурного піднесення на Холмщині й Підляшші викликала не так у простих поляків, як у ксьондзів, інтелігенції, польської еліти злобу, ненависть. Усе це накопичувалося, неприязнь зростала. Тим більше, що в наших лісах тоді з'явилися партизани Армії Крайової, а також радянські військовополонені, які сиділи тихо, прилаштувавшись до вдовиць. Відділи УПА у нас переходили – говорили люди, що з'явилися у нас "Степанові хлопці". А що за "Степанові хлопці", то про це я дізнався, аж коли став дорослим: бандерівці. У нашому селі ніхто з партизанами пов'язаний не був, ніхто в них не перебував. Люди були мирні, в політику не встрягали, знали одне: церква, книжка – і праця.

А неприязнь між українцями й поляками з кожним роком німецької окупації зростала. У школі наше життя йшло мирно. Ми, українські діти, приходили на заняття в першу зміну, польські – в другу. Жодних бійок, коли у нас кінчалися заняття, а вони збиралися – не пам'ятаю. Були зате випадки, коли православний священик-українець був на останньому уроці, приїжджає католицький ксьондз проводити свій урок. Обидва поздороваються ввічливо.

Так було десь до кінця 1943-го, може, початку 1944 року. … Вчителька-полька, безумовно, ставилася до появи українського навчання негативно. Їй не подобалося, що її відтіснили на другу зміну, але жодних грубих дій вона не проявляла, хоч поляки, зрозуміло, ніяк не могли прихильно ставитися до цього.

Тим часом німецький окупаційний режим став показувати своє нутро. Почався суцільний перепис усього належного селянам майна, збір обов'язкових натуральних поставок – контингенту. Це дуже не-

гативно відбилося на селянському господарюванні. Із селянина гітлерівці намагалися висмоктати все, залишаючи йому тільки зерно на посів і щоб прогодувати сім'ю. Були введені картки на помол зерна. Якщо селянин повіз його до млина і не мав картки на дозвіл молоти, то його арештовували й кидали то в концтабір Освєнцім, то ще куди. Такі випадки в нашому селі були. Один чоловік, Аркадієм звався, потрапив, таки, до Освєнціма. Живий вернувся, але з підірваним здоров'ям, скоро помер.

Кожен селянський двір мав визначену кількість – скільки здати німцям м'яса, яєць, молока, збіжжя, картоплі. Все це було на строгому контролі. Якщо людина цього контингенту вчасно не здавала, то в кращому випадку приїжджали, вимітали й кидали сім'ю напризволяще – як хочеш, так і живи. Контингент був примусовий: завантажуй підводу, запрягай коней і – валками до Білої. На підводах – німецькі солдати з автоматами й кулеметами сидять, бо вже з'явилися партизани. Забирали німці з села все, що могли. Люди мусили ухитрятися, щоб якось залишити дещо собі. Кульчики, які німці вішали худобі на вуха, навчилися перевішувати з більшої худобини на меншу, а ту підгодовували. …Жили якось. Голоду не було. Війну ми прожили ситі. А праця була важка, і все німці вимітали, залишали тільки на засів і на їжу… Різниця поміж двома режимами була. При польському заплатив податок – і був спокійний. Вже як не платив, то секвестратор приїжджав і забирав останню корову. Ніхто не дивився на твою біду й тоді теж. Але за німців були за це тюрма і смерть.

Після нападу Німеччини на Радянський Союз, коли вже була взята недалека від нас Берестейська фортеця і німці пішли за Буг, через деякий час в районі міста Білої з'явився концтабір для радянських військовополонених. Старші люди говорили, що туди було зібрано близько 40 тисяч в'язнів. Умови там були нестерпні: осінній холод, ночували на лузі під відкритим небом. Батько розповідав, як возив капусту на ринок продавати. Їхав вулицею в Білій возом, а мимо йшла колона полонених, то вони рвали між собою вхо-

плені листки капусти. Німці били їх нагайками, а на батька кричали: "Їдь скоріше!"

Глибокої осені 1941 року, вночі – чи хтось допоміг, чи самі полонені прорвали колючий дріт. Хто мав сили, став тікати. Одних забила охорона. Інші розсипалися по селах навкруги. Наші люди, як могли, давали притулок. Ворог же був спільний – німець. Влаштовували полонені своє життя, хто як. Один у нас до вдовиці пристав. До речі, коли згодом повернулися радянські війська, він вийшов до них, щоб піти в армію знову, то вони вивели його під ліс і розстріляли, сказали, що він "прєдатєль"[111]. Декотрі з них пішли в партизани за Буг, коли взимку ріка замерзла.

1943 рік. Розпочалася усобиця між поляками й українцями. Початок цього був на Волині. Існувала неприязнь і у нас, але рука ще не піднімалася в одного на другого. Взагалі, наше село не вбило ні одного поляка, хоч люди від розбрату постраждали. Причина була в добре відомих подіях на Волині. Ця хвиля докотилася й до нас. На Підляшші саме народжувалася національна свідомість корінного населення. Це викликало неприязнь поляків – переважно польської еліти. Та все ж, я вважаю, основна причина була в тому, що на Волині йшла запекла боротьба між поляками й українцями. І події на Підляшші були свого роду помстою поляків за поразку на Волині.

У нас на Підляшші на 1943 рік українці вже становили меншість, хоча в нашому селі нас ще було більше. Все ж оточення довкола було переважно польське. Інші села були мішані, і переважну більшість мешканців уже становили поляки. Армія Крайова після її розгрому гітлерівцями на Волині емігрувала до нас. Ліси були повні цих аківців, як їх називали. Радянські партизани в нас були дуже слабкі, тільки переходили через край – так само, як і відділи УПА. На місці були в основному аківці. І особливо це було характерне для 1944 року. Пам'ятаю такий епізод. Великодній четвер. Ми, діти, – на дорозі. У нас село компактне, бруківка, обабіч два ряди хат. Їдуть З

[111] Зрадник (рос.).

Некрологи.

Дня 18 грудня 1943 року помер від скритовбивчої кулі дяк Свидницької парафії, Грабовецького Деканату, Микола Сенюк.

Після покійного залишились дружина й донька.

Дня 17 грудня 1943 року вмер від скритовбивчої кулі дяк парафії Гірний Потік, Білгорайського Деканату, Дмитро Бик, разом з дружиною.

Після покійних залишилась донька.

Дня 16 січня 1944 р. по тяжкій й довгій хоробі упокоїлась в Бозі Дружина Члена Холмсько-Підляської Духовної Консисторії, Митрофорного Протоєрея Метюка — Людмила Метюк, з дому Грушко, 39 літ. В. Й. П.

Некрологи вбитих поляками українців

чи 4 підводи. Вози парокінні, драбинясті. Солома, може, сіно на них. Німці – бачимо. Повиставляли атомати чи гвинтівки через щаблі. Коні біжать. Ми, діти, вже звикли до німецьких екзекуцій. Розбіглися про хатах. Я прибіг, кажу: “Тату, в селі німці. Ховаймось”. Батько якраз вечеряв, кинув, побіг на вишки (горище над хлівом). А вже сутеніло.

Що ж було... Оточили аківці наше село. Хто хотів утекти, бачив: не можна, стоять на конях у житах, дивляться. Мій дядько жив на краю села, давай таки утікати, дивиться – сидить на коні аківець. Дядько – назад. А той каже по-польськи: “Втікай. Мене не бійся”. “А куди ж мені втікати? – розповідав потім. – Я трохи проповз по житі, метрів 50, сів і сиджу. Що вже буде…” Аківці ж тим часом оточили село, стали ходити по хатах, ловити чоловіків. Приходять у хату до нас. “Ґдзє ґосподаж?”[112] Мама каже: поїхав до Білої, бо сусід ногу зламав. Якраз таке було. Дід на лавці сидить, до нього: “Збирайся, старий”. Пройшли все село, зігнали впійманих чоловіків до школи, мого діда теж забрали. Там його вивели зі школи – у нас школа і церк-

[112] Де господар? (пол.)

ва були поряд – поставили під дзвіницею, сказали: “Мудль сє, стари”[113]. Дід, як розповідав потім, став молитися. Щось його осінило, і він почав промовляти молитву по-польськи: “Панно Марйо, ласкі-сь пелна…” Двоє аківців почули це, один до другого каже: “Так він же по-польськи молиться. Пускай старого додому… Іди, старий!” Дід приходить – 75 років уже мав – каже до баби: “Вже я з того світу прийшов”. Бігали аківці по селу всю ніч аж до ранку, шукали чоловіків-українців. Батько Міші Луцкевича був найбагатший на селі, то його особливо шукали в домі, а він на вишках за двома сніпками врятувався, не побачили його…

На ранок поголос пішов по селу: аківці забрали з собою сімох чоловіків. День нема їх, два, місяць нема. Постріляли їх тоді і в лісі закопали. Коли вже прийшли радянські війська, люди стали звертатися до них, хтось знав, підказав, знайшли, у серпні чи вересні, їх перезахоронили. Лежать вони на православному цвинтарі в селі Носові. …

У наше село за німців, до речі, й фельдшера прислали. З Волині був сам. Євлаш на прізвище. То його тоді теж піймали й забили. Ще нашого сусіда Комаровського Михайла, Тимошинського Михайла, Кузьму на прізвище, Янчука Григорія – всього 7 чоловік.

Німці зреагували так. Коли українці зверталися до ґмінного управління, то вони сказали: “Беріть зброю і захищайтеся”. Але з наших українців ніхто зброї не брав. Не брали тому, що ми ж на українському краю, навколо польське населення. Як тих сімох забили, ще ж декого з хлопців-українців позабирали в Німеччину на роботу. Кому було боротись!.. 3–5 автоматів – що вони зроблять?..

Німці продовжували вивезення молоді в Німеччину. Не знаю, скільки саме з нашого села було взято хлопців і дівчат, але німці мали повні списки членів усіх сімей, визначали, кому коли потрібно з’явитися на вербувальний пункт для вивозу. Не з’явиться – зловлять і в тюрму. І ті, кому визначали, – йшли. Мій дядько Кличевский Іван жив у сусідньому селі – вивезли. Не знав мови. Ночував у німця-

[113] Молися, старий (пол.).

господаря разом з худобою, в холоді. Годували, казав, так: їв ту ж картоплю, що давали худобі. Знущалися. Думав, не витримає. Але якось до бауера, в якого служив, приїхав інший. “Бачу, той мене забирає, поїхав, – розповідав. – Думаю, гірше вже не буде”. Привіз новий господар до себе. Робота та ж сама – догляд за худобою, в полі. Але бачу: ніби народився на другий світ. Дають господарі їсти те саме, що й самі їдять. Через деякий час я навіть із ними снідав і обідав. Кличуть до хати, сідаємо за один стіл”. Але одного разу обідаємо всі, господарі побачили через вікно: йде до них сусід, що був фашистом. Йде повз вікно і відразу у двері. Господар на мене в крик: “Йоганн, ду – швайне, гунд! (Іван, ти – свиня, пес!) Вег із хати!” Я оторопів, нічого не розумію. Пішов до хліва. Сльози мені в очах. Сиджу – через деякий час приходить господар і каже: “Йоганн, ентшульдіг. Вибачай. Якби той сусід побачив, що ти з нами їси, розповів іншим, то мені було б дуже погано”. Як прийшли туди радянські війська, дядько вернувся додому. Той німець казав: “Не їдь”. Дядько йому: “Родина жде”.

Ставлення німців до українців справді було різне. Наведу ще такий епізод. У 1940-у році, коли Польща і наше Підляшшя вже були окуповані фашистською Німеччиною, німці ставилися до нашого населенння менш-більш терпимо. Я маю на увазі не карні органи, а солдатів лінійних частин, які були на постої в нашому селі. Село знаходилося на трасі з пожвавленим рухом, німецьким солдатам тут давали день-два відпочинку. До речі, перед початком війни всі засоби її ведення підтягалися до прикордонного Бугу. Німецькі солдати тоді, будучи в селі, купували в нас по хатах деякі продукти. Прийшов якось до нас німець, хотів молока. Налили йому, не знаю, чи й брали плату. Був він старшого віку. Зайшла розмова. Він і каже: “Німеччина не змогла перемогти Росію в 1914 році. І тепер теж не переможе”. Притис палець до губ: нікому нічого…

Страшними були німецькі карні органи, які вибивали з селян продовольство. Німецька жандармерія, шуцмани ходили по садибах, перевіряли, чи справно сплачується контингент, чи кульчики не пересаджені і вага підходить. Ці німці були грубіянами. А солдати з

лінійних частин такої капості не робили, щоб когось бити. Щоправда, ловили курей. Могли зайти у хлів, забрати й забити кабана, овечку, не питаючись, – як ті, що воювали, так і карні. Вважали, що все їм дозволено. Хоча були й такі, що зберігали людську гідність і в тій стуації. Так само ж було і в Червоній армії. …За час окупації з нашого села німці забрали кількох чоловік до концтабору в Освєнцімі: вчителя Ковальського і коваля-поляка, який там загинув. За що, не знаю. Догадуюсь, що вчителя – за агітацію, а коваля, хіба що, за якісь зв'язки з підпіллям…

У нашому селі переховувалося немало радянських військовополонених, які втекли із концтабору в Білій. Одна сім'я жила на хуторі біля лісу, прийняла до себе одного з них. А в наших лісах було дуже багато зайців. Якось приїхали 2 автомашини німецьких солдатів, на краю села вийшли і пішли полем робити "котел". Це було біля хутора, де ховався той полонений. Йому здалося, що це – облава на нього, став тікати – спустився у меліоративний рів і – в ліс. Німці бачили – з якої хати втікач виходив, зайшли на той хутір. Вивели батька, матір, дочку у двір і під хатою постріляли.

Інший випадок. Неподалік нашого села в лісі було кілька гектарів поля, там був хутірець, жила сім'я на прізвище Ох, поляки. Там теж переховувалися військовополонені. Німці робили в лісі облаву, побачили й тут: хтось із хутора тікає. Убили тоді 5 дітей, чоловіка й жінку, хату підпалили.

У нашому селі жили дві сім'ї жидів (євреїв). Один, Шльома, мав 7 дітей. У вдови поляка був вітряк, Шльома брав його в оренду, молов людям зерно. Трудяга був. Другий жид був шевцем, мав двох синів. Прізвище – Каплан. Його майстерня правила за сільський клуб. Там можна було почути всі новини, своє розказати. Німці, як прийшли, наказали нашим євреям перебратися в гетто до сусіднього містечка Константинова. Перша сім'я попрощалася з усіма, переселилася. Друга – чомусь ні. Якось приїжджають німці в село, нас, дітей, на вулиці питають: "Де у вас жиди живуть?" Ми й показали. Заїхали вони туди. Через 5 хвилин чуємо – бах!бах! Вивели під хату, постріляли, поїха-

ли далі. Забили тоді чоловіка з жінкою. Обидва сини-підлітки пасли худобу, залишилися живими. Жили після того в українців. Хтось їх побив у 1943 році. Знайшли трупи у полі.

Найстрашнішим був 1944 рік. Кожна ніч ставала жахом. Ходили грабіжники. Не вбивали, тільки грабували. Хто вони – невідомо. Забирали одяг, інше. Або ж, не криючись, нападали поляки. Кожну ніч люди ховалися, де хто міг, – по клунях, вишках, у соломі, в полі. Так тривало до часу, коли прийшла Червона армія.

Поляки полювали за українцями-чоловіками. Не можу сказати, що вони у нас чіпали дітей, жінок – не чіпали. Але чоловіків брали на мушку. Ніяк вони себе не звали. То вже люди звали їх бандитами або аковцями. Пригадую таке. Мій дід іде з поля. Бачить: їде військовий обоз. Польський – бо солдати в рогатівках. То було при німцях, та вже поляки не боялися. Дід якраз переходить через дорогу, з обозу питаються його: "Як сє та вьоска назива? Як зветься це село?" Дід відповів по-українськи, бо по-польськи не вмів. Вони – до нього: "Украінєц?" – "Я православний", – каже. Питають, хто в селі живе. Каже: православні. Чує: рішають спалити село. Побігли до перших хат. А у нас на краю села жила полька, та, що млина мала. Втрапили до неї, вона їм сказала, що в селі живуть ще й поляки. Мішано. Не спалили наше село тільки через те, що пошкодували поляків. Везли вони поранених, казав дід. Із-під Бугу їхали.

У серпні 1944 року фронт наблизився до нашого села. Уже було чути канонаду далеких боїв. Німці валками все частіше йшли через наше село. Власовці відступали. У той день ніби й бою не було. Неділя. Ми – в церкві. Закінчилася відправа. Виходимо. З'явилися дві легкі танкетки, вилазять із них військові, прибігають у церкву в шапках, з автоматами, кричать: "Нємци здєсь єсть?"[114] Кажемо: "Вчора стояли. Зараз нема". Поїхали далі, ми – по домах. Чуємо: снаряди падають. Німці обстрілюють наше село. Б'ють переважно по дорогах. Стрілянина була до вечора. На другий день – тихо. Фронт пішов на захід.

[114] Німці у вас є? (рос.)

Через деякий час радянські війська стали в селі на відпочинок. Наші люди зраділи визволенню. Говорили солдати і по-російськи, і по-українськи. У нашій хаті грузини обідали. Грузинські пісні співали. Самі – такі чорні. У нас же народ русявий – було мені з них чудно.

Солтисом у селі залишався й далі той же українець Федір, що був раніше. Все було, як при німцях.

Одного дня їхали селом поляки з Армії Крайової чи Людової, озброєні, вдень. Хотіли в наших селян забрати коней. Нагодилися червоноармійці. Люди їм поскаржилися, і вони прогнали поляків, наказали їм: "Ідіть геть. Коней не можна брати".

Банди грабіжників і далі нишпорили, але вже менше. Ночі стали спокійнішими, бо завжди якісь солдати стояли в селі на постої, на відпочинку, часом по пару тижнів. Молодь наша пішла служити в польську армію. Небагато й її було. В радянську не пішов ніхто. Рішали так: живемо в Польщі – то в польську.

Все ж спокійного життя не було. Та й агітатори з'явилися, евакуаційна комісія. І люди сказали: коли так у страху жити, то краще виїхати. У 1944 році, 20 листопада, кожній українській сім'ї нашого села, що погодилася на виселення в СССР, було надано автомашину – хто що хотів, брав. Забирали корів, овечок, коней. Свиней, птиці – ні. Ще – корми, муку. На дві сім'ї виділили критий вагон. Виїжджали з Білої, а туди військовими машинами нас на залізничну станцію завезли. Верталися, ще забирали, поки все майно не перевезли. Всього і взяти не можна було, то батько передав Червоній армії 40 центнерів збіжжя і близько 200 центнерів картоплі. Відразу пішло для фронту. Нам дали про здане документ, сказали: "Приїдете на місце – стільки ж отримаєте".

На станції в Білій повантажилися ми в вагони, ждемо, коли поїдемо. Прочекали дві доби, поки рушили. Везли нас через Бересть (Брест), Сарни, Київ. Довго в дорозі стояли. Коли поїзд рушить – невідомо. Кажуть: "Не виходь". Мати одного з наших зійшла – і по сьогоднішній день родичі не знають, де її могила.

Спочатку привезли в місто Миколаїв, вивантажили. Була дощова осінь, слота. Ми там жили під голим небом більше місяця. Буди з ліжок зробили… Призначили нам місцем проживання село Василівку тоді Тилігуло-Березанського району на шосе між Миколаєвом і Одесою. Раніше там жили німці. Їх виселили. У їхніх будинках жили всякі біженці. Більшість будинків стояли порожні. Були з саману і хороші з ракушника. Привезли нас у колгосп, дали хату. Батько своїм возом і конем потрохи перевозив зі станції наше майно. Дід з бабою були в хаті, а я з матір'ю – на станції. Так стерегли.

Перед Різдвом 5 січня ми повністю перебралися в село. 6 січня, коляда. Треба щось спекти, а дров нема. Бур'яну рядно принесуть – один дим, очі виїдав. Як палити – не вміли. Місцеві пристосувалися… Всі пригнічені.

Батько повів мене до школи. Старша роками вчителька послухала мене, сказала принести підручники, по яких я вчився. Приніс. Каже: "Візьму додому, подивлюся". День, тиждень не віддає. Кажу їй: "Пані вчителько..." Вона мені: "Не називай мене пані, а по імені й по батькові… Я твої підручники спалила, вони не годяться". Сльози мені потекли з очей.

Закінчив я в селі 4-й клас. Далі ходив у райцентр Суворово в 10-річку. Батьків прийняли в колгосп. Заяву вони написали, на колгоспних зборах зачитали. Я там був. "Прийняти?" Кричать: "Прийняти". Коня здали, корову залишили. І стали до нас іти тамтешні голодні люди. Голод же був на чорноземах!.. Приносили вино, міняли на пшоно, склянку муки. Спочатку наші люди міняли. Далі й вина не стало, а йшли: "Дай". А тут у самих кінчається… Кінь через пару місяців у колгоспі здох, бо робити заставляли, а годувати – сухий бур'ян у степу.

В літню пору жара нестерпна. Зовсім інший клімат. Босоніж ходити не можна – пече, колючки, змії по хатах. Працювати гонять, а плати не дають. Стали наші люди міркувати: як би ближче до рідної сторони дістатися. А може, вдасться і в Польщу вернутися… Нас

там поляками звали. Ще лемків, як їх вивезли, то біля нас поселили. Мовою дивною вони говорили. Місцеві з нас, підляшан, сміялися, хоч і розуміли. А тих – і не дуже.

Мамин брат, на тракториста він там навчився, працював, але нічого йому не платили. Хіба, як голодні люди підуть, назбирають того зерна, що суслики собі заготовили, їх піймають, зерно заберуть, по 5–10 років дадуть за це, то тим зерном заплатять по 50 грам. Він поїхав до Луцька, роздивився, залишився там, а нам листа прислав: "Приїжджайте". Ми, 4 сім'ї, зібралися, найняли вантажну автомашину, спакували рештки майна, бо все проїли, тільки дещо залишилося – одні тлумки. Два сундуки відіслали багажем. І місячної ночі автомашиною втекли на Одесу, щоб ніхто не знав куди.

Пару діб там були. Я загубився на базарі. Знайшли мене на воротях. До Луцька діставалися цілий тиждень вантажними поїздами на вугіллі, камінні, у відкритих вагонах. А був березень. На одній станції нас спіймали, не знаю вже хто: "Вилазь!" Всунули гроші, відпустив. Дісталися до Здолбунова. Тут уже сіли в пасажирський поїзд. Але дядька мого в ньому обікрали – забрали тлумок.

В Луцьку поселилися на околиці – в селі Гнідава в клуні, бо в хатах не було місця, інші переселенці позаймали хати поляків, які жили тут до війни. Кілька місяців так перебивалися, поки батько знайшов квартиру. Відплачував тим, що обробляв поле. Стали його заганяти в колгосп. Батко знайшов працю в Луцьку на цегельні. Зарплату й тут не платили, все видавали на карточки: на мене на день 250 грамів хліба, на батька – 450. Смачний був. Поки додому дійшов – свою пайку з'їв. А батько на роботі – не чіпаєш.

У 1947–48 роках було дуже важко. Ходив по полях, збирав колоски – по дядьківських полях на Омелянику. Декотрі гонили, не дозволяли.

Ще хочу сказати, що вперше я відвідав рідне село Носове через 27 років – у 1971-у. Летів на крилах, з таким піднесенням, не міг дочекатись. Спочатку, щоправда, відвідав родичів на півночі Польщі, туди були виселені мої дядько і тітка під час операції

"Вісла"[115]. Біля Ельбльонга вони жили. Далі – Носово. Село тоді не дуже змінилося. Було збудовано кілька нових хат. У церкві служилося через тиждень, бо жило всього кілька сімей українців. Юнаки з них служили в польській армії, їх не виселяли. Місцеві поляки в розмовах шкодували, що на наше місце поселилися поляки з-за Бугу. З ними не можуть жити так дружно, як з нами.

Був я і на сусідньому – через Буг – Північному Підляшші, бачив там наших людей, українців, які залишилися. Мені було завидно, що вони змогли втриматися на своїй землі, живуть там, а ми виселені. Тільки через те, що ми були записані українцями, а вони – білорусами. На них уся ця трагедія вигнання так не відбилася, як на нас у Південному Підляшші.

Спогад записано 30 червня 2002 року в місті Луцьку як частину проєкту "Волинь", спонсорованого Комісією Людських та Громадянських Прав при Світовому Конгресі Українців. Оригінал магнітофонного запису зберігається в архіві Комісії в Торонто.

[115] Акція "Вісла" – депортаційно-пацифікаційна, військово-поліційна операція виселення українців з Закерзоння на північні та західні землі Польщі, яку провів польський уряд від квітня до липня 1947 р. Депортовано 150 000 українців.

Валентина Козачок

Трагедія українського Шлятина

Читаючи дещо із споминів про Холмщину, я не стрінула згадки про наше рідне село і що з ним сталось у двадцятому сторіччі. Спробую трішки заповнити цю прогалину тим, що зберегла пам'ять, і що чула від батьків та родичів.

Село, де з давніх-давен жили мої предки, має назву Шлятин. Це ґміна Ярчів Томашівського повіту Люблинського воєводства.

Під час Першої світової війни, у 1915 році, українців з цього регіону було силоміць вивезено царським урядом у Ро́сію: аби не лишались на території, з якої відступала армія. Житла і господарство спалювали.

Сім'ю мого батька заслали до Тульської губернії, район Єпіфань, село Люторичі. Після революції вони повернулись, відбудувалися заново.

А дехто там, у Росії, залишився, – як наш далекий родич Петро Цень. Він був потім розкуркулений, репресований і пропав невідомо де.

Старші брати мого батька Федір і Іван були в українському війську, де померли від тифу.

...Я народилась у Шлятині на початку 1935-го року і проживала там з батьками – Петром (1907 року народження) і Софією (1913 року народження) Козаками. Прізвище у якийсь момент перемінили на Козачок, – через те що, крім батька, був у селі інший Петро Олексійович Козак.

В окремій хаті жив із сім'єю мій дід (дзядзьо) по матері – Свенціцький Іван Михайлович.

Було у нашому селі більше ста дворів; щонайменш дві третини з них – українські. Дві вулиці, три ряди хат. Один кінець села нази-

вали Воля, другий – Сúбір (через те, що взимку там намітало великі замети). Місце, де проживали ми, називали Загумне. Воно було за "гостинцем" – широкою, обсадженою черешнями дорогою на Юрів. Був ще Гайок або Колонія – за церквою і цвинтарем.

Православна церква у Шлятині була висока й гарна: дерев'яна, шальована, усередині оштукатурена, з кахельною плиткою на підлозі. З найранніших літ пам'ятаю, як чарівно у сонячні дні лилося там світло крізь різнобарвні вітражі.

До церкви належали також села Юрів, Лубче, Верщиця. Священиками були Матвійчук, потім Крицький, дяком – Кроткевич.

Шлятин простягався, як віддавна звикли селитися люди, уздовж річки. Вона називалася Річиця. Я часто ходила любуватися її поважним плином. Була, звісно, риба, багато раків. Уліті в річці вимочували і розстеляли вздовж берега відбілюватись домоткане полотно – доріжки до десяти метрів довжиною. Як весело було малою сісти на таку доріжку і по ній проїхатись! А на Йордан до річки навпроти церкви спускались урочисті процесії із кількох сіл – святили воду, випускали голуби ("І дух у виді голубиному").

У Лубчі, на вищому протилежному березі, була чотирикласна польська школа, куди ходили свого часу й мої батьки. Української мови там не вчили, хоч українців у навколишніх селах була переважна більшість. Хто хотів, мусив поліпшувати знання мови самотужки.

Мали ми велику родину: Козаки, Свєнціцькі, Балабани, Звулякевичі, Ушко, Хитрені, Цені, Чубаки... Усі жили заможно, ніхто не бідував, – може тому, що працьовиті були.

Була у нас господарка, досить поля, торф на "плосках" – торфовищі біля річки. Молока від двох корів мали аж забагато. Мило було влітку подивитись на наше поле: пшениця висока (у інших місцях я такої не бачила) колосилась, конюшина росла – густа, запашна, гарна. А яка бульба родила – велика, сипка!..

Дзядзьо захоплювався бджолярством, мав велику пасіку. Він передплачував часописи з сільського господарства, опановував пе-

редові його методи. Українці нашого села пізніше обрали дзядзя мужем довір'я.

Турбувались не лише про матеріальне. Завжди мали незгіршу домашню бібліотечку. Дзядзьо дбав про навчання дітей (усі були здібні), синів посилав до гімназії.

Мама дуже любила читати. Вміла гарно і грамотно писати листи, писала їх односельцям. Скрізь і завжди користувалася серед людей авторитетом.

Батько був віртуозним танцюристом, грав комедійні ролі в українських театральних виставах (на які треба було щоразу отримувати письмовий дозвіл від влади). Хоч позбавлений раннім сирітством і війною можливості отримати освіту, батько знав напам'ять безліч віршів, уривків з п'єс і навіть цілі поеми; особливо любив і міг годинами декламувати Руданського.

Також проживали у Шлятині з сім'ями, між іншими: Шикула (солтис), Билка, Битюга, Білий, Зінчук, Іваськевич, Кийко, Кобак, Корнелюк, Левицький, Мицик, Мудрик, Назар, Новосад, Рудь, Сорока, Хомко, Ярош – українці; Ґронц, Гуньковський, Древуш, Лисяк, Кєляр, Копачинський, Кринь, Майкут, Пахальський, Посіката – поляки.

У тридцяті роки українці, впотаємку від поляків, збиралися по хатах, говорили про вільну Україну, Східну і Західну разом. Іра Хитрень (тепер Нечай), 1926 року народження, пам'ятає, як у їхній хаті були такі збори. Набралася повна хата хлопців: знаний український патріот Ґєник Звулякевич, також Сергій Кобак, Михайло Шикула, Томко Левицький, Билкові старші кавалери... Хтось увесь час сторожував ізнадвору, аби не підслухали поляки. Під кінець заспівали "Ще не вмерла Україна!"

Родич наш Федя Цень з Юрева відсидів "за політику" три роки у польській тюрмі.

Сильну агітацію проводили й комуністи. Декотрі хлопці, наслухавшись їх, переходили через кордон до хваленої Ро́сії. Усі вони пропали безвісти.

З сусідами поляками жили здебільш мирно. Вони ходили до костьолу до Ґрудка. У батька були друзі поляки: в юнацькі роки хлопець на ім'я Янтек, пізніше Юзек Кєляр. Янка Копачинська, молода дівчина, часто приходила до мами вечорами порозмовляти, спитати поради.

Хоч знаю і про випадок, як поляки підпалили стодолу господаря Рудя, де мала бути вистава "Назар Стодоля". У школі вчителька могла сказати, почувши українську від учня: "Цо ти, мувіць нє умєш!?"[116]

І церкву нашу закривали: хотіли українців поробити римокатоликами, але ті не далися. Як заставили священика говорити проповіді по-польськи, українці гур-гур – і повиходили усі з церкви.

У Юреві поляки спалили капличку. Вона була гарна, виблискувала куполом аж до Шлятина. Раніше була там і церква, старовинна, – її розібрали поляки десь 1938 року.

Траплялись, особливо на танцях, бійки серед парубків: українці проти поляків. Але не часто: люди були гонорові, до хуліганства не схильні.

Коли у 1939 прийшли німці, національне становище поляків і українців трохи вирівнялося. З часом навіть почали видавати кенкарти, де посвідчувалося українську національність.

Про те, що на Радянський Союз буде напад, у нашому селі знали всі, заздалегідь. Адже кордон – поряд. Біля нього накопичувались німецькі війська. По ночах не раз будив гуркіт моторів. Військові заходили до хат купувати "яйка, мільх". Батько запитував німецького солдата: "Коли на Ро́сію?" Той прикладав пальця до вуст і підводив очі догори, – мовляв, командири відають.

Щоб, як то вчила радянська історія, Сталін і його керівництво могли ні про що не здогадуватись? Смішно!

Сам напад запам'ятався грімкою канонадою і тим, що цілий день пролітали над головою німецькі літаки. Було страшно, аби з якого не впала бомба.

---

[116] Ти що, говорити (по-людськи) не вмієш? (пол.)

Коли я почала ходити до школи на Лубче, там вчили уже по-українськи, а також німецьку мову. Учителем був Віктор Круткевич, син дяка. Учительок прислали з Галичини. Мама дуже зацікавилась моєю українською наукою і вчилася разом зі мною.

Декотрі українці і поляки, які чимось проштрафились, були відправлені за колючий дріт. Поляків із Юрева – їх там небагато було – німці виселили кудись за Замостя. В опустілі хати вселялися, як правило, німці або фольксдойчі. Вони часто поводились ще брутальніше за німців. А німці ставилися до українців, як і до інших, пихато, зверхньо. З ними обов'язково було вітатися: "Хайль Гітлер!" Декотрі за недотримання цього могли побити гарапою (вже потім, коли справи на фронті пішли гірше, посмирнішали).

Були встановлені високі податки, контингенти. А продати щось – заборонено.

На німців або фольксдойчів треба було робити, задармо. Пам'ятаю, як батьки і родичі під час жнив вирушали на юрівські поля на таку роботу. Без охоти, звісно, але вибору не було; за відмову – "капут".

Хоча були різні німці. Пригадую, як солдат роздавав дітям липкі цукерки із круглої коробочки, припрошував тих, хто боявся.

Закидали до нас радянських диверсантів. Якось двоюрідний дядько Ілько Хитрень знайшов на своєму полі парашут. Хотів використати добротну тканину, але прознали німці, – мусив під дулом пістолета віддати.

Було, що переховувались по хатах військовополонені, котрі повтікали з концтаборів. Раз хтось доскаржив, що є такі у нашому селі. Німці пішли шукати. Нікого не знайшли, але десятьох людей – серед них Маринку Балабан, Наталку Зінчук, Володимира Чубака – забрали до Ярчева, потім до Томашева. Священик, який знав по-німецьки, пішов заступатись. Удалось йому визволити їх.

Здавна проживали у Шлятині й жидівські сім'ї. Згадаю про одну з них, що, як і ми, жила на Загумні, – Йоско Кригір, його жінка Лайка і діти: Йойна, Хана, Янкель, Мордко, Іцко, Пешя. Четверо хлоп-

ців, двоє дівчат. “То мій вагон золота,” – казала Лайка. Дівчата дружили з нашими дівчатами, хлопці – з нашими хлопцями. У їхній хаті збиралася молодь на вечірки.

Йоско перед війною торгував, довозив потрібні людям речі. Тоді, за добрих часів, можна було все легко купити, – не те що потім, за совєтів! Коли перед Великоднем односельці йшли до Йоска за дріжджами, синькою та іншим, – який то рух був...

А в Томашеві стрічалися жиди, що бідували: воду у відрах носили за пару гро́шей – коні напувати.

Як наступали німці, декотрі жиди, особливо молоді, повтікали на схід. Йоско говорив: “Пощо втікати? Як мі скажут робити – буду робив”.

Спочатку жидам наказали носити опаски. Потім – з’явитися у Белзець. Там було влаштовано концентраційний табір.

Якось я бавилась біля хати і щось собі мала сама до себе посміхалась. А у цей час повз наше подвір’я проходив Йоско, якого я не зауважила. Він сказав різко, докірливо: “То тобі з мене смішно?” Мені стало незручно. Йоско був без бороди і ураз посивілий. Він ішов до Белзця. Потім, розказували, на фірі везли Лайку з дітьми. Цього я не бачила.

Пам’ятаю ядучий, тяжкий запах диму, коли вітер звідти віяв у наш бік. Казали, що то “німець жидів палить”. Там, певно, загинули і Кригіри й інші жиди з нашої місцевості.

Батьки обурювалися таким і кляли німчуру.

Тільки Хана Кригір уникла табору. Вона була уже доросла – навіть хлопець з сусіднього села до неї ходив. Коли забирали молодь на роботу до Німеччини, люди з села помогли Хані виробити українські документи. Вона поїхала і казали, що врятувалась.

У 1942-му з’явився на світ мій брат Євген.

Десь у 43-му стало чути тривожні розмови про конфлікт між українцями і поляками у навколишніх місцевостях. Посилились сутички і в нас. Якось Балабани, утрьох, їхали до Томашева. Поляки

перестріли їх, брутально скинули на землю, а віз і коні відібрали. Казали, що то бандита Євген Цівантух з Верщиці.

Пізніше вже наші люди боялися їздити у напрямку, де жили переважно поляки. Як Іра Хитрень мала народжувати, не наважились везти її до Томашева до лікаря. Дитина померла.

Ваську Назара, на прізвисько Канюка, що був в українській поліції, роз'їжджав по селі на баскому коні, поляки вбили. Були згвалтовані поляками українські дівчата Ольга Хомко і дочка Олекси Мудрика. І в інших місцевостях від польських рук загинуло немало наших родичів і знайомих українців.

Я дуже добре знала Ушко Зінаїду Романівну з села Дуб на північ від Шлятина. Вона часто приїздила до нас. Яка то була добра, весела, роботяща дівчина! Завжди перед святами сама побілить хату, прибере, аби гарно було. Уміла стригти, охоче стригла бажаючих. А танцювати на свята могла до ранку і не змучитись.

Родина Ушко заздалегідь переїхала у Сагринь. Сподівались, що там, у великому селі, буде безпечніше. Коли над ранком 9 березня 1944 року напали на Сагринь поляки, Зінина мама, а моя цьоця Катерина, крикнула Зіні і хто там ще був у хаті: "Ховайтеся до пивниці!" А сама не встигла, встала у хаті за дверима. Ті, хто був у пивниці, загинули, а цьоцю не помітили. Чула, як поляк полякові, коли ішли від пивниці, виговорював: "Поцось йов (Зіну) застшеліл?!"[117]

Іще лишився живий брат Зіни, Владек – бо заховався між снопами. Інший брат, Микола, втікав через поле до лісу і був поцілений насмерть.

Усе бентежніше ставало навколо.

У квітні якесь зайшле озброєне формування вночі постріляло людей у Лубчі. Загинуло багато як українців, так і поляків.

Після того життя стало зовсім нестерпним. Кружляли чутки, що поляки нападуть на наше село. Про це, зокрема, попередив батька наш сусід Кринь.

---

[117] Нащо ти її (Зіну) застрелив? – (пол.).

За селом, кілометр-півтора від нашої хати, люди повикопували ями – схрони. До них відвезли найнеобхідніші речі, перегнали худобу. Щовечора виїздили туди ночувати. Було у схроні темно, сиро й задушливо.

І от якось (не пам'ятаю точної дати, але то було у червні 44-го року, з четверга на п'ятницю[118]) перед ранком почулися постріли і злетіла ракета. То був умовний сигнал про наближення ворога від наших вартових – хлопців з Дениськів і Губинка.

Невдовзі загриміла густа стрілянина, злетіли ще ракети. Ті, хто мав мало речей, – як люди з інших сіл, що переховувались із нами, – зірвавшись на ноги, кинулися втікати. Тато ж мусив запрягати. Було дуже страшно. Мене бив крупний дрож. Мама волала: "Ой, ой, ой!" Ґєня маленький плакав, підносив ручки, кричав: "Візьми го!"

Урешті поїхали ми, разом з іншими, подалі від села. Воно запалало; стало ясно, як удень. Здавалось, вогонь досягає неба. Люди їхали, бігли, пригинаючись, по низинних місцях, торфовищах, часом через воду. Безперервно висвистували кулі.

Над головами пролітав невеликий німецький літак. Льотчик, зауваживши пересування народу, почав стріляти. Убив молоду дівчину на возі.

Як Іра Хитрень опинилась навпроти млина у Годованцях, звідти гримнули постріли. Іра падала, повзла по мокрій від роси траві, рачкувала; лиш трохи піднімалась – знову стріляли. Пощастило їй вибратись неушкодженою.

Мама моя потім до кінця життя кричала уві сні, – здавалося їй, що женуться поляки.

Попід Дубину, через Дениська дісталися ми до Новосілок. Там зібрались докупи, обговорювали становище, голосили.

Стало відомо, що жінка на прізвище Сорока, відіславши дочок Валю і Фатіну з рідними, повернулась до села, де зостався її чоловік. Позбулися життя обоє.

---

[118] Напад поляків на Шлятин стався в ніч проти 2 червня 1944 р. Село атакували 2 відділи Армії Крайової силою в 250 осіб.

Затримавшись трохи у Новосілках, у далекої рідні, наша сім'я подалась далі на південь, до Угнева. Там спинилися у знайомих. Жили, як і у Новосілках, скупчено, кілька сімей в одній хаті, – але у злагоді.

Після відходу німців, у кінці липня, вернулись на своє згарище. Кузня і вісім хат, у тому числі дзядзьова, лишилось від Шлятина. Від решти – тільки комини. Не стало і церкви. У своїх житлах згоріли старенькі Чубачиха і Кобак. Їх не було змоги вивезти.

У нас пішло з димом усе: недавно збудована хата, стайня, шопа; у стайні перетворились на вугіль кури, курята.

Поляків при нападі на село у їхніх хатах вже не було – вони заздалегідь подались у бік Томашева.

Збудували ми на своєму подвір'ї буду і в ній жили. Продавали цінні речі, які збереглися, купували необхідні. Як стало холодно, перебрались до Ілька Хитреня.

Хата його уціліла була так.

Перед нападом Федя Цень і його батько (вони на той час проживали у Хитренів) сховалися поблизу. Федя лежав у житі, а його тато – у ямі з картоплею, прикрившись соломою. Як палії були вже далеко, на другому кінці села, Федя вибіг, кликнув батька і кинувся гасити кут хати, що підпалив був поляк. Гасили усім, що траплялось під руку – водою, молоком, сироваткою, – і якось урятували.

Інші погорільці теж знайшли прихисток в уцілілих хатах. Так, у Пахальського жили Балабани, Зінчук, Звулякевич.

До дзядзьової хати підселились уцілілі в Сагрині цьотка Катерина з Владеком.

Совєтські військові – солдати й офіцери, що переходили через наші краї, – відзначалися нестримним, небаченим серед наших людей пияцтвом. Заходячи підряд до жител, вимагали горілки. Повипивали усе спиртне, яке могли знайти, включаючи брагу. Одного разу, пам'ятаю, дзядзьо позбирав на фіру і відвіз до штабу п'яних до непритомності військових: аби чого з ними не сталось і не були звинувачені селяни.

У період з 1 по 20 жовтня хлопців і молодих чоловіків мобілізували до радянської армії, на фронт. Оглядаючись назад, розумію, що

це було незаконно: адже наші люди ніколи не були громадянами Радянського Союзу. Але хіба хто дбав про законність? Забирали, й усе.

Пам'ятаю надривне ридання Ольги Ждан (так їхню сім'ю називали у селі) за своїм молодим чоловіком Миколою. Ридала недаремно – Микола загине.

Не вернуться також Іван Білий, Євген Левицький, Петро з Волі...

Одного з загиблих я знала дуже добре. То був Володя Балабан, 1923 року народження, – "наш малий", як називали його у родині.

Пішли на фронт батьків молодший брат Семен і мамин молодший брат Олександр. Їм пощастить вернутися.

...Оголосили, що вивозитимуть нас у Рóсію.

Не до душі було це людям, але що поробиш? Відчували, що тут жити нам все одно не дадуть.

Після Водохрестя 45-го року переїхали, з речами і худобою, на станцію в Угнів. (Худобу німці перед відступом конфісковували. Комусь, як моїм батькам, пощастило, ризикуючи життям, свою переховати. Декотрі ж прикупили худоби перед дорогою, оскільки совєти обіцяли: "На новому місці господарювати будете!").

На чотири сім'ї – один товарний вагон. Ніхто не знав, куди повезуть. На мості через Буг рясно потекли сльози: свій край покидаємо...

Тиждень їхали на схід. Дивилися з дверей вагона і дивувались, що села далеко одне від одного, і хати самі стоять, без забудов біля них.

Холодно, протяги. Поїзд сильно шарпав, худоба падала. Багато людей, як от Іра Хитрень, тяжко похворіли.

Цьотка Ольга, жінка фронтовика Семена, щойно народила дитину – сина Олега. Пелюшки сяк-так підсушували, обмотуючи довкіл себе.

Опинилися, зрештою, у Дніпропетровській, Запорізькій, Херсонській, навіть Ростовській областях.

Нашу сім'ю привезли у село Голубинівку – тепер це Солонянський район Дніпропетровської області. Поселили в хаті у баби Котихи. Дзядзьо з сім'єю опинився поруч – у селі Орлове.

У печі палили соломою – лісу немає. Нема і багатьох звичних рослин. Вода у колодязі – жовта від глини. То тут, то там балки – великі ями, травою порослі. Дощів за літо – жодного; земля потріскається, гадюки, спека. Перекотиполе зі степу біжить, як заєць.

Орали і сіяли – волами, коровами. Варили мамалигу з кукурудзяної крупи. Ми на якийсь час мали муку, привезену з собою. Виварювали цукрові буряки. Виходив маляс густий – замість цукру. Світили вечорами каганцем із великої гільзи.

Хоча земля у тих місцях урожайна – чорнозем, не потребує добрив, – люди жили надзвичайно бідно. Мужчини на фронті, у жінок – до п'яти дітей.

Ходили жінки у шелеп'ячих брезентових спідницях з військових палаток. На цілий день – у колгосп на роботу. Пуд зерна або те саме у грошах за ціле літо надривної праці. На корівнику доярки жбурляли цеберками, сварились, що мало дають на трудодень.

Пам'ятаю, як співали:

Мала баба одну козу
І ту здала до колхозу.

Але люди переважно добрі. Крадіїв не було. Хат не замикали.

Трохи освоївшись, дорослі відправились на колгоспні лани.

Я з Женею Балабан і Ростею Чубаком пішли до школи у сусіднє село Максимовичі. Як тяглися, перегукуючись, купками через степ, місцеві діти, бувало, дражнили нас за акцент, прозивали "поляками".

Як закінчилася війна, до декого почали вертатись мужчини. Ці жінки були щасливі, інші горювали.

Коли Данило, син баби Котихи, прийшов з фронту, сказав: "За що я воював, як удома біда така?" Подався у го́род, тобто у місто.

Почали відбирати майно до колгоспу. Забрали коня нашого, Карого. Корови пішли до колгоспної череди. Вивезли віялку, січкарню, плуг, борони, керат... За воза циган давав три тисячі, казав татові: "Усе одно тобі його відберуть". Тато не продав: думав, іще додому возом поїде.

Сталося, як циган наврочив.

Батьки, як і інші, не звиклі до радянських порядків, обурювались: “Як це так?! Та то ж власне, тяжко зароблене!” Особливо протестував дзядзьо, котрий завше цікавився історією, політикою, найвище цінував свободу особистості. У лютому 46-го, під час виборів, щодо яких велась тоді гучна пропаганда, він написав на бюлетені щось на зразок: “Хіба це вибори? Ви самі себе висунули – нас не питали!”

Дзядзя забрали до НКВД. Тримали там кілька тижнів, збили мало не до смерті. Розказував: “Того, що я пережив, словами не передати. Стратив уже був надію вас побачити...”

Дзядзьо зробився немічним інвалідом і прожив уже недовго.

Випадок цей став таким потрясінням для мами, що вона надалі, – ігноруючи умовляння, погрози і санкції, – виходити на колгоспну роботу відмовлялась.

У цьому ж сорок шостому, як потепліло, вигнанці почали перебиратися ближче до рідних місць. Машина відвезла до Дніпродзержинська що ми там іще мали, а люди рушили пішки. Галя Дробот, товаришка моя мала з Голубинівки, довго ішла степом, відпроваджувала, – аж потім вернулась.

На станції протримали тиждень, – казали, що нема вагонів, а самі щодня кормилися й пиячили за наш рахунок.

Нарешті, відправили. Дорогою підсідали вурки[119], обкрадали нас до останку.

Приїхали у Красне, потім до Львова, на Підзамче. Розселилися, де прийдеться, переважно під Львовом: Балабани – на Рудно, Ушки – на Зимну Воду, Хитрені – до Щирця, Цень – на Семенівку, ще хто – до Скнилова... Поприлаштовувались на роботу.

У якийсь момент моїм батькам пропонували зайняти будинок – добротний, умебльований, з якого були виселені до Польщі поляки. Батьки відмовились – не звикли чіпати чужого.

---

[119] Злодії, криміналісти (рос.).

Пожили ми на Зимній Воді, у селах Оборошині, Лісневичах, поки урешті зупинилися на хуторі Малинівка біля села Містки Пустомитівського району. Там віднайшлась половина хати.

Так майже усі – міняли житло по багато разів. Скрізь нас називали "переселенцями", нерідко утискали додатково до загальних тогочасних утисків. Гострий на язик дядько Олександр, який відшукав нас після військової служби, не уникнув Сибіру, де і загинув.

Отак розпорошилися, розвіялись наші люди зі Шлятина, Лубча, Юрева, інших сусідніх сіл. Зараз уже мало їх лишилося серед живих...

Коли стало можна, дехто поїхав глянути на рідні місця. Розказували: тепер у Шлятині нема й згадки, що там споконвіку жили українці. У вцілілих українських хатах, на українських обійстях господарюють поляки. Цвинтар понівечений, заріс бур'яном. Через двір колишньої церкви проходить дорога на Губинок.

Мої батьки до кінця життя думками лишались на Холмщині. Говорили про Шлятин: "У нас вдома", бачили його у снах, мріяли якщо не вернутися, то хоча б ще раз уздріти наяву. Я теж пам'ятаю, – адже там зростала! – які це чудові, казково гарні краї.

Спогади записав в 2007–2009 рр. син Валентини Козачок, Іван Юзич з Торонто.

Павло Козловський

Палії

Жили, були три брати Козловські: Іван, Семен і Михайло в Томашівському повіті, в селі Чермні, Люблинського воєводства. Жили бідно, і тому при досягненні повноліття кожний вибирав для себе самостійно дорогу в життя. Старший син Михайло пішов служити в царську армію, де слід його загубився. Молодший – Семен – подався на заробітки в простору Україну, а найменший Іван остався господарювати дома.

Знайшов він собі дівчину, яку взяв за дружину, і стали жити, поживати, дітей наживати. Жили вони в селі Турковичі Грубешівського повіту на Холмщині і було в них п'ятеро дітей. З них три дівчинки повмирали в дитячому віці, ще одна дівчина – Катерина доросла до повноліття, але після купання в річці Гучві захворіла і в розквіті сил і енергії померла в 18-річному віці. Остався один хлопчик Михайло, 1903 року народження.

У 1914 р., на початку Першої світової війни, сім'я Козловських опинилася в Саратовській губернії, де пробули до 1917 р. Там Михайло встиг закінчити два класи початкової школи і цієї грамоти йому вистачило на все його життя. Життя і обряди саратовців зробили на нього сильне, глибоке враження, про які він часто згадував, вернувшись на свою рідну землю.

У 1919 році територія, на який жив Іван з дружиною і сином Михайлом, перейшла під польське володіння. У 1921 р. молодий Михайло, в якого мати померла, а батько став кволим і немічним, вимушений був створювати свою сім'ю, щоб поліпшити свій добробут.

У 18-річному віці він одружується, взявши за жінку дівчину, яка стала його вірним другом, порадником і помічником на все життя. До Другої світової війни, до 1939 року, вони встигли обзавестись

трьома дітьми, збудувати добротний житловий будинок, купити при парцеляції панського маєтку 6 га землі на виплату і тому, працюючи тяжко, майже все зароблене треба було віддати готівкою панові за куплену землю. На час виникнення війни майже всі борги були сплачені, але земля використана не була, тому що по війні всіх українців у 1944–45 роках було депортовано з території Польщі в Дніпропетровську, Херсонську, Запорізьку області.

Михайло Іванович з сім'єю були виселені в Дніпропетровську область в 1944 р. Там вони пробули до весни 1946 р. У 1946 р. переїхали на Волинь, де і прожили до кінця днів своїх, а діти – їх було троє – жили своїм життям: дочка вийшла заміж за переселенця такої ж долі як і сама, і прожила в колгоспі, виховавши двох синів, які стали інженерами. Син Павло закінчив медшколу, а потім педінститут – працював вчителем фізики і математики, виховавши двох синів, які здобули вищу освіту: доктора фізико-математичних наук Михайла і доктора біологічних наук Миколу; син Антон закінчив зооветеринарний інститут і працював ветеринарним лікарем, виховавши дочку, яка закінчила Львівський університет зі спеціальності прикладна математика. Їхні діти мають відповідно свої сім'ї, свої проблеми.

Взаємини українців і поляків завжди були складні. На Холмщині українсько-польські відносини у 1938–39 роках ознаменувалися новою хвилею ополячення населення Холмщини, Грубешівщини. Ополячення русинів (так називали українців на Грубешівщині) виразилося в новій хвилі насильства поляків над українцями, яке досягало нечуваного свавілля.

На Грубешівщині траплялися переходи на словах православних на католиків. Вони однак не давали сподіваного результату. Дуже незначна частина русинів добровільно погоджувалася прийняти католицьку релігію і таким чином стати поляками. Все населення чинило впертий опір переходу на другу, чужу для них релігію.

Тоді католики вирішили застосувати силу. Це проявлялося в таких примітивних, злочинних методах, як залякування. Ввечері, коли наставала темнота, група польських молодчиків вривалася в село ру-

синів, в яких відсоток поляків був незначним, і били в будинках вікна. Будинки поляків їм були відомі і вони лишали їх цілими. Такі дії були спрямовані на те, щоб українці ставали поляками або католиками. Коли ж такі методи не дали сподіваних результатів, насильства набирали різкіших форм. Вриваючись в село іншого вечора, молодчики намагались вирватися у хати і там наробити шкоди: випустити з перин і подушок пір'я, облити нафтою муку, крупи, сіль.

Таких насильників населення прозвало "шклярами" і старалися чинити їм опір. Селяни організовували чергування на околицях села в очікуванні чергового нападу. Щоб сповістити село про напад, робили "дзвони" – підвішували рейки довжиною в 1 м і, вдаряючи по них залізними предметами, дзвонили, сповіщаючи про черговий напад. Також кричали "Алярм!", що означало тривога.

Зброєю в них були підручні предмети, а саме: сокири, вилки та інше. Після одного нападу селянам вдалося затримати кілька "шклярів", їх зв'язали і ранком на підводах повезли до ґміни (сільради). А там їх польські чиновники посварили не за те, що вони робили, а за те, чому вони дали себе зловити. І після того... відпустили!

За переказами, в селі Турковичі Грубешівського повіту в давнину з'явилася Божа Мати. З цієї причини щороку на свято св. апостолів Петра і Павла святкували празник. З'їздилися люди з усієї околиці. Кажуть, що в 1929 р. зібралося коло 29 тисяч людей. Збиралися люди на околиці села в мальовничому місці, де стояла невеличка дерев'яна церква, а довкруги розміщувалися торгівці, які розгортали невеликі крамнички. Вони мали різну форму, а товаром були дитячі іграшки, продукти, морозиво, лимонад та інше. Крамничок була сила-силенна. Для такого невеликого села – то було диво. Заманливими для молоді були каруселі, на яких можна було покататися доволі.

Празник продовжувався кілька днів. Приїжджі люди розміщувалися де хто міг. Одні розміщувалися в селі, у родичів, знайомих, інші навколо церкви. На трав'яній частині коло церковної площі ночували. Добиралися в священне місце люди переважно пішки, а дехто

Потуржин. Храмове свято Бориса і Гліба, 1930-і рр.

підводами. В оселях поблизу церкви подвір'я місцевих жителів були переповнені підводами, в хатах – людьми, які прибули на празник. Автомобілів не було.

У 1938 р. польські "будівельники" розібрали церкву, і в наступні роки празник відбувався на пустому місці просто неба. Церкву зруйнували з метою, щоб православний народ околиці не мав змоги спокійно помолитися, щоб православні приймали католицьке віросповідання. Але православні не хотіли переходити на католиків і помолитися Богу ходили в сусідні села, де ще збереглися церкви. Польські молодчики робили засади на дорогах і, лякаючи людей, які ішли молитися, повертали їх додому.

На невеликій відстані від місця, де стояла церква, стояв красень-костел. Навколо нього було багато зелені і невеликий лісок. Це місце мало назву "запуст". То була, порівняно з церквою, велика споруда, в підвалі якого були склепи з останками католицьких богослужителів, польських вельмож. Через заґратовані вікна можна було їх побачити.

Щороку в травні в костелі проводились богослужіння – так звані маївки. В 1939 р. богослужіння набрали політичного забарвлення. Проводились мітинги, на яких агітатори переконували людей

про велику боєздатність Польщі, про те, що будь-якого ворога поляки в змозі відбити, чванилися, мовляв – “Nie damy nawet guzika”[120].

Війна, яку об’явили німці полякам, показала, що поляки не могли протистояти проти німецької навали навіть упродовж двох тижнів, не завдавши ворогові ні одного серйозного удару.

З приходом у Польщу німців навчання в школі припинилося. В жовтні 1939 р. було організовано школу з українською мовою навчання. До цього часу навчання проводилось тільки польською мовою. Було утворено 6 класів семирічної школи. Сьомого класу не було, щоб не давати свідоцтва про семирічну освіту – це була політика німецької влади. Хто з учнів наполягав на семирічній освіті, ходив у шостий клас два роки, але без права одержання відповідного документу.

Навчання вели два вчителі. Старенька вчителька навчала менших учнів, а старших навчав вчитель Дячак. Під керівництвом Дячака старші учні зробили “шопку” (вертеп), де можна було інсценізувати народження Ісуса Христа, за допомогою рухомих фігурок, рух яких приводився механічними пристроями.

На різдвяні свята учні ходили по селі з “шопкою”, відтворюючи народження Ісуса Христа.

На зароблені вертепом гроші (близько 300 злотих) закупили українську літературу, створивши таким чином першу в школі українську бібліотеку. То були навчальні посібники і художня література. Серед творів художньої літератури були твори Т. Г. Шевченка, І. Франка та інших. Учні вперше познайомилися з Кобзарем, Каменярем та іншими письменниками, твори яких радо перечитували.

У 1940 році почали проявлятися проти українців терористичні акти. Весною вночі група озброєних молодиків увірвалися силою в будинок Войтовича Антона і заставили сина господаря, дорослого вже юнака, видати їм упряж і коней. Завели його в конюшню і там застрілили. Ця подія була прийнята з тривогою всім населенням. У сусідньому селі було знищено і спалено цілу сім’ю. З

[120] Не віддамо навіть ґудзика (пол.).

великою тривогою люди хоронили обгорілі трупи. Пожари і вбивства все частішали.

На початку червня 1941 року в село Турковичі прибуло багато німців з військовою технікою, яка розмістили в лісочку біля костела. Офіцери поселялися в будинках селян, які мусили відпускати їм кращі кімнати в квартирах. Офіцери мали денщиків, якими були рядові німецької армії.

Появі німецьких військ передувала група з 20–25 українських націоналістів, які були в селі цілу весну. Вони вели серед селян агітацію проти СРСР, за незалежну Україну, за співдружність з німцями. Організували концерти, на яких ми вперше почули українські народні пісні, гуморески, декламацію творів Т. Г. Шевченка, І. Франка.

В ніч на 21 червня всі німці і хлопці з ОУН виїхали. Вся територія, де розміщувалася військова частина, стала пустою. Вранці 1941 року ми почули гуркіт літаків, бомбові вибухи – почалася Друга світова війна.

21 червня, в неділю, цілий день пролітали, група за групою, літаки в східному і західному напрямах. Увечері, як стемніло, було видно заграви палаючих предметів. У тих загравах ми спостерігали, як літаки скидають бомби, а до нас доносились бомбові вибухи. То бомбили Раву-Руську.

Під час німецької окупації селяни мусили здавати поставки зерном, м’ясом, овочами, фруктами. Всі тварини були прокульчиковані. Без дозволу властей не можна було збувати чи різати худобу, свиней. Під загрозою смертної кари люди мусили підкорятися встановленим порядкам.

Але люди мають велику силу волі, кмітливість, наполегливість і рішучість. Додумалися до того, що худоба і свині “не давали” приросту, давали незначний або навіть “від’ємний” приріст у вазі. Це пояснюється тим, що кульчик можна зняти і пересадити його другій тварині менших розмірів, тому пересаджували його з поросяти більшого або великого розміру не менше, а більшого пускати в “розхід”.

Смалити свиню не можна було, бо вогнище видно здалеку, а це могло привести до біди, тому приходилось ошпарювати свиней чи здирати шкіру. Зате здавати поставку німцям вже не треба було. Робота повинна була проводитись швидко, якісно, чисто – щоб ніхто не міг помітити і донести. Такі порушення каралися смертю.

Зерно здавали на заготівельні пункти. Ставки були високі. Якщо чесно здавати ставку зерна в повному обсязі, то був ризик лишитися на зиму без хліба. Заготівельні пункти охоронялись німцями, які собі на допомогу організовували чергування селян (по 2 чоловік на ніч і 2 чоловік на день).

Зимою 1941–42 р. в регіоні появилось інфекційне захворювання – сипний тиф. Епідемія охопила велику територію, швидко розширюючись. Багато людей хворіло. Лікування і профілактичні заходи не проводились. Люди масово помирали. Виживали лише сильніші. Німці дуже оберігалися від можливого зараження і в місця, де були хворі, не заходили. На дверях вхідних були вивіски з написом “Tyfus”. Побачивши таку табличку, німці в хату не заходили.

В одну із весняних ночей вбили німця, який приїхав на зерновий склад, щоб перевірити стан чергування. Цей інцидент викликав нову хвилю репресій проти населення. На ранок у село приїхав каральний загін. А наші селяни ще не усвідомлювали тих жорстоких заходів, на які були здатні окупанти.

Метою каральників було забрати чоловіків-заручників. Виявилось, що за одного вбитого німця каральники страчували десятки невинних людей.

Ті чоловіки, які були в хатах з табличкою “Tyfus”, були врятовані, бо туди каральники не заходили; інші, які попали на очі каральникам, були забрані без ніяких пояснень. Всіх затриманих чоловіків, а їх було коло 20, помістили у залізничний товарний вагон і, не допускаючи рідних, відправили в невідомому нам напрямі. З часом виявилось, що їх завезли в концтабір “Майданек” – табір смерті. З Майданека не вдавалося вийти нікому. Щоправда, виявилось, що кілька чоловіків-заручників є хворими на тиф і їх відпустили через 2 тиж-

ні після арешту, але вони були настільки виснажені, що вдома скоро після повернення повмирали. Ті, що остались в Майданеку, додому не повернулись.

Наближався 1943 рік. Німці зазнавали великих поразок і втрат на східному фронті. Потрібно було підкріплювати передові позиції. Тил фронту став слабшати. Появилися бандитські групування, які займались грабунками заможніших селян, безкарно і зухвало забирали все, що їм подобалось, і ніхто їх навіть не думав переслідувати, щоб не поплатитися життям. Почастішали міжнаціональні конфлікти між українцями і поляками. Виникненню міжнаціональних конфліктів сприяли німецькі власті – це їм було вигідно. Окупанти працювали за принципом “поділяй і володарюй”.

В ніч 8–9 березня 1944 р. загін польських озброєних вояків, які пізніше одержали прізвисько паліїв, оточив село і обстріляв його запальними кулями. Одна з куль впала на підвіконня нашої хати і стала горіти. Від неї загорілася дошка підвіконня. Я намагався руками загасити вогонь. Куля прилипла мені до долоні. Відірвав я її з трудом і шматкою, що попала в руки, погасив вогонь. За цей час сусідня хата вже розгорялася. Всі заметушилися, не чекавши такого “сюрпризу”.

Тато мені крикнув: “Повиганяй худобу надвір і тікай в поля”. Я повиганяв худобу з трудом, бо коні, почувши запах пожарища, не хотіли виходити з хліва. Про свині і мови не могло бути, щоб вони вийшли. Так вони і погоріли.

Я опинився за селом. Пристав до людей, які також тікали з села і з відстані кількох кілометрів спостерігали, як горять наші будинки і все, що в них було. Ранком, як стало світати, стрілянина затихла і ми, стараючись як можна тихіше, наближалися до села, думаючи: де рідні, чи живі?

Тато з мамою, сестрою і братом чекали мене зі сльозами на очах коло згарища, де стояла новозбудована хата. Бляшаний дах лежав на землі. Під нього можна було забратися. Коні і корови ходили поза згарищами. Трави не було, а заготовлені корми згоріли і годувати їх не було чим. З настанням дня банда паліїв пода-

лася до сусіднього села – Сагриня. В цьому селі була ґміна, відділення поліції.

Село Сагринь на Грубешівщині (Холмщина) можна порівняти з селом Картеліси на Волині, яке німці спалили дотла. Сагринь горіла з усіх сторін, і живими вдалося остатися небагатьом. Палії знищували всіх, старих і малих кидали живими в полум'я, в криниці, готуючи собі дорогу слави катів.

Люди ховалися де могли, а каральники знаходили невинних людей і знищували. Заглянувши в один із погребів, бандити виявили там людей і з радості садистів вигукнули: "Tutaj siedzą ukraińskie ptaszki"[121], після чого кинули туди кілька гранат. Всіх було вбито, тільки один чоловік, який сховався за подушками і периною, остався живим.

Так було знищене село, в якому переважно жили українці. Села, де був значний процент поляків, зазнавали покарання менше. Поляки, які жили в нашому селі Турковичі, про цю акцію мусили знати напередодні, бо до нападу вони всі виїхали з села.

На протязі тижня щовечора палії підходили до села і "роздували" пожар, підпалюючи нові будинки, які стояли серед попелищ. Оставались будинки поляків, якщо вони не загорялись від сусідніх пожеж.

Люди рятувалися як могли, тікали поза село. Однак там можна було попасти полякам в руки і, якщо хтось не був у змозі переконати їх, паліїв, що він поляк, його чекала смерть. Для переконання про польську приналежність потрібно було знати досконало польську мову і молитву "Отче наш" по-польськи.

Під час акції на Турковичі загинуло – були розстріляні – кілька десятків людей, в тому числі і мій дід, який із своїм швагром намагалися втекти з села, що палало вогнем. Їх поставили в ряд і однією розривною кулею вбили обох з розривом черепа. Хоронили їх зі страхом без релігійних обрядів – не до цього було.

---

[121] Тут сидять українські пташки (пол.).

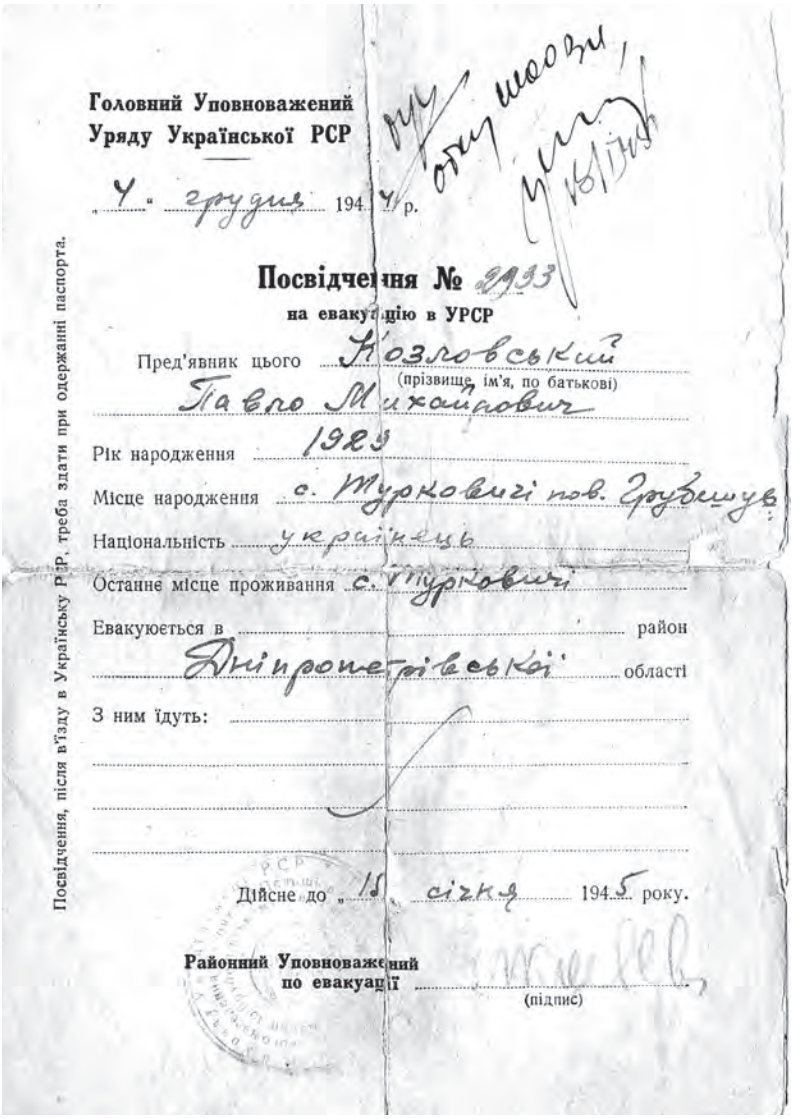

Головний Уповноважений
Уряду Української РСР

„4" грудня 1944 р.

Посвідчення № 9933
на евакуацію в УРСР

Пред'явник цього Козловський
(прізвище, ім'я, по батькові)
Павло Михайлович

Рік народження 1923

Місце народження с. Турковичі пов. Грубешув

Національність українець

Останнє місце проживання с. Турковичі

Евакуюється в ..... район
Дніпропетровської області

З ним їдуть: .....

Дійсне до „15" січня 1945 року.

Районний Уповноважений
по евакуації .....
(підпис)

Посвідчення, після в'їзду в Українську РСР, треба здати при одержанні паспорта.

Виселенчий квиток родини Козловських

Притулок люди знайшли в закладі для дітей-сиріт, за один кілометр від села. Заклад був розміщений в лісочку, який мав площу кількох квадратних кілометрів. Поза лісом протікала річка Гучва з чистою прозорою водою. Всередині лісочка були споруди дитячого притулку: чотири двоповерхові гуртожитки для дітей, будинок культури – клуб, школа, церква і костел, інші підсобні забудови. В інтернаті було коло 300 дітей-сиріт, обслуговий персонал, яким керувала жінка – siostra przełożona[122] – енергійна, середнього росту і віку, з розумним обличчям, зрівноважена, ділова жінка.

Оцінивши ситуацію, вона дозволила розміститися селянам – нещасним людям – в приміщенні школи, поставивши тільки одну умову – безпеку проживання дітей. Усі питання, які виникатимуть, обговорювати з нею. Найважливіше було, що на території закладу вона гарантувала безпеку усім погорільцям з Туркович.

Але поза закладом гарантувати безпеку селянам вона не могла. Люди розміщувалися в кімнатах по 6–8–10 сімей в одній кімнаті. Розміщувалися на підлозі по всіх куточках і вільного місця знайти було неможливо.

З настанням темноти з лісу часто приходили озброєні люди і вибирали корів, теличок, коней і забирали з собою. Товар потрібний їм був на харчування солдатів Армії Крайової.

Озброєні люди часто заходили у кімнати, де розміщувалися селяни. Пройшовшись по кімнаті – виходили. Перелякані люди тривожно супроводжували їх поглядами.

У липні 1944 року до нас прийшли радянські війська. Виснажені війною німці відступали. Фронт перемістився на захід.

Авторський машинопис, 2009 р.

---

[122] Siostra przełożona – ігуменя монастиря; сиротинець у Турковичах вели польські черниці.

Антон Стець

Акція “Вісла”

У травні-червні 1947 року доходили до нас чутки, що виселяють українців, кудись вивозять. У Березні залишилося близько 50-ти українських сімей. Багато старших віком пам’ятали евакуацію до Росії в роки Першої світової війни.

...Був липень, люди почали готуватись до жнив. Озимина вже дозрівала, а в сусідньому селі стояли копиці жита. Другий вівторок місяця видався торговим днем, і мама поїхала до Холма, батько займався господарством, а я доглядав молодшого брата. Десь о 12-ій годині в селі знявся галас. Приїхало військо, оточило село, розставило кулемети, жовніри брутально поводилися з людьми. Староста Костюк разом з капітаном ходили від будинку до будинку й вимагали залишити свої оселі протягом двох годин і зібратися на сільському майдані. На ньому стояв пам’ятний знак, саме на місці зруйнованої в 1938 році церкви.

Люди почали збиратися, адже список був готовий ще з 1945 року, з часу виселення українців до УССР. Цю ніч ми провели на місці, де колись був наш храм. Вранці подали вози, і люди клали на них те, що могли везти... З тварин забрали дві курки, свиню, корову і коня. Частину своїх речей ми лишили родичам.

Не вивозили тих, хто служив у польських або в радянських військах, та польські і змішані родини.

Коли всі вирушили до Холма, тато останній раз подивився в сторону села: з його очей капали сльози. У Холмі нас зібрали на площі, огородженій колючим дротом. Не пам’ятаю, скільки днів ми ночували просто неба. Тато зробив нам схованки, де я спав разом з братом.

Якось зранку подали потяг, ми почали вантажитись до товарних вагонів. Пам’ятаю, пані Василевську забрали до лікарні, там вона

Жителі села Березна. 1930 рр.

народила сина. Чоловікові не дозволили залишитися з нею. Пізніше він брав перепустку, щоб поїхати за родиною. Його сина згодом називали “вигнанцем”.

У нашому вагоні їхало чотири родини: Чернецьких – дві особи, дядька Олексія – троє, тітки Ганни – троє, Йосипа Зорука – чотири, усього – 12 осіб. Було досить тісно, бо кожен віз свій скромний скарб. Довго стояли на станціях.

Нарешті, паровоз кілька разів шарпнув... і потяг поїхав. Через кілька годин доїхали до Люблина. Тут теж тримали, бо конвоїри щось з’ясовували. Пізніше минули Любартів, Парчів, Остроленку, Сільці, в’їхали на терени Пруссії. Пасажири цього незвичайного потяга обрали комітет, завданням якого було домовлятися з машиністами, щоб зупинялися в відповідних місцях, аби накосити трави для худоби. Оскільки машиністи часто мінялися, члени комітету для них збирали “податки”. Пригадую такий випадок. Недалеко річки Нарви, біля колії, стояли копиці сіна. Потяг затримався, люди хотіли взяти трохи сіна. Місцеві побачили і почали кричати, паровоз дав сигнал і потяг рушив...

Церква у Березні перед зруйнуванням її поляками

Почалися крадіжки, в яких замішані були залізничники. Переважно крали дрібну птицю, а якось хотіли вкрасти свиню. Відтоді худобу охороняли почергово до кінця дороги. У Щитні поїзд зупинився надовго. Перший раз за тиждень дали людям поїсти теплого супу. Нарешті доїхали до Пасленка. Хтось з речами поїхав автомобілем, а хтось – підводами. Ми також сіли на підводи. Весь час нас охороняло озброєне військо. Люди не знали, куди їх везуть, ніхто не хотів нічого сказати, натомість один офіцер з конвою сказав: “За двадцять років по вас й сліду не останеться”.

Розвезли нас по усьому повіту до таких місцевостей, як Єльонки, Рихлики, Сковронки, Воля-Млинарська, Вільчента, а також Добре. Найбільше “березнівців” осіло саме в Доброму: Сім’як, Олексій Стець, Йосип Зорук, Олексій Чернецький, Іван Кокловський, Павло Туяк, Ганна Стець, Ігнат Стець з тестями Чернецькими. Дали нам маленьку кімнату у поляка Шостаковича (3 на 4 м) для чотирьох родин. Страви дружини готували на подвір’ї, чоловіки ходили спати на сіно. Говорили про нас якнайгірше: мовляв, прибули злодії і бандити, які мордували поляків (а на наших землях було якраз навпаки!).

Школа у Березні з учителем Анатолем Стецем

У селі було ще кілька німецьких родин – лише жінки, діти і старенькі. Чоловіки або загинули на війні, або потрапили в полон. Наші жінки якось порозумілися з німкенями, розповідали про свою недолю. За два тижні німців вигнали, а Шостакович, в якого ми мешкали, сказав своїй дочці Ванді: "Скоро, доцю, будеш спати на перині і під периною". Він завжди бігав по селі з карабіном і біло-червоною пов'язкою на рукаві. Одна німецька родина залишилась, бо мала громадянство Швейцарії. Два роки я ходив до школи з їхніми дітьми – Інґою і Гансом Вайсами. Пізніше і вони виїхали.

Коли привезли нас до Доброго, ми зустріли тут українців, яких привезли раніше з Білої-Підляської та Бескидів.

Були також поляки з Білорусі. Вони дуже погано розмовляли по-польськи, багато слів вживали білоруських. Окрім поляка Шостаковича, в селі були ще поляки з Красного Ставу, Підляшшя, Померанії. Вони були вороже налаштовані проти українців.

Жителі села Березна. 1940-і рр.

Через два тижні після нашого від’їзду виселили також Шимона Ковальського, Пелагію Матеюк і Петра Босаковського. Останньому не допомогло навіть те, що був жонатий з полькою, а дітей охрестив в римо-католицькій церкві. Всі ці родини поселили в селі Павли, повіт Бранево.

Коли ми обжилися, тато відшукав город, щоб посадити картоплю. Вільної землі не бракувало. Під час оранки прийшов Бабуля (поляк з Волині) і сказав, що це його поле. Тато попросив показати документи, але їх він не мав. Картоплю посадили. Мали корову, мама робила масло, а потім везла до Орнети продавати. Найбільше бідували люди, які приїхали з Бескидів, були то багатодітні сім’ї, а вивезли їх без худоби. Добре було тим, хто мав хоча козу.

Восени тато посіяв пшеницю, жито, але зібрав стільки, скільки засіяв, бо поле потерпало від бур’яну.

1 вересня 1947 року я пішов до третього класу школи в Доброму. В школі було дві вчительки. Оскільки я вмів читати, через два місяці перевели мене до 4-го класу, початкову семикласну школу закінчив 12-річним хлопцем.

Почався новий етап в житті переселенців. Тоді ми ще вірили, що повернемось додому, бо всі сумували за батьківщиною. Але з часом ці мрії гасли і треба було звикати до нової реальности. Я мав щастя в 50-х роках навчатися в Люблині, а звідти часто відвідував своє Березно, де залишилась моя тітка.

Спогад надруковано на веб-сторінці товариства “Холмщина” – Київське Ветеранське Правозахисне Товариство Депортованих Українців ім. Михайла Грушевського. Передруковується за згодою Товариства.

Павло Синиця

Про село, якого нема

Село Ліски розташоване було в 21 км на захід від Сокаля між селами Переводів – на півдні, Жнятин – на південному сході, Гільче – на сході, Костяшин – на північному сході та холмськими селами Сушів – на півночі, Новосілки – на північному заході та польською колонією Марисіна – на заході.

За політико-адміністративним поділом 1939 р. його адреса така: с. Ліски, ґміна Варяж, повіт Сокаль, воєводство Львів.

Згідно з переказами старожилів та матеріальними залишками, село виникло в часи появи міста Белза, до якого односельці більш тягнулися, ніж до Сокаля.

У давні часи територія села входить до Волинського, а відтак Галицько-Волинського князівств. Після розпаду Галицько-Волинської держави, місцевість входить до Польщі. Після розбору Польщі Австро-Угорщиною і Росією, село відходить до Австро-Угорщини. В трьох кілометрах на півночі та двох з половиною на захід від села проходить кордон між Австрією та Росією.

Австрія, як цивілізована країна, почала трохи дбати і про українців. Десь в 1850-60 роках в селі побудовано велику, як на той час, школу з великим подвір'ям, посаджено сад. Школа стояла до 1934 р.

Для всієї Галичини, а отже, для селян с. Ліски пам'ятним став 1848 рік із проголошенням скасування панщини. З цієї нагоди встановлено чавунний хрест і посаджено 4 липи. Цей хрест і зараз стоїть по ліву сторону сходів, які ведуть до церкви.

Десь 1920 року парохом села стає о. Мирослав Ріпецький родом із Самбора – капелан УСС та УГА, одружений з Євгенією з роду Смулка. І отець М. Ріпецький, і його дружина п. Євгенія є з відомих

і свідомих українських родин, а тому з їх приходом починається національне відродження села. Дітей у сім'ї о. Ріпецького не було, і вони повністю віддають себе духовному і національному вихованню парафіян, яке вимагало значного покращення.

Від часу побудови храму минуло майже 50 років, і за той час його ніхто не реставрував. Таке ж становище було в Переводові і Костяшині. Отець Ріпецький з перших днів своєї пастирської роботи в парафії подбав про те, щоб церкви стали справжніми духовними храмами, щоб віруючі гордилися ними. Вже в 1922 році реставрують церкву в Лісках, а в наступні два роки в Переводові та Костяшині.

Церква в Лісках стоїть на високому горбі, на який важко було добиратися, особливо в негоду та зимою. Літом 1923 року до церкви встановлюють бетонні сходи, по боках яких кладуть перила. Все це було зроблено настільки добротно і красиво, що і у 2000 р. внутрішнє оздоблення храму та ікони захоплюють кожного, хто переступає його поріг. Відреставровано церкви в Переводові та Костяшині. До приходу на парафію о. Ріпецького в церквах хорових колективів не було, а відправу вели дяки-самоучки. Отець Ріпецький направляє одного з них (Шаварського Леся з Костяшина) у школу дяків при духовній семінарії. Уже 1923 р. на храмових святах співають церковні хори.

В Лісках є урочище Білостік, в якому з-під горба витікає потужне джерело чистої води, яка, хоча і холодна, але ніколи, ніхто нею не простудився. Згідно з переказами, десь у 1820-х роках над джерелом з'являлась кільком особам Божа Матір. Люди почали цією водою лікувати рани, болі в шлунку та інше.

Кожного року там, на Білостоці, в храмі Пресвятої Богородиці Страждальниці відбувалось богослужіння. День Десяту п'ятницю оголошено відпустом. Спочатку на цю відправу приходили віруючі із парафії (Лісок, Переводова і Костяшина), а село приймало гостей, як на храмове свято. Вода із джерела, сповідь і прийняття святого причастя допомагало багатьом людям позбуватися різних хвороб. З кожним роком на відпуст приходило все більше прочан.

Отож, щоб прочани були захищені в час богослужіння, спочатку від сонця, а потім від дощу, о. Ріпецький вирішив на Білостоці, вище від церковці, побудувати велику церкву-шопу. На пожертви прочан 1930 р. така церква (вівтар закривався після богослужіння) 12×35 м була освячена. На освячення приїхав Митрополит Андрей Шептицький та єпископ Коциловський із Перемишля.

Урочисто, як ніколи до того часу, відсвяткували Десяту п'ятницю 1935 року. Крім богослужіння, в цей день працював ярмарок кондитерських виробів, солодких напоїв, морозива, біжутерії, ікон і образочків, хрестиків з ланцюжками, різноманітних дитячих іграшок, іншого промислового товару. Працювала карусель (іноді дві), цирк, лотереї, виграші яких витягали папуги, морські свинки та інші дресировані звірята. Для дітей саме ярмарковий майдан був захоплюючим і оставався в пам'яті на все життя. Десята п'ятниця не проходила без лірників.

Крім душпастирської праці, сім'я о. Ріпецького проводила велику громадсько-політичну роботу. Так, о. Ріпецький невтомно працював у "Просвіті", "Кооперативі", залучаючи селян продавати свою продукцію в райсоюз, маслосоюз, вчив селян раціонального ведення сільського господарства. Сім'я отця створила велику українську бібліотеку і охопила всіх дітей і молодь. Дружина отця, їмость Євгенія, організувала товариство "Союз українок", де крім політичного виховання вела куховарські курси, курси молодої матері, рукоділля.

В управу читальні входили: о. Ріпецький Мирослав – голова та члени Красько Михайло (Їськів), Шелемей Іван (дяк), Щудло Андрій, Сенюта Григорій.

В управу кооперативу входили Красько Степан (Їськів) – голова та члени о. Ріпецький Мирослав, Синиця Григорій, Сенюта Григорій, Щудло Андрій, Фога Гнат, а книговодом довго був Тарасюк Василь. Продавцем спочатку був Красько Микола (Якимів), а потім Сорока Василь.

В 30–40-х роках читальня "Просвіти", поряд з церквою, була основним вогнищем культури села, хоча і працювала на громадських

засадах. Вже 1932 село урочисто відзначає мазепинський рух, і у святі Мазепи в Сокалі бере участь більше 80 односельців. Приміщення читальні збудували в 1926–1929 роках, крім актового залу на 200–220 осіб, були ще гардероб і 2 кімнати для роботи гуртків з одної сторони, а з другого боку розмістилася крамниця кооперації. Працювали хоровий і драматичний гуртки. На показ вистав потрібно було мати дозвіл старости повітового. Цей дозвіл завжди виходжував Щудло Андрій (Синюків). В село два рази заїжджав пересувний український театр під керівництвом Когутяка, артисти цирку.

Процес над Данилишиним і Біласом[123] та пацифікація Равщини були належно осуджені селом, особливо молоддю, а пісня

"А в равськім повіті
є свідомі села
за те і тужила
вістка невесела"

довго була в репертуарі хлопців і співали її по кожнім кутку. З особливим успіхом пройшла вистава драмгуртка із равського села Василева-Великого "Над Львовом чорна хмара". За рік хор виступав 2–3 рази з концертами.

Майже кожного року в селі проводили фестини, на яких дівчата і хлопці окремо демонстрували вправи, потім були епізоди бою козаків із турками чи татарами (причому обов'язково на конях). Далі одні розігрували лотереї, інші дивились, як найспритніші хлопці вилазили на високого ковзкого стовпа, щоб звідтам взяти одну річ (годинник, черевики, штани чи щось інше). На майдані були продавці з солодкою водою, солодощами, морозивом. Свято закінчувалось загальними танцями.

Згідно з переказами старших людей і власними спостереженнями, можу сказати, що не було в році неділі чи свята, щоб в читальні не

[123] Данилишин, Білас – мова про Дмитра Данилишина і Василя Біласа, членів дрогобицької бойової групи ОУН, які 29 серпня 1931 року здійснили атентат на польського політика Тадеуша Голувко. Страчені 23 грудня 1932 року у Львові.

було якогось заходу. Весілля теж не відбувались без читальні. Після шлюбу і гостин у хаті, молодь разом з молодими йшла до читальні, де 3–4 години міг потанцювати кожний охочий.

До 1936–37 року різниці між молодими українцям і поляками не було. Разом ходили до церкви, читальні, на весілля, на кавалерку.

1936 року в село вчителем приходить Адам Ковальський, вихований в шовіністичному польському дусі. З першого вересня вже починали уроки не з української, а польської молитви. Від нас, учнів, вимагає навіть на перервах говорити по-польськи. В селі відкриває "свєтліцу" і ми вже не йдемо виступати у читальню, а у "свєтліцу". В репертуарі тільки польські пісні і танці "краков'як", "мазурка", "полька". Всю молодь польської національності збирає у "свєтліці", забороняє їй йти в церкву, хлопців втягує у "стшелєцку" військову організацію[124]. Починається насильне сполячування. Його дії викликають незадоволення серед батьків та молоді.

Селом керував солтис, якого обирали радні. Їх було 16 – 14 українців і 2 поляки. Солтисами в різні часи були: в 1917–19 рр. Шелемей Іван (Медовий), якого поляки в 1919 посадили в тюрму на один рік. Потім довго Красько Максим (Якимів), а в 1936–38 рр. – Козак Степан (Тарасів). Готуючись до виборів радних села в 1938 р., Ковальський вимагає, щоб радними було 8 поляків та 8 українців. І хоч село вибрало 14 радних українців, а 2 поляків, Ковальський у старостві в Сокалі подає списки 8 поляків та 8 українців. Це обурили село і другого дня понад 25 селян їде з протестом на фальсифікацію виборів. Протест прийнято, видано нові бюлетені, проведено нові вибори, які пройшли так само, як і перші. Солтисом обирають українця Синицю Григорія, секретарем теж українця Дулябу Гната. У перемозі цих виборів українцями величезну роль зіграли о. М. Ріпецький та Щудло Андрій (Синюків).

---

[124] "Стшелєц" ("Strzelec") (пол.) – польська парамілітарна організація, яка сприяла вихованню молоді в шовіністичному дусі.

Весною 1939 р. Ковальський покидає село: його, як офіцера, призивають в армію.

Організація ОУН в селі була створена в 1930–31 роках. Згідно з даними її створив Харташко Клим, який в 1935 році через часті арешти, разом із Харташком Максимом (Борушків) емігрували в Америку. Що сталося з ними, ніхто не знає, бо від них не було жодної чутки. Членами ОУН в різні роки були Красько Михайло (Їськів), Хорташко Іван (Чанків), Сорока Василь, Хорташко Михайло (Медовий), Хорташко Микита (Мальчинський), Козак Михайло. З молодших членів – Венглеж Андрій, Козань Василь (Яцьків), Сенюк Михайло (Тарасенько), Сорока Михайло, Хорташко Михайло (Чапків), Заєць Грицько (Шельвестрів), Шелемей Іван (Шаламко), Красько Василь (Сушаків), Козань Петро син Клима.

Кілька хлопців молодшої генерації в 1942 р. пішли в підстаршинську школу поліції у Луцьк, а звідтам, вже членами бандерівської гілки ОУН, в УПА.

Весною 1944 р. в селі створено юнацьку ланку ОУН, станичним якої призначено Фогу Степана, а ланковим Синицю Павла. Юнаками були Барила Іван, Щудло Іван, Кандрацький Володимир, Демчик Євген, Фога Іван (Гудзіків) та інші.

Десь в 1920 чи 1921 році, з нагоди річниці польської перемоги, біля школи хтось із поляків посадив дуба, і вони старанно його доглядали навіть тоді, коли школа перейшла в інше приміщення. Правда, довгий час українці не знали, з якої нагоди росте цей дуб. З приходом в село вчителя Ковальського, тайну відкрили і 1937 року дуже урочисто біля нього провели “Свєнто нєподлєґлосці”[125]. Цього дубка десь у жовтні 1938 року зрубали. Другого дня приїхала поліція, яка арештувала зо 20 хлопців. Їх допитували у “свєтліці” і дуже били, хоча не знайшли особу, яка цей дуб зрубала, але все-таки кількох посадили до тюрми. Венгляж Андрій сидів у Бригідках аж до початку війни, а Сенюк Михайло (Тарасенько) і Сорока Михайло в Картузькій Березі.

[125] Свято незалежності (пол.).

Кілька разів арештують Краська Михайла, але, не маючи достовірних доказів, випускають. Коли серед членів ОУН появився сексот, Красько Михайло (Їськів) негайно виїжджає в Америку, де і помер.

З нагоди 950-ліття від дня Хрещення Руси-України у Варяжі готуються встановити місійний хрест. До цієї події підготовляються всі церкви округи. Однак готуються і комуністи. Комуністи Холмщини цього дня задумали провести у Варяжі антихристиянську маніфестацію і не дати можливості встановити хреста.

З Лісок під проводом Кондрацького Петра з церковними хоругвами пішло до Варяжа 42 жителів.

Десь через півгодини після їх відходу із Новосілок через село пройшло колоною бдлизько 300 демонстрантів із комуністичними прапорами та лозунгами, викрикували свої гасла і заставляли людей, які дивилися на це, знімати шапки.

У Варяжі було зіткнення двох таборів, були тяжко поранені з обох боків, але хрест таки встановили, комуністів розігнали і побили вікна жидівських крамниць. У цьому зіткненні були поранені й наші односельці.

Настав тривожний 1939 рік.

Десь за кілька місяців до війни поляки мобілізують із запасу офіцерський та підофіцерський склад. Із села пішло біля 7 чоловіків. А перед самою війною із села беруть 15 коней та 8 возів. Більшість призваних в армію селян попадають в німецький полон. Через два тижні в лісоцькім лісі отаборилась частина польської армії, але довго в ньому не перебувала. Частину зброї та амуніції магазинують на колонії Марисіна. Решту амуніції скидають в лісі прямо на дорозі, а рухомий склад від'їжджає в напрямі угорської границі. В той час наш односелець Красько Микита (Мальчинський), залишивши армію, остається дома.

В кінці вересня, вночі, у сльотливу погоду прийшли радянські війська (совєти, як їх називали). Їх майже ніхто не зустрічав. За кілька днів перебування, вони розграбували фільварок, дещо із тварин та інвентаря роздали бідним селянам. Стали їм наділяти землю. Забра-

не із шпихліра зерно (воно було трохи зросле) змололи і розвозили по хатах для випікання хліба солдатам. Хліб був глевкий, але голодні солдати його не лишали.

Зустрівшись на Холмщині з німцями, совєти поволі почали відступати, беручи із собою табуни худоби. Окремі частини через село вели полонених польських офіцерів. Пригадую епізод: групу полонених офіцерів загнали до нас у стодолу. Вони були змучені і голодні. Моя бабуня заварила кип'ятку із гіллячок малини, посолодила медом (у нас була велика пасіка) і ми разом у двох відрах понесли у стодолу. Офіцер охоронної частини бабусі сказав: "Бабушка, їм уже нічого не надо. Їх всєх..." – і в повітрі зробив хрест.

Це нас дуже вразило, бо серед офіцерів були й українці. В одній із груп був ранений наш сусід Лисейко Степан і тільки те, що маленький його синок Богдан вчепився до нього і кричав тато, москалі його відпустили. До кінця жовтня совєтські солдати покинули село.

Більше тижня в село ніхто не заїжджав. Десь 10 листопада німці заїхали в сусіднє село – Переводів. В селі в той час був племінник священика Ріпецький Нестор (він закінчив гімназію). Він організував хлопців на конях і поїхали зустрічати німців у Переводів, щоб привезти їх в Ліски. За цей час до 200 мешканців села із синьо-жовтим прапором зібралося на ксьондзовій долинці. З хлопцями приїхало три німці. Їх зустріли з хлібом-сіллю. Перше, на що звернув увагу німець, це на прапор, і звелів його забрати геть.

Привітання від селян німецькою мовою виголосив священик. Тоді виступив німецький офіцер не з привітанням, а з вимогою додержуватися порядку і дисципліни. Зразу звелів усім, хто за совєтів узяв щось із фільварку, негайно під карою смерті – розстрілом, повернути другого дня на фільварок.

Священик не все переклав, що німець вимагав, не хотів зразу лякати людей. Мій батько, прийшовши додому, зібрав усю сім'ю і майже точно розповів про вимоги німця (він 3,5 роки до І Світової війни був в австрійській армії і знав по-німецькому). Другого дня цей же офіцер приїхав вже без запрошення (випав перший сніг), зібрав

людей і поставив вимогу негайно за два дні всьому працездатному населенню вийти на поле і зібрати картоплю (близько 20 га). Хто не вийде, того розстріляють. Ось так почався німецький рай на Україні. Панське господарство перетворили на державне – ліґеншафт. Привезли і господаря – фольксдейчера Ендерса.

До місяця зроблено перепис тварин і покульчиковано їх. На господарства накладено континґент. В селі відновили роботу спиртзаводу, роботу ліґеншафту. Людей зобов'язали систематично здавати молоко і м'ясо (живими тваринами), яйця та інше. В селі призначили солтиса, секретаря та агронома (Козака Степана (Тарасового), Дулібу Гната, Хорташка Михайла (Борушкового). Вже у грудні оголосили добровільний набір молоді до роботи в Німеччині. З настанням весни почали брати хлопців 1923, 24 і 25 років в робочі батальйони (баудінст). Багато хлопців, щоб не йти у баудінст, зголошуються поїхати на роботу в Німеччину. В містах починають відкривати торговельні, кравецькі та інші ремісничі школи, гімназії, а на базах ліґеншафтів сільськогосподарські школи. З Лісок 1 вересня 1940 р. в гімназію до Белза йде Синиця Павло та Демчик Євген, в торговельну – Шелемей Ярослав, Щудло Іван, Фога Степан, а в сільськогосподарську – Щудло Степан.

Вже зимою 1940 року в прикордонні села ввозять війська для підготовки плацдарму для наступу на СССР. Весною 1941 р. навчальний рік скорочують на 2 місяці, розміщуючи в школах військові частини. Німці посилено готуються до війни з СССР, і про це відкрито говорять німецькі солдати та офіцери. В селі розмістили гарнізон для конвоювання совєтських полонених, а в Раткові побудували великий табір під відкритим небом.

Вже в переддень війни із села пішли в похідну групу утворювати свою владу на Україні Сорока Василь та Хорташко Іван (про це село узнало вже аж в 1943 році). Зимою вони вертаються.

В дивізію СС "Галичина" із села піде Шелемей Михайло (Порозів). До Луцька в школу поліції підуть Сорока Василь, Хорташко Михайло (Чапків), Козань Михайло, Заяць Григорій (Шельвестер).

На приказ німців із дзвіниці знімають всі дзвони. Малого здають на переплавку, а два великих ховають – одного закопують на городі, а другого опускають у криницю біля церкви.

Ліґеншафти з кожним місяцем німці укріплюють племінними тваринами, а в посіви вводять нові для цього району культури – цукровий буряк, білу кормову моркву, постерневий посів ріпи, починають створювати 50-гектарні господарства.

Людям не стає муки для випікання хліба, і майже кожну хату рятують жорна.

Посилюється дисципліна. За невиконання розпоряджень Дуляба Гнат відправляє для відбування кари у с. Вербковичі біля Грубешева (там був дисциплінарний табір) селян Козаня Деонізія, Козаня Клима та Вітверу Володимира.

Літом 1942 року вночі у керівника ліґеншафту Ендерса забрали чоботи та пістолет. Вже другого для загін гестапівців із Люблина всіма дорогами прямував до села, по дорозі виловлюючи всіх молодих чоловіків (саме були жнива і люди були на полях). Спіймано 10 поляків-колоністів та 14 односельців. Їх завели на подвір'я ліґеншафту і поставили під стіну стайні для розстрілу. Ендерс, який там був, забрав від них 6 "своїх" робітників і впросив у селі їх не розстрілювати, а взяти в концтабір. Гестапо все-таки в лісі Чепич поляків розстріляло, а 8 сільських українців забрало в концтабір Майданек, де вони, крім одного, загинули.

Колоніяльна політика гітлеризму провокує міжнаціональні загострення, незгоди та вбивства. Виникають рухи опору і міжусобиць. На Волині поляки, а їм допомагають совєтські партизани, почали тероризувати українське населення, яке в свою чергу "відплачує" полякам тим же. Біля нас, на Холмщині, зникають свідомі українці, поляки по черзі палять українські села, вбивають мирне населення. До весни 1944 року майже вся Холмщина була спалена. Керівництво польської АК вирішило по річку Буг знищити всіх українців.

24 березня 1944 року озброєні загони АК під керівництвом "Басая" вночі спалюють село Костяшин, а ранком оточують Ліски з

трьох сторін і починають його палити та вбивати мирне населення. Акцією керує син перевертня Шелемея Якуба – Ґжесько.

У той час в селі було багато втікачів із холмських сіл – Новосілок, Сушева, Телятина та інших. Люди двома видолинками тікають в напрямі Переводова, а поляки стараються замкнути село в кільце. На щастя селян, озброєні брати Козак Яким та Михайло залягли за окопами недалеко Могили і прицільним вогнем не допустили до того. Крім того старше населення з дітьми напередодні виїхали в сусідні села Жнятин, Хохлів, Хлоп'ятин, Осердів. Але вже близько 10 год ранку село було оточене з усіх сторін. Польські загони в'їжджають в нього і йдуть в кожну хату грабувати. Після цього хати підпалюють (в селі майже всі будинки були криті соломою), а всіх українців вбивають.

На дорозі до плебанії біля Гілечків поляки оточують близько 50 осіб, яким не вдалося втекти, і починають свою криваву розправу. Ось як про це розказує Лисейко Богдан, життя якому і його мамі врятував брат мами Квятковський Адам:

Оточених стріляли, кололи і різали ножами. Зчинився страшенний крик, який я чую і тепер. А це місце і тепер, через 56 років, мене ще проймає страхом.

Ось розповідь Козаня Степана:

Жінка Козака Якима не змогла вирватися з оточення, не стало сил. Її з двома дітьми наздогнав поляк, який спочатку вбив 9-річну дочку Олю, тоді тримісячного Гриця, а наостанок вистрілив у неї. Чоловік уже перед вечером знайшов свою сім'ю. Жінка була тяжко поранена в голову. Після видужання вона кожного дня ходила на могилки дітей (їх не поховали в братській могилі). Переїхавши в 1946 році в Калуський район, вона втратила розум. Який побачила горбочок, клякала, молилася і страшно плакала, говорячи, що тут поховані діти. Так і мучачись, померла небога.

А що зробили нелюди із старим немічним Заяцем Сильвестром? Він носив довге волосся і бороду, білі як молоко. По старості був глухий. В час пожару не міг нічого полякам сказати. Щоб розв'язати

йому язик, прив'язали до паркана, зі стріхи рвали сніпки і палили під ним. У тому вогні так і помер небога, не сказавши їм нічого.

Цілий день "гуляли" басаївці по селу, впиваючись кров'ю вбитих і грабуючи. Була це середа. В четвер і п'ятницю ватага вбивць і грабіжників довершує свою чорну роботу. Згарищем чорніє село, по якому лежать трупи вбитих і обвуглених людей.

У суботу ранком село оточує своя самооборона, селяни звозять загиблих, копають яму і кладуть в неї, як снопи на запіллі, мерців. Мені довелося складати списки. Але прізвищ виявилось не так вже і багато, бо впізнати було годі. Писав номер по черзі і – "чоловік", "жінка", "дитина". Першого дня їх назбиралось біля сотні. Яму не закривали 3 дні, бо на згарищах і по сховищах ще знаходили тіла замордованих. Всього вбито до 120 осіб. В ту нещасну середу із 170 господарств осталось 10 будинків, серед них церква, читальня, плебанія і чворак.

На могилі поставили березовий хрест. Вже після вивезення українців з села, стараннями двічі вдовиці Лисейко-Козак Марії було споруджено пам'ятник, який почав руйнуватись, і в 1999 році знову вона, Марія, свої заощадження дає на пам'ятник, який закінчать тиждень перед її смертю.

Про цю жінку варто сказати більше. Квятковська Марія, за національністю українка (її мати вийшла заміж за поляка), виходить заміж за Лисейка Степана, якого 1939 на війні ранили в голову, і як полоненого німці передали його москалям. Його вели через село Ліски, і як я згадував, син Богдан Лисейко виплакав у москалів тата. Від ран до півроку він помер. Марія виходить вдруге заміж за Козака Григорія (Дарчиного). У них народжується дочка. Батька і дочку басаївці вбивають, а матір з сином від першого чоловіка брат Адамко врятував. Акція "Вісла" вивозить її з сином на німецькі землі, але все життя її тягне в своє село, де спочиває мама, чоловік, дочка.

В 90-ті роки переїжджають в село. Перший брат Богдана – Казік Квятковський виділяє йому кусок свого города на будову хати. Зараз Лисейко Богдан живе в Лісках.

Полякам вдалося спалити два галицькі села – Костяшин і Ліски, а більше наша самооборона та сотні УПА, які прийшли з Волині, не дали їм здійснити чорні задуми.

До кінця весни 1944 всі жителі села вернулися на свої пожарища і починають зводити житла, веснувати. Мирну працю охороняють сотні УПА, які готують відплату аківцям. Перша відплата була на польський Великдень на колонію Марисін, Посадів, Жарки. Другий великий наступ відбувся на український Великдень на Лащів. Після цього поляки боялися наступати на наші села.

До осени 1944 р. знищують опорні польські пункти Острів і Кристинопіль (Червоноград). На особливу увагу заслуговує намагання партизан спіймати живим керівника польських аківців, що діяв на Холмщині та палив Костяшин і Ліски, "Басая". Операція була проведена вдало. Як розповіли Венгляж Андрій та Козань Василь, його і ще кількох командирів привезли в Ліски, нагадали їхню криваву роботу і знищили.

Село поволі відбудовувалося, готувалось до жнив. Замість солтиса владу взяв станичний Шелемей Іван (дяк). Німці більше в село не заходили, а битими шляхами тікали на захід. Як такого, фронту у нас не було. Оставивши один підбитий танк між Лісками і Переводовом, без боїв німці відступили на Холмщину. Москалі, прочесавши піхотою посіви та ліси, теж подалися на захід. Хлопці-пастухи почали розбирати гарматні снаряди. Одна боєголовка розірвалася і від неї три хлопці зразу загинули (Мазурок Володимир, Синюта Володимир, Фога Мирослав (Мальчинський), Синиця Степан від рани помер, а чотири хлопці остались на все життя каліками.

На початку серпня юнаків наших сіл мобілізують і утворюють сотню "Гайворона". З нашого села пішло 8 хлопців, але комісія оставляє лише трьох: Фогу Степана ("Омелько"), Синицю Павла ("Соловей") та Кондрацького Володимира ("Високий"). Більше тижня ми перебували в Безуєві, а потім нічними походами, під охороною сотні "Лиса", добралися аж до бродівських лісів. В ніч на 19 серпня ми отаборилися недалеко села Спас. Після обіду нас почали обстрілювати з

гармати танкетки. Але снаряди перелітали. Вночі ми покинули свій табір і почали вертатись у свої сторони. Додому в Ліски вернулися десь на Покрови.

З осені 1944 р. по літо 1945 р. майже в кожному селі нашого терену стояли сотні. В один із місяців УПА здійснила у свої ряди майже повну мобілізацію. Але після зради курінного "Юрченка", багатьох відпущено додому.

В ряди УПА вливається зрадник "Самостійний", який після вистеження криївок та складів із зброєю і продуктами, переходить в НКВД і всі ці об'єкти і людей видає. Із своїм загоном він робить облаву в селі і особисто вбиває станичного Шелемея Івана (дяка). З кожним днем важче жити в селі через часті облави.

В грудні 1945 року від зрадника гине заступник районового СБ Шелемей Ярослав, житель села. Тільки закінчився похорон, як група червонопагонників окружає село – роблять облаву. Це був вже вечір і практично облавники нікого не знаходять.

Спокійно люди відсвяткували Різдво. Без жертв минув січень і майже лютий 1946 року. Боївки, які квартирували у нас та й в сусідніх селах, роблять рейди на Холмщину і Володавщину. Під кінець лютого вертаються і заквартировують ближче ліса. Як розповідають, в село вертається із своєю групою командир "Крапка". Двох хлопців відпросилося і пішли додому в Переводів. Ранком другого дня село обступили загони НКВД та польські війська. Загін "Крапки" ледве пробрався до лісу Чепич, де їх окружили з усіх сторін. Бій тривав більше 6 годин. Але сили були нерівні і 39 воїнів, хто не впав від ворожої кулі, у трьох кільцях покінчили життя. Поховали їх другого дня на Білостоці.

Сумні були Великодні свята 1946 р. Почастішали облави, все більше нахабніють польські каральні загони. За найменший опір чи непокору, поляки палять будинки, вбивають людей. Молодь, яка ховалася у сховищах (схронах, бункерах), все більше від одушливих газів і диму знаходить там свою смерть.

Селяни все-таки провели весняні роботи – позасівали поля, посадили городи, картоплю. Виселена в 1945 році Холмщина, майже до Замостя і Томашева осталась безлюдною, бо поляки і мазури боялися повертати на свої маєтки: там ще проводили рейди загони УПА.

В час виселення поляки разом з загонами НКВД використовували транспорт сусідніх сіл і тих, які вже були на вокзалі. Щоб уникнути виселення, жителі часто ховалися по селах Холмщини і в селах, які вже виселили.

Село наше, до сходу сонця, в середу зеленого тижня, окружили військові загони НКВД та військо польське. Окремі виконавці акції по два-три заходили на подвір'я і силою грузили мізерне майно на підводи. Біля обіду зігнали всі підводи на Суховолю і в супроводі війська відвезли нас до Белза. Вже у п'ятницю подали вагони і приказали грузитись. Тварин (коні, худоба та вівці) грузили в окремі вагони. В суботу перед вечером ми покинули Белз, а в неділю, на Зелені свята, вигрузили нас в Калуші. На Україну виселено 71 родину і розселено по селах:

с. Бережниця – 2 родини
с. Підмихайле – 6 родин
м. Калуш – 6 родин
с. Копанки – 3 родини
с. Негівці (колонії Пняки) – 12 родин
с. Довге-Войнилівська – 26 родин
с. Циглі – 5 родин
с. Дубина – 6 родин.
с. Шевченкове біля Галича – 5 родин

Житла, крім тих, які осталися в Калуші, не дали, а підселили до родин названих сіл. Перший рік односельці, одержавши компенсацію за залишені посіви та житло, прожили нормально, а в наступні дуже бідували. Шукали кращого життя, і до 1960 р. більшість покинули Калущину.

Родини, які осталися, ще рік жили в селі. У 1947 р. в ході акції “Вісла” їх виселили в північні та західні терени Польщі, розселивши по дві-три родини в селі. Майже всі вихідці із с. Ліски, особливо їхні діти, змішавшись з поляками – асимілювались. Тому акцію “Вісла” оцінюю як подію, що забрала не лише українські землі, а головніше – забрала в народу його націю і все минуле, хоч дала непогане життя нащадкам.

Інакше склалася доля тих, які переїхали в Україну, і їх нащадків. Злиденне життя колгоспників заставило їх подумати про своїх дітей, внуків. Вони здобувають середню і вищу освіту. Майже немає сім’ї вихідців із Лісок, щоб хтось із них не мав вищої освіти. Серед нащадків є лікарі, вчителі, інженери, агрономи, інші фахівці. Головне – всі вони українці, патріоти вільної незалежної України.

Записано в сс. Ліски і Воскресінці у 2000 році. Друкується зі скороченнями за веб-сторінкою http://www.refine.org.ua/ .

Федір Іванойко

То були справжні патріоти
(Спогад про УПА на Холмщині)

Родом я є з села Переводова, Сокальського повіту, за два кілометри від Холмщини. Виховався в Переводові, батько мав землю, а я помагав батькові. Закінчив початкову школу, мав 16 років, як вступив до ОУН. То було в 1937 році. Усе було в таємниці, бо була окупація. В ОУН приготовляли нас до різних акцій, наприклад вивішували прапори, які поліція однак на ранок стягала. Шукала, хто вивішував, але ніхто не сказав, хто то робив. В ОУН провадили вишколи, також військові. Військовий вишкіл провадив підполковник "Рудий" з Закарпаття. По тижневі-два тривали. Вже тоді приготовляли до УПА.

У 1943, коли поляки почали нападати, грабувати, створили ми самооборону. В самообороні були звичайні сільські хлопці – декотрий мав карабін, декотрий не мав – трудно було здобути. Коли була проголошена УПА і творилися вже відділи, то всі хлопці перейшли до УПА. З нашого села пішло до УПА багато, а коло 30 осіб загинуло в боях. Дістав наказ іти до УПА і я. До відділу забрав мене "Зірка"[126]. Відтоді я був у відділі командира "Ягоди"[127].

У нас переважно були східняки, хлопці з України, з Червоної Армії, молоденькі хлопці по 22–23 роки, добре вишколені. І ще були з Холмщини. Були і галичани, але більшість з Холмщини – холмщаки. Найбільше з Богородиці – то було українське село, добрі патріоти.

---

[126] "Зірка" – Михайло Міґус, зв'язковий при почоті командира 28-го Тактичного Відтинку УПА, що діяв на Холмщині.

[127] "Ягода" – Маріян Лукашевич, командир першого відділу УПА на Холмщині, пізніше командир 28-го Холмського Тактичного Відтинку УПА.

Коли “Ягода” організував відділи, то ті хлопці східняки, зі східної України, що повтікали з Совєтської Армії і повступали до СС-ів, з СС-ів перейшли до “Ягоди”. Вони перейшли з усім спорядом, в мундирах. Ці мундири на них аж пахли, такі були гарні. Ще було кільканадцять хлопців з Волині. А взагалі, то трудно про всіх сказати – наш курінь мав три і півсотні, а до того доходили боївки СБ.

Командир Холмського Відтинку УПА Маріан Лукашевич “Ягода”

Ці боївки то були хлопці місцеві, які брали зброю, як була якась акція, а потім розходилися по хатах.

У відділах переважно були православні і ми, галичани, з ними не раз дискутували, але один одному ніколи злого слова не сказав. Бо всі ми були правдиві українці!

... Командир дістав наказ зліквідувати “Басая”. Він винищив страшно багато наших людей. Ми окружили Крилів, а я мав заставу від Белза, щоб не над’їхала якась поміч. Інші тримали застави від іншої сторони. Один рій в польських мундирах увійшов до Крилова. Серед них був один провідник – йому поляки вибили цілу родину – і він підпровадив під сам дім “Басая”. Його зловили живцем. “Ягода” його зловив. Його віддали до СБ. Що з ним зробили, я не знаю, бо я мав тільки засідку, але СБ напевно його зліквідувала, бо він мав на сумлінні тисячі людей. З відділу ніхто в справи СБ не втручався.

Інша акція. В Хороброві заквартирував карний відділ поляків, Корпус безпеченства. Робили випади на українські села, арештували селян. Ми дістали наказ зліквідувати їх. Відділ оточив село, а бо-

ївка СБ з місцевих хлопів пішли в село. Поляки квартирували в читальні, то ми пустили торпеду[128], розсунули стіну і СБ багато з їх поліквідувала.

Брав участь в акції на Варяж, також мав заставу. Там було польське військо. Вони також робили випади, арештували, мордували людей. Ми окружили село, пустили торпеду на костел. Одна торпеда тільки трохи його знищила, а друга не вибухла зовсім. Пізніше вони її бадали (обстежували).

Торпеда то була така рура (труба) на 120 см довга і до 30 см товста, і важило то зі 120 кг. Вони були німецькі, але німці не лишили до них запальників. Однак наші специ східняки (а в нашому відділі було багато східняків) знали, як обходитися з тими торпедами. Вони закладати льонт до тої торпеди і запалювали льонт сірником. Ми їх багато мали. Торпеди німці лишили по лісах. Ми їх помаґазинували по криївках в лісі, позакопували. Соломою пообкладали і коли треба було, то брали по 2–3.

Одного разу ми квартирували в Нисмичах і нас окружили енкаведисти. Надворі було з 5 градусів морозу, мело снігом. Москалі перетяли нам дорогу від лісу. Вони стояли один від одного що 10 метрів. Як “Крапка” побачив, що москалі стоять, то крикнув: “Перший рій – вправо, другий – вліво, третій – посередині і наступ до лісу”. Ми наступаємо, а ті москалі стоять. Напроти мене москаль стоїть увесь завіяний снігом. У мене автомат відбезпечений, а в нього фінка[129] висить на грудях, руки опустив. Одягнутий в кожух, червона зірка на папасі. І знаєте, то є момент, коли треба рішити, чи його стріляти, чи ні. І мені прийшло на думку таке, що може то українець, він до мене

---

[128] Торпеда — невелике реактивне стрільно німецького виробництва. УПА не мала до них пускових установок, тому відзначалися вони низьким рівнем попадання. Використовувалися частіше як засіб психологічної атаки на ворога.

[129] Фінка – популярна назва автомата з характерним круглим маґазином для набоїв.

не стріляє, а я буду його стріляти? То я його обминув метрів на два, а він тільки дивився на мене. А тепер кажуть, що ми москалів били. Ні, таких ми не били. Таке не тільки мені трапилося, більше наших також так зробили. Бо москалі бачили, що у нас більша сила і що ми наступаємо на ліс, то не стріляли. А от ці з села почали по нас сипати. Двох нам забили, а одного тяжко ранили. Ми його забрали. А тих двох аж на другу ніч забрали. А москалі на таких маленьких конях стали перетинати нам дорогу, хотіли нас від лісу відрізати. То "Крапка" крикнув до ройового "Кіндрата": "Постав кулемети і зліквідуй ті коні. А "Перемога" (значить я) – вперед!"

Як сипнули по тих конях, то коні попадали, а ми відступили до лісу. У нас була тоді зі собою протилетунська гарматка. Ми з неї сипнули по москалях кілька разів і вони перестали стріляти.

Одного разу ми квартирували в Угринівському лісі, тепленько було, травень. Стійки розставили від Грубешева. Однак якісь шпигуни вислідили нас (бо рускі мали сильну розвідку) і москалі зайшли нас від середини лісу і окружили. Була 10 година перед обідом і раптом – стріли. Командував нами сотенний "Кропива". То був відважний командир. Він в бою не клався. Ми кричимо йому: "Командире, кладися!", а він тільки схилився. Він каже: "Мене руска куля не бере". А в тому бою вибіг на просіку в лісі, а там рускій по ньому сипнув. Він там і впав.

Командира вже нема. Тоді я беру команду. Наказую: "Розстрільна і – до берега лісу". Даю команду: "Хлопці, вперед!" І рушаємо. А тут москаль лежить з кулеметом діхтярова три метри від мене, рубашка така засмолена, і каже: "Я тєбє дам впєрьод". Я скочив убік і знову подумав, чого ж ти не стріляєш? Ти ж мене маєш на мушці і можеш по мені сипнути. Коли однак ти не стріляєш, то ти певно якийсь українець в російськім війську. Як ти не стріляєш, то і я не буду. Я обійшов його і побіг далі. Як пізніше виявилося, більше хлопців на таке саме натрапили.

Але командира вбили. Відступили, йдемо лісом. По дорозі зустріли командира "Ягоду". Долучив до нас і ми перейшли до

Радківського лісу. Ранком, десь 10 година, всі помучені, бо цілу ніч маршували – десь 30 км. Раптом стійка кричить до командира, що наближаються якісь фірманки. Командир "Ягода" глянув у далековид і крикнув: "Розсипна і залягати. Борони Боже стріляти – чекати на мій наказ".

А москалі десь по нашому сліду натрапили на наш постій і їхало їх якихось 20 фірманок. Дорога йшла коло ліса, десь за 50 метрів від нас, а ми тільки позалягали і чекали, як вони будуть на нас наступати. А ми вдень не хотіли приймати бій, бо нас було замало. Однак москалі від'їхали, а ми лишилися на старому місці.

А в Хороброві, як ми вже відступали, трапилося ось таке. Я йду перший, "Крилатий" – ройовий – за мною. Ми майже всі були в польських мундирах. А напроти нас поляк з кулеметом на плечах. Питає "Крилатого": "Маш єшче амуніціє?"[130] А "Крилатий" йому каже: "Мам". Вийняв пістолет і до поляка: "Ренце до ґури"[131]. Кулемет йому стягнули, його забрали до ліса. Він молоденький такий, ще хлопець, трясеться. Але треба забрати його до ліса. Бунчужний перепровадив з ним розмову, випитав хто він, звідки, коли пішов до війська, звідки походить, адреса.

Пізніше вислали до його родини лист: "Вашого сина тоді і тоді, забралисьмо до неволі, українська армія, зістав переслуханий, підпровадили його до дороги і пішов в сторону Варяжа".

От так ми робили. Пізніше доходили до нас чутки, що УБ його арештувало, розстріляло, але чи так справді було, то не знаю.

А в Грубешеві, перед спільним наступом, ми зустрілися з поляками на такій поляні. Пізніше ми називали їх "дзядами", бо наші були вбрані усі гарно – як були по-цивільному вбрані – то ладне вбрання, як в німецькому, то також, як польське вбрання, то також добре, а вони всі були дуже паскудно поодягані і тому ми називали їх дзядами. Коци ми розстелили, стежі повиставляли, котрі ку-

---

[130] Амунуція в тебе ще є? (пол.)

[131] Руки вгору! (пол.)

рили папіроси, стали частуватися – усе було так по-колєженьску. Направду, така пшиязнь. То було дивно так – щойно один до одного стріляв, а нині такі запшиязнені[132]. Їх капітан (був пораненй, мав шрами на обличчі, такий файний офіцер) – каже: "У вас ліпші папіроси, ніж у нас".

На тій зустрічі в лісі був командир "Орест"[133]. Він на Грубешів не йшов, але вів розмови з поляками. Поговорили, руки собі командири подали і польський капітан до кожного роя, до кожної боївки СБ дав провідника, хлопця з Грубешева, котрий добре знав терен, щоб показати, де є УБ[134], де НКВД.

Наступ запізнився на півтори години. Коли здобули УБ, то там сиділо багато людей – і українців, і поляків усіх разом тримали. В пивницях тримали. Там також трохи затрималися, бо не могли знайти ключника. Поляки, як вдерлися на УБ, то за тим ключником шукали, а убовці не хотіли видати, щоб тих людей не випустити. Вкінці, як їх притиснули (я там не був, але в боївці був брат жінки і він розказував) і поляки почали через вікна викидали тих убовців з третього поверху, то ключі знайшлися. Ці убовці були дуже грізні і дуже людей мордували.

Як цих людей випустили, то зараз були провідники, які питалися їх, в котру сторону їм треба йти, і відпроваджували до краю міста, щоб ці люди не блукалися по місті і щоб їх знову не поарештували. Тих людей моментально керували поза Грубешів – чи на Переводів, чи на Ліски, чи туди, чи сюди – і ці люди поприходили на вечір додому. З Лісок були люди поарештовані, то я з ними потім говорив, як ми там квартирували, то вони розказували, що їх так само випроваджували.

---

[132] По-колєженьску – по-дружньому; пшиязнь – дружба; запшиязнені – у дружніх відносинах (пол.).

[133] "Орест" (також "Олег") – Мирослав Онишкевич, командир Військової Округи 6 УПА, яка охоплювала усе Закерзоння.

[134] УБ (Urząd Bezpieczeństwa – пол.) – польське управління безпеки.

Спалений будинок Управління Безпеки в Грубешеві під час спільної акції УПА та ВіН

Поляки йшли зліквідувати УБ, а ми мали зліквідувати НКВД. Бо НКВД також наших людей арештувало і мучило. Навколо їхніх будинків була сітка, і ми позалягали під тою сіткою. Ми сипнули торпедою і розвалили частину казарм. А в окопах сиділи рускі і наша торпеда їх не сягнула. Вони сипнули по нас з карабінів машинових. Але наші карабіни зараз сипнули по них, бо в нас кожен рій мав по три кулемети, і рускі зараз затихли. Пізніше почали хлопці скакати до середини, але крикнув "Крапка", щоб не скакати, бо це небезпечно. Коли вже все закінчили і цих людей випустили, тоді семиколірна ракета пішла вгору і ми почали вицофуватися (відступати).

Остання відходила боївка, яка мала міну і завдання замінувати міст, але вже розвиднювалося і вона не встигла підложити міну. Рускі стали на нас наступати з двома танкетками. Наші одну танкетку підбили – сипнули по ній з кулеметів і вона перекинулася. Тоді

ми втратили кількох забитих. Під лісом трьох впало, як почали сипати з танкетки. Також "Прірва" був там легко ранений. Поляки відійшли в іншому напрямку, і за поляками рускі взагалі не пішли.

А наші пішли лісами і перейшли в свої сторони. Три дні пізніше боївка "Хоми" заквартирувала недалеко Ульгівка, де мали схрон у полі. Поляки робили облаву і по слідах знайшли той схрон. Окружили, кидали гранати, а решта хлопців подобивалася. Одинадцять згинуло.

Євген Штендера "Прірва", командир 28-го Тактичного Відтинку УПА на Холмщині

Цілістю акції на Грубешів командував "Прірва". Коли "Ягода" згинув, то "Прірва" перейняв відділ. Він не був добрий командир, бо він був добрий політик. Який командир був "Ягода"! Він у бою не клався, він був такий високий і як був бій, він тільки схилився до половини. Хлопці кричали: "Командире, кладися", але він не клався. То був бойовик відважний.

Мене ранили, коли ми вже відступали. Стріляло польське військо. Коли я вже впав поранений, то тільки побачив, що до жовнірів доскочив ройовий "Крилатий". І ще побачив, як ройовий забирав їм зброю і кричав: "А ви по цо ту?"[135], а вони казали, що їх капітан пригнав і вони мусили йти. Того капітана відвели на бік і сипнули по ньому, а жовнірів відпустили.

Першу кулю я дістав у бік. Вона перейшла між ребрами, але костей не зачепила. Друга попала в ногу. Дуже сильно плила кров. Коли хлопці вели мене до фірманки, то кров з чобота аж вихлюпувала.

---

[135] А ви нащо сюди прийшли? (пол.)

Щойно на фірманці Льоня затиснув мені бандажем рану (бо бандажі ми мали при собі) і в дорогу. Він був з тих околиць і знав, куди їхати бічними дорогами, щоб не натрапити на засідку ормовців або МО.

Привезли мене до Сушева. Люди з Переводова вже повтікали, а ми ж не мали шпиталю, то де було сховатися? До родини. Привезли до села, в селі зробили нову перев'язку. Переспалися ніч, а на ранок треба втікати до ліса, бо буде облава. Подалися до Радківського ліса. Приїхали там під ліс, а тут вже кричать, що поляки наступають. Чути вже команди: "Пєрвша компанія вправо, друґа в лєво"[136]. Сестра взяла перину, а я порачкував до лісу. Вона ту перину кинула, я положився на ній. А сестра не хоче від мене відійти. Я кажу: "Ти втікай, бо тут буде зле". Я вже на перину не клався, тільки приклякнув на коліно, а що вже не мав довгої зброї, то витягнув німецьку парабелю, відбезпечив її і думаю, коли буде поляк наближатися, то сипну йому, а потім собі і кінець. А тут вже крик, шум, поляки йдуть. Я ще крикнув на сестру і вона втекла. А мені ще прийшло на пам'ять, щоб гілляками прикрити перину. А поляки вже тут, але обійшли мене і не найшли ані на мене, ані на перину.

Як вже вони перейшли, прибігла до мене сестра (а вона також десь замаскувалася в лісі з матір'ю), взяла мене на віз і завезла до Телятина. В Телятині багато наших людей переховувалося в поляків через облави. Я там три тижні переховався в одного поляка. Він знав, хто я. Він не був в АК, але був по стороні аковців, не був комуніста. Коли мені організація передала гроші, бо я своїх не мав, то той поляк бандажі мені купував, ліки, воду утлєньону[137] до перемивання рани. А рана на мені гоїлася раз-два, так швидко затягалася. Я сміявся, що рани на мені гояться, як на псові. Перев'язки робили дівчата з Переводова, до того поляка приходили.

По трьох тижнях, коли рана трохи загоїлася і я почав ходити, ми повернулися на свої терени, бо вже почалося робити спокійніше.

---

[136] Перша рота вправо, друга – вліво! (пол.)

[137] Перекис водню (пол.).

А кулі не було як витягнути, бо ніби як? Ми ж не мали своїх хірургів. І я ту кулю носив так сорок років. Боявся піти до лікаря, бо думав, а ну ж натраплю на якогось лікаря-убовця, і скаже, а звідки то, і може викритися. Щойно після 1989 року, коли вже впала комуністична Польща, пішов я до лікарні, там зробили знімку і такий молоденький хірург-поляк зробив мені операцію. Він то перерізав, вийняв кулю, а я кажу: "Пане докторе, чи можу мати кулю на пам'ятку?" А він її загорнув у лігніну і сховав до кишені фартуха. І нічого не питав. Щойно як прийшов з візитом на салю після операції, то запитав: "Нєх пан повє тераз правде, сконд то пан ма?"[138] А як кажу – з УБ. То він вийняв кулю і каже мені: "Тепер їм її покажи". Мусив з того лікаря бути добрий патріот польський...

А з "Юрченком"[139] то була така справа. Командир "Ягода" дав наказ, щоб зліквідувати "Юрченка". Він перейшов на бік совєтів і їздив по терені і арештував людей. Він знав дуже багато – провідників, кожну санітарку. В акції брав участь спеціальний, добре вишколений рій східняків в рускіх мундирах. Командир "Ягода" не був у тому бою, тільки був збоку. Ройовий "Діброва", східняк з ЧА, добре вишколений, підібрав хлопців також добре вишколених і той його рій зліквідував "Юрченка". Як то було? Наша розвідка довідалась, що "Юрченко" буде їхати з Варяжа до Грубешева самоходом. При нім було кількох колишніх упівців. А ми також мали добру розвідку і вона вивідала, коли він буде їхати. Їхали з ним рускі енкаведисти і їх також побили, ніхто не вийшов живий.

В білий день, під селом Ощевом (там був такий маленький лісок), рій заліг в рускіх мундирах. Аж тут над'їздять фірманками поляки, з 20 фірманок війська. То до них вийшов "Діброва" в рускім мундирі і кричить до них: "Удірай, здєсь бандеровци, а што ви тут

---

[138] Скажіть тепер правду, звідкіля це у вас? (пол.)

[139] "Юрченко" – Василь Левочко, командир куреня УПА на Холмщині, який після невдалого переходу відділу на Волинь, став на шлях зради, ставши командиром провокативної боївки НКВД. Вбитий 28 серпня 1945 р. у засідці біля міста Варяжа, зорганізованій відділом УПА "Вовки".

дєлаєтє? Ми рускоє войско!”[140] І поляки від’їхали, здається, до Долобичева. А тут над’їжджає самохід. А такий самохід треба підпустити близько, на 50 м. Рій мав кілька кулеметів. А хлопців було небагато, десь з 15. Як сипнули з тих кулеметів, то рускі навіть одного стрілу не встигли віддати. Той “Діброва” розказував мені пізніше, що “Юрченко” ще пробував тікати, але тільки ногу переложив через борт і так завис.

Не штука було їх знищити, але ще треба було всі папери від них забрати, торби. Самохід пізніше підпалили, а в документах потім знайшли списки всіх сексотів. Списки віддали до СБ. Після акції від рускіх забрали ще зброю, заладували на фірманку і переїхали до переводівського маленького ліска, Липина називався. А там вже СБ чекало, забрало всі документи. А люди з сітки привезли хлопцям обід.

Нам було тяжко, у нас не було таких лісів, як у Бескиді, і треба було критися більше по селах. Потім був наказ, щоб критися по криївках. То не було легко. От наприклад, палили село Переводів. А в селі була сотня повстанців, і подумайте – тільки двох згинуло. В селі не хотіли бою приймати, бо виб’ють людей, тому все пішло у схрони. А тих двох згинуло, як вискакували з хати. Один ще встиг сипнути по полякові, але другий поляк пустив серію і вбив обох наших. А решта в схронах врятувалася. Тільки в одному схроні подушилося 13 місцевих, як поляки спалили село, а серед них двох упівців. Один був вчительки син, політвиховник з сотні “Чавса”, прийшов матір відвідати. А другий був Костерецьких син, з відділу “Ема”, також прийшов на відпустку додому. А решта хлопців з нашого відділу врятувалися.

Був такий випадок, що над одним схроном, де було 6 наших хлопців, почала горіти стодола. І одна відважна жінка покидала їм спідниці і хустини, і ці хлопці повбирали спідниці і позав’язували хустини і стали помагати виносити усе з хати, щоб не погоріло. А я з

---

[140] Пішли геть звідси, тут бандерівці, а ви що тут робите? Ми є російське військо! (рос.)

двома іншими був в такій останній хаті від Василева, де був схрон у хліві. Поляки запалили цю хату, як вже відступали. І це нас врятувало, бо якби запалили на початку акції, то ми б подушилися. Вхід до нашого схрону був затулений зв'язаним сніпком і через нього почав просочуватися до схрону дим. Ми спершу пробували загорнути вхід землею, але то не вдалося. Ми почали задихатися і я положився лицем до землі, а от мій двоюрідний брат і ще один з нашого села, які також були в тому самому відділі, положилися горілиць і вони надихалися більше диму, ніж я. І вже чуємо, що приходить кінець, що мабуть треба буде сипнути собі з пістоля в голову. Але ще була надія і ми стрималися зі стрілянням. Через якийсь час чуємо, що хтось відкопує схрон, вже чуємо голоси. Але то не було військо, але наші. То мій дядько, а тато того двоюрідного брата, який був зі мною у схроні, почав нас відкопувати. Я ще запам'ятав, як досередини впало світло, а тоді знепритомнів.

Нас повитягали, поклали на фірманку, а нема лікаря. А тут кричать, що поляки знову йдуть. Нас завезли до такого маленького ліску, який називали Липина, почали там робити нам гімнастику і ми поволі дійшли до себе. А інакше ми б подушилися.

Ще хочу сказати про релігійні відносини у відділі. Більшість була православна, бо холмщаки є православні. Але про релігійні справи ми там не говорили і один одному жодного злого слова не сказав. Там були правдиві українці, які дали з себе усе!

Питаєте, як поповнювалися відділи. Перш за все мусите знати, що в боях ми дуже старалися, щоб людей не тратити. Вночі наступали, засідки робили. І нам багато людей не гинуло. Скажім, в такім Грубешеві згинуло 3 чи 4 хлопців. Згинули, як ми вже відступали і нас атакували танкетки. А як треба було поповнити відділ, то зараз хлопці з того чи іншого села вступали. Вступали добровільно, ніхто нікого не примушував. То тепер усе за гроші. Усе гроші, гроші, гроші! А тоді... Син священика, син вчителя, адвоката – перші вступили до відділу. Вони були в Організації українських націоналістів, і вони перші пішли у відділи. І вони не казали давати собі гроші, бо вони йшли боронити – народ, землю, Україну...

Ви питаєте, чи в бій йшли охоче, чи треба було заохочувати. Я вам скажу, що тоді було так – чи то в бою, чи наступали москалі, поляки, – що чоловік не чув і не думав, що згине... В бою було так, що ніхто не чув ніякого переляку або чогось такого... Або наступ, або відступати... Ніхто нічого не чув. От як ми відступали від НКВД-истів в Нисмичах, то я мав сім дір в плащі... Поли плаща розвівалися, кулі йшли між ногами, по боках... Сім дір у плащі! І ніц...

А рускі мали добрих стрільців. З рускіми було холєрно тяжко, з ними не було добре воювати. З поляками – то інакше, поляки нас боялися, але рускі то були вишколені... москалі то були такі, що то трудно було з ними...

...От застукали нас москалі на такій колонії – Кузьмин її називали, – де ми заквартирували. Тільки почало розвиднятися — чути постріли. То НКВД почало наступати. А підпровадив москалів під саму нашу стійку син господаря, в якого ми закватирували! Він пішов на НКВД до Грубешева і доніс їм. На стійці були з кулеметом і двома автоматами, але він їх так підпровадив, що рускі стійку нам ліквідували. Підійшли ще затемна і сипнули по стійці з автоматів...

На голос пострілів ми усі позривалися, бо ми спали не роздягаючись. Ремінь, зброю кожен тримав біля себе. Вискочили з хат і — до лісу. Рускі почали по нас бити, але нічого нам не зробили, тільки ту стійку нам зліквідували. Ми відступили до лісу так на 30 м, а в лісі квартирувала друга чота – командира “Карпа”. Як він почув постріли, то почав іти розстрільною до берега лісу, щоб перевірити, що є. І на краю лісу ми зустрілися. Тоді “Карпо” крикнув “Наступ!” і ми почали наступати на рускіх. Рускі відступили до кущів, у чагарник і звідти почали стріляти. А вони мали також снайперів і мусили помітити, як “Карпо” давав накази, командував стрільцями, і якийсь снайпер стрілив “Карпові” просто в груди. І так ми втратили нашого командира. Мій двоюрідний брат ще прискочив до нього, забрав зброю, бо такий наказ був, щоб зброю забирати, але самого командира забрати з поля бою відразу ми не могли. Щойно потім його забрали.

Ми почали сипати по тих рускіх і рускі відступили, але “Карпо” згинув. А був то бойовий чотовий і добрий командир.

...Я мав ще таку пригоду. Німці вже відступили, а москалі увійшли на наші терени. Ми квартирували у Лісоцькому лісі. Я кажу до командира “Крапки”, що піду до свого села відвідати батька. Командир каже: “Добре, іди”. А це було тільки два кілометри. Приходжу до хати, заходжу, а там за столом якийсь командир сидить разом з охороною. Впізнаю, що це Онишкевич, бо я його знав раніше. Я вдарив каблуками, став на струнко... Він махнув рукою, каже спочинь, сідай. А батько йому скаржиться, що завіз збіжжя до млина (а в Переводові був млин, Іван Заліськів його мав), а там йому не хочуть змолоти. (Як пізніше видалося, той Заліськів співпрацював з поляками, доносив полякам, але то запізно виявилось). І батько каже, я не маю хліба вам дати, бо той не хотів мені прийняти. “Як то, — каже “Орест”, – вам не хотів прийняти? Син пішов воювати, а ви будете без хліба сидіти? Зараз полагодимо...”

Тимчасом мати побігла до сусідів позичити півбуханця хліба, солонини нарізали трохи, з’їли... Командир питає: “Де ви квартируєте?” Кажу, що в Лісоцькім лісі. “То поїдеш з нами”, — каже.

Їдемо на Ліски. Доїздимо під той млин, командир, не чекаючи на обставу (охорону), зіскочив з фірманки й заходить до млина. І каже то того мірошника “Як то так, ми прийшли поживитися, а господар не має нам кусня хліба дати? Син пішов до УПА воювати, тебе боронити, а ти батькові хліба не хочеш змолоти? Чому ти не хотів прийняти від нього збіжжя?” “Ой, нехай вже привозить, я зараз змелю”.

“Орест”, звичайно, нічого йому не зробив, тільки пригрозив, але важливе, що сам командир заступився за батька. Він був невисокого росту, автомат, німецький мп-і, через груди — цілого округу командир!

...Що діялося в Лісках[141]. Командир “Орест” дав наказ, щоб іти на польські села – бо ми з поляками вже мали підписаний договір,

---

[141] Бій в Лісках – один з найтрагічніших боїв УПА на Закерзонні. У цілоденному бою з НКВД загинуло 42 повстанців з Холмського відділу УПА “Вовки”.

що ми могли на їх терени вступати – й просити про харчі та інші речі. Командир "Крапка" зорганізував одну чоту, 40 хлопців, з інших відділів – з боївки "Зірки", якого зловили раніше поляки і розстріляли в Люблині, та інших груп з Холмщини. Холмщаки вміли добре говорити по-польськи і багато ходило в польських уніформах. Отже ці хлопці, що вміли говорити добре по-польськи, мали їхати на польські терени зорганізувати трохи харчів і вести пропаганду – поговорити з людьми, роз'яснити. І я був тоді в тій чоті, міг їхати з ними, але тоді я не ходив в польськім мундирі і не вмів говорити по-польськи, тому й не пішов з ними.

А "Зенон"[142] повідомив москалів, що тоді-і-тоді буде в Лісках збірка відділу, який буде там квартирувати. Ці хлопці мали їхати на польські села рано. Вже нарихтовані були сани, бо то зима була. Як рускі їх окружили, то мій браток (двоюрідний брат), псевдо "Ярий", і ще такий Гучава з Холмщини та ще один з Ульгівка, сіли на сани і знаючи добре терен, кружляючи, вирвалися з оточення. Москалі по них уже сипали, той Гучава навіть дістав постріл у шию, але то була легка рана. Вони вирвалися з оточення і через село Радків дісталися до Ульгівка. І тих трьох врятувалося, а решта усі згинули – 41 чи 42 особи.

Як то було? Як москалі їх окружили, то вони відступили до лісу, зайняли становища... Там рускіх теж набили, але що з того? Тож то цілий день бій! Тим хлопцям врешті-решт забракло набоїв. Хоч, як там було насправді, ніхто не знає, бо ніхто звідти не вийшов живим, але як пізніше люди їх там знайшли (бо москалі їх не брали, побитими залишили на місці), то в тих карабінах машинових (кулеметах) не було ні одного набою...

І ще щось інше там було. Про це мені батько пізніше розповідав. Пограничники з Ванева (таке село було Ванів, там була грани-

---

[142] "Зенон" – Леон Лапинський, окружний провідник СБ в III Окрузі ОУН Закерзонського Краю. Зрадник і провокатор від 1948 р. Про ранішу його зраду нема документальних доказів.

ця), коли їм енкаведисти надали по радіо про поміч, то ці пограничники, коло 300 осіб, йшли через Переводів своїм на підмогу. Вони не їхали, а йшли. Батько казав, що то такі хлопи були, такі москалі, що я тобі дам! З тими карабінами машиновими... І вони зайшли тих хлопців ззаду. Вони ще боронилися від чола, від Лісок, а москалі зайшли їх з другого боку, і то ці пограничники викінчили наших хлопців. Вони ще могли трохи боронитися, може б навіть дотримали до вечора, але ці пограничники зайшли їх лісом ззаду і постріляли. Наші лежали ще на становищах, а ці від заду сипнули по них... Постягали з них одяг, до гола пороздягали...

Як цих хлопців пізніше позбирали, то багато мало постріли в спину, в потилицю... А деякі самі пострілялися, як їм бракло амуніції. Серед людей в Лісках був один зв'язковий з Бескидів, то коли під кінець бою почулися поодинокі постріли, то казав, що то певно наші стріляються...

Їх усіх перевезли потім на Білостік, там викопали яму, постелили соломи (бо ж трумнів[143] не було...), поклали їх рядом, притрусили соломою і засипали землею. І такий-то кінець...

(Відповідь на питання про психологічний аспект співробітництва в 1946 році з тими самими відділами польського підпілля, яке вимордувало в 1944 році цілу південну Грубешівщину)

Як ми зустрілися з поляками в лісі, на поляні, розстелили коци... І говоримо одні одним, пощо було нам оце кровопролиття? Не було би то краще вже скоріше домовитися? Адже були спроби, намагання, але поляки відмовляли. Були зустрічі, багато зустрічей – в Ульгівку наприклад, – але поляки... Правду сказати, то все було трохи по-дурному. Як з одного боку, так і з другого. На зустрічах зразу починали дискутувати, де буде границя. І нащо то було? Одним не подобалося, бо поляки зразу казали, що ми – по Збруч. Оці аковці, з якими зустрічалися, казали, що границя мусить бути

[143] Трумнів – домовин (діал.).

на Збручі. А українці на це – ні, так не може бути. І об це усе розбивалося.

А тоді, як ми там спіткалися в лісі, руки собі подаємо, папіросами частуємося і кажемо один одному, нащо це нам було? Нащо то було стільки людей марнувати!

Зустрічі були, але то багато залежало від Лондонського уряду. Бо він дав наказ — Акція "Бужа"! То значить йти бити, палити, нищити! І вони так зробили. З Холмщини йшли і від Карпат йшли з другого боку, щоб зустрітися. І почали палити, почали бити... І як вони почали бити, то саме тоді дістав наказ "Ягода", щоб виступити. Як він перепровадив 120 людей з повним озброєнням, то тоді "Ягода" зробив на Холмщині порядок. Тоді він почав нищити – Посадів, Набріж, інші села. А я ще тоді не був в УПА (значить – у відділі), я був в самообороні.

А в Посадові... Там треба було багато війська стягнути. Поляки казали, що наших було там дві і півтисячі... Де ж то правда! Там було три сотні. А їх було чотири тисячі там в тому лісі!

Акцію на поляків в Посадові наші зробили на польський Великдень. Щойно світало, як сипнули на них і розбили. Їх там багато згинуло, але багато ще вицофалося в ліси до Білгораю.

А поляки з Холмщини – з Телятина, Посадова, – ці, що там віддавна жили, дуже нашими людьми займалися, коли наших вивозили чи то на Схід, чи на Захід. Наші втікали на ці села і поляки перетримували їх там – їсти давали, худобу тримали...

Так було... А всього не розповіси, то годин треба було б...

Відредагований транскрипт відеозапису розмови, яку для потреб документального фільму "Вогонь і Зброя. Розповідь про УПА на Закерзонні" провели з Ф. Іванойком у липні 2006 року в Перемишлі М. Іваник та А. Лепкий.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Антонюк, дядько І. Романюка 130
Аркадій, NN 287
Артемюк Павло, вчитель 281
Афанасій, родич Параскеви Антонюк 131

Бабич, учитель 45
Бабій Олесь, поет 271
Бабуля 327
Багрянівський Микола, адвокат 153
Багрянський Микола, адвокат 151
Балабан Володя 307
Балабан Женя 308
Балабани, родина 303, 306, 309
Балабан Маринка 302
Бандера Степан 233
Баран 82
Баран Володимир 86
Баран Олександр 86
Баран Прокіп 86
Барила Іван 333
Барилючка 54
Барщевський, ректор семінарії 140
Басай Станіслав, “Басай”, “Рись” 97, 102, 337, 340, 345
Бачинська (Мельник) Ніна 94
Баюрка Юзьо 54
Бень 76
Береза Володимир 103
Береза Ганна 103
Береза Микола 103
Береза Степан 104
Бєрут 236
Билка 300
Биндюк Сава 111
Битюга 300
Бичук Степан 169
Білас Василь, член ОУН 331
Білий 300
Білий Іван 307
Білик (“Папіж”) 50
Біронт, о. 281
Блащук, солтис 50
Блащук Ядам (Адам) 46, 54
Бобровський Антін 81
Богдан, єпископ 174
Богуни, родина 157
Бойко 76
Бойко Олексій 82
Болінадь 62
Боніковська 88
Борис Антон 111
Борис Іван 108
Борис Іван 109
Борис Йосип 104
Борис Катерина 104
Борис Катерина 109
Борис Марія 104
Борис Микола 104
Борис Ольга 109
Борис Петро 96, 108
Борис Степан 104
Борис Франц 157
Босаковський Петро 327
Бохотниця Меланія 125
Бохотниця Теофіл 125
Бохотниця Феодосій 125
Боярчуки, родина 81
Бродович, учитель 271, 272, 276
Бугно Олесь 253

Будько (Новосад) Галина 116
Буськи, родина 52, 64
Бучак Антон, коваль 81, 85
Бучак Микола 85, 86

Вавринюк Василь 262
Вайс Ганс 326
Вайс Інґа 326
Вапляк 271
Василів Йосип, о. 170, 171
Василів-Сидоренко Катерина 5, 170
Василь, брат Антоніни Митюк 41
Василько, князь 176
Василь Михайлович, батько Антоніни Митюк 41
Васильовський, учитель 41
Васинчук Антон, громадський діяч 15
"Вася", NN 265
Вахнянин, учитель 271
Вацок 47
Ващук 144
Величко Єфросинія 88
Венглеж Андрій 333
Венгляж Андрій 333, 340
Венжик 280
Вербицькі, родина 142
Вербівський, учитель 45
Веремко Ольга 108
Веремко Петро 108
Веремчук Володя 271
Вершигора Петро, діяч радянського партизанського руху 268
Вибач Клавдія 271
Вишневський 76
Вільги, родина 54
Віннічук, родина 110
Віннічук Іван 109
Віннічук Катерина 110
Віннічук Микола 110
Віннічук Настя 106
Віннічук Харитон 106
Віра, тітка Миколи Марухняка 195
Вітвера Володимир 337
Власов А., генерал 266
Власюк Анатолій 109
Власюк Василь 109
Власюк Гаврило 111
Власюк Галина 109
Власюк Галя 112
Власюк Ганна 109
Власюк-Коломиєць Лідія 111, 112, 114
Власюк Софія 109
Войнаровський Яків, полковник 30
Войтович Антон 315
Войтович Віра 109
Войтович Катерина 109
Войтович Лідія 109
Войтович Ольга 109
Войтович Трохим 109
Волосюк 169
Волошин, дядько І. Романюка 130
Волошин Августин, президент Карпатської України 137
Волошин Михайло, адвокат 161
Вошук Владислав 149
Врублевська 168
Врублевський 168, 169
В'ятрович Володимир, історик 27, 32, 35

Гаврилюки, родина 67
Гаврилюк Михайло 14

Гаврилюк Юрій, історик 5, 11
Гала Володимир 88
Галагіда Ігор, історик 27, 29
Галай Костянтин 88
Галас, о. 281
Галасова 51
Гальчевський-Войнаровський Яків, громадський і військовий діяч 141, 157
Гапон Василь 90
Гапон Володимир 89
Гапон Михайло 85
Гарлай Фадей 114
Гергелева Настя 52
Геролінська Марія 105
Геролінський Іван 104
Геролінський, син Івана 105
Геролінський Степан 105
Гітлер 138, 222, 263
Гловацька Ніна 124
Гнатюк, магістр 152
Голосинюк Катерина 107
Голосинюк Леонтій 107
Голосинюк Лідія 107
Голосинюк Уляна 107
Голувко Тадеуш, політичний діяч 331
Горлайчук Василь 103
Горлайчук Петро 103
Горлайчук Федір 103
Горний М. 15, 27, 33
Городюки (Городчуки?), родина 247
Городюк (Городчук?) Олександр 247
Горщаручка 248
Гошовська (Шумовська) Ірина 5, 177
Грабовський 67, 81
Гресь Іван 169
Гриневич Володимир, адвокат 158
Гриневич Ярослав 5, 150
Грицюк Маня, “Вартуничка” 269
Грицюк Маня, “Якима” 269
Гричук Степан 269
Грушевський Михайло, історик, громадський діяч 136, 166, 283, 327
Гуль 207
Гуля 50
Гуньковський 300
Гурська-Климчук Ніна 5, 101, 119
Гурська (Мужичук) Марія 120, 121
Гурська Софія 121
Гурський Семен 120, 123
Гучак Володимир 109
Гучак Ганна 109
Гучак Ганна, 111
Гучак Григорій 109
Гучак Іван 109
Гучак Катерина 109
Гучак Катерина 111
Гучак Лука 105
Гучак Микола 104
Гучак Михайло 104
Гучак Михайло, 108
Гучак Надія 104
Гучак Павло 111
Гучак Петро 109
Гучак Степан 105
Гучак Степан 111
Гучак Юстина 104
Ґромєка Стєпан 21
Ґронц 300

Данилишин Дмитро, член ОУН 331
Данило Галицький, князь 166, 173, 174
Данило, син Котихи 308
Данилюк Прокіп 111
Данусьо 252
Демчик Євген 333, 336
Денис Василь 73, 81
Денис Володимир 86
Дениси, родина 84
Денис Іван 70, 80
“Діброва”, ройовий 353, 354
Дідух Антоніна 105
Дідух Григорій 105
Дідух Іван 108
Дідух Іван, син Івана 108
Дідух Катерина 105
Дідух Марта 105
Дідух Олекса 105
Дідух Софія 108
Дідух Степан 105
Дідух Степан, син Степана 105
Дідух Уляна 105
Дмитрук, учитель 265
Дмитрук Євген 111
Дмитрук Іван 88
Дмитрук Кирило 88
Дмитрук Леонтій 167
Дмитрук Микола 88
Дмитрук Олександр 167
Дмитрук, сестра Максима Щирби 111
Догойда Василь 271
Древуш 300
Дрищ 77
Дроздовський Матеуш 100
Дуда Михайло 88
Дуліба (Дуляба) Гнат 332, 336, 337
Дячак, учитель 315

“Ем”, див. Пелип Дмитро
Ендерс 337

Євгенія, сестра Антоніни Митюк 41
Євлаш, фельдшер 290

Ждан Микола 307
Ждан Ольга 307
Женя, NN 190, 191
Жеромський Стефан, письменник 252
Жигало 107
Жигало Катерина 107
Жигало Лідія 107
Жигало Микита 107
Жигало Петро 107
Журавська Катерина 107
Журавська Ольга 103
Журавський Йосип 106
Журавський Мартин 107
Журавський Микола 103

Заєць (Шельвестрів) Грицько 333
Залапич, солтис 253
Залапич, брат солтиса 254
Заліськів Іван 357
Заправа, учитель 258, 259
Захарчук Сергій, о. 29
Заяць (Шельвестер) Григорій 336
Заяць Сильвестр 338
Звозда 271
Звулякевич 306

Звулякевич Ґєник 300
Зеленюха 50
Зелінгер, ляндвірт 228
Зелінський 48
Зінчук 300, 306
Зінчук Наталка 302
“Зірка”, див. Сивак Володимир
Змарко Олександр 106
Змарко Олександр, син Олександра Змарка 111
Зорук Йосип 324, 325
Зубілевич Володимир 209

Іваник Мирослав 5, 10, 27, 29, 360
Іванів, сотник УГА 153
Іванойко Федір, “Перемога” 6, 344, 347, 360
Іван, чоловік Степаниди Семери 105
Іванюк Андрейко 258
Іванюк Володимир 269
Іваськевич 300
Ігнатовський 167
Іларіон, архиєпископ, митрополит, див. Огієнко Іван

Казьмірчук Павло 56
Каліновська, вчителька 67
Каліщук 45, 65
Каліщуки, родина 65
Каліщук Антося 65
Калюжний Валентин 236
Кандрацький Володимир 333
Каплан, швець 292
Карватюк Адам 218
Карватюк Микола 218, 219
Карватюк Параска 218
Карватюк-Пусько Віра 6, 218
Карватюк (Хрусь) Софія 218
“Карпо”, командир УПА 356, 357
Карпович (Дмитрук) Галина 5, 166
Карпуш 43
Качковські, родина 67
Каштан, учитель 254
Квятковська Марія, див. Лисейко-Козак (Квятковська) Марія
Квятковський Адам 338, 339
Квятковський Казимир (Казік) 339
Кеда Ядам 56
Кєляр 300
Кєляр Юзек 301
Кийко 300
Киселюк Іван 110
Киселюк Наталя 110
Кисіль Авраамій, о. 209
Кіндзера Катерина 104
Кіндзера, син Катерини Кіндзери 104
“Кіндрат”, ройовий УПА 347
Клємбоковський Болєслав 100
Климчуки, родина 64
Климчук Олег 124
Кличевский Іван 290
Кліщ Владек 67
Кліщ Гелєна 67
Кліщ Стах 66, 67
Клодницький В., лікар 150
Кобак 300, 306
Кобак Сергій 300
Ковальська Сальвіна, вчителька 279, 283
Ковальський, учитель 279, 292
Ковальський Адам, учитель 332, 333

Ковальський Шимон 327
Ковальчук, семінарист 148
Ковальчук Володимир 81
Ковальчуки, родина 64
Ковальчук Іван 96
Ковальчук, о. 132, 144
Ковальчучка 52
Ковпак Сидір, діяч радянського партизанського руху 268
Когут Василь 107
Когутяк Іван, керівник українського театру 331
Коза Леонід 73, 75
Коза (Панасюк) Катерина 111
Коза Петро 66, 73, 87
Коза Степан 73, 75, 76
Козак Ганна 106
Козак Григорій 339
Козак Гриць 338
Козак, дочка Ганни 106
Козак Іван 298
Козак Михайло 106
Козак Михайло 333, 338
Козак Оля 338
Козак Петро 106
Козак Петро (Олексійович) 298
Козак Семен 307
Козак Степан (Тарасів) 332, 336
Козак Федір 298
Козак Юлія 106
Козак Яким 338
Козань Василь (Яцьків) 333, 340
Козань Деонізій 337
Козань Клим 337
Козань Михайло 336
Козань Петро 333
Козань Степан 338
Козачок Валентина 6, 298
Козачок (Козак) Євген 303
Козачок (Козак) Петро 298
Козачок (Свенціцька) Софія 298
Козицький Ігор, учитель 284
Козловська Дарка 252, 262
Козловська Ірка 252
Козловська Катерина 311
Козловська Мирося 252
Козловський, бургомістр Володави 262
Козловський Антон 312
Козловський Іван 311
Козловський Микола 312
Козловський Михайло 311
Козловський Михайло (Іванович) 311, 312
Козловський Михайло (Павлович) 312
Козловський Павло 6, 311, 312
Козловський Семен 311
Козловські, родина 252, 253, 262
Кокловський Іван 325
Колтонюк Василь, “Кропива”, ком. вд. “Вовки-1” 347
Комаровський Михайло 290
Кондрацький Володимир, “Високий” 340
Копачинська Янка 301
Копачинський 300
Кордан Андрій 7
Кордуба Мирон, історик 137
Корковський, учитель 130
Коркушова Настя 64
Корнелюк 300
Корнелюк, сестра Гриця Лесюка 267

Корнелюк, швагро Гриця Лесюка 267
Корнеля Володимир 109
Корнеля Іван 109
Корнеля Катерина 108
Корнеля Микола 108
Корнеля Михайло 104
Корнеля Ольга 108
Корнеля Онуфрій 109
Корнеля Петро 108
Корнеля, стара жінка 111
Корнеля Трохим 104
Корнеля Фросина 104
Коробчук Віра 199
Коробчук Гавриїл, о. 199
Коробчук-Горлицька Надія 5, 199
Коробчук Левко 199
Коробчук Лев, о. 104
Коробчук Любов 199, 216
Коробчук (Миклашевич), дружина о. Гавриїла Коробчука 199
Коробчук Олег, о. 207, 208
Коронський 153
Корпуш 54
Корчинська Марія 278
Костерецький, повстанець 354
Костерецькі, родина 354
Костів, учителька 271
Котиха 307, 308
Кофлер 245
Ociловський Йосафат, єпископ 330
Кочержук Роман, директор Повітового Союзу Кооператив 153
Кравець 78
Кравці, родина 85
Краль Василь, “Чавс”, ком. вд. “Галайда II” 354
Крамик Варвара 49
Крамик Василь 52
Крамик Ігнась 49
Крамик Федір 49
“Крапка”, див. Курас Михайло
Крась Анна 215
Крась Льоня 206
Крась Юліян 215
Красько Василь (Сушаків) 333
Красько Максим (Якимів) 332
Красько Микита (Мальчинський) 334
Красько Микола (Якимів) 330
Красько Михайло (Їськів) 330, 333, 334
Красько Степан (Їськів) 330
Крат 207
Кригіри, родина 303
Кригір Іцко 302
Кригір Йойна 302
Кригір Йоско 302, 303
Кригір Лайка 302, 303
Кригір Мордко 302
Кригір Пешя 302
Кригір Хана 302, 303
Кригір Янкель 302
“Крилатий”, ройовий УПА 348, 351
Кринь 300, 304
Крицький, о. 299
Криштанович, о. 271
Крищук Григорій 88
“Кропива”, див. Колтонюк Василь
Кроткевич, дяк 299
Круткевич Віктор, учитель 302
Кубійович Володимир, історик, громадсько-політичний діяч 24, 159, 262, 270

Кузьма 290
Купріянович Григорій, історик 17, 20, 24
Курас Михайло, “Крапка”, ком. вд. “Вовки 1” 9, 341, 346, 347, 350, 357, 358
Курделевич Наталя 285
Курдупель 121
Кухарук, дружина Микити Хрущова 221
Кухарук, дружина Михайла Шолохова 221
Куц Анатолій 85, 86
Куц Максим 85

Лагода Павло 96
Ладига 54
Лапинський Леон, “Зенон” 358
Лашин Єва 271, 274, 275
Левицький 300
Левицький В., редактор щоденника “Краківські вісті” 76
Левицький Євген 307
Левицький Томко 300
Левочко Василь, “Юрченко” 341, 353, 354
Левчук Іван, о. 170, 171, 210
Лепкий А. 360
Леськів-Кіт Анна 7
Лесюки, родина 267
Лесюк Гриць 267
Лєнард, гайовий 167
“Лис”, сотенний УПА 340
Лисейко Богдан 338, 339
Лисейко-Козак (Квятковська) Марія 339
Лисейко Степан 335, 339
Лиско Василь, о. 162
Лиско Константин, директор Повітового Союзу Кооператив 153
Лисяк 300
Лобач, керівник шпиталю в Грубешеві 159
Лукашевич Маріян, “Ягода”, ком. 28 Холмського відтинку УПА 344, 345, 347, 348, 351, 353, 360
Лукащук Юрій, сотник Української Самооборони 30, 31, 158, 159
Луцевич Михайло 281
Луцкевич, батько Міші Луцкевича 290
Луцкевич Михайло, вчитель 284
Луцкевич Міша 290
Луць Борис 121
Любич, учитель 137
Лютий 207
Лютницький А. 15
Ляшенко Василь, о. 45
Ляшенко Серафима (Серафіна), вчителька 45, 48
Ляшенко Серафця 48

Мазурик “Артьом” 261
Мазурик Іван 261
Мазурик Івась 261
Мазурики, родина 261
Мазуричка 258, 261
Мазур Йосип 53
Мазурок Володимир 340
Майкут 300
Макар В. 15, 27

Макар Михайло 143
Макар Ю. 15, 27
Максимишин Володя 106
Максимишин Степан 106
Максимишин Фаня 106
Маланік Антін, директор Повітового Союзу Кооператив 153
Малащук Надія 85
Маленков Георгій 215
Малюк Остап, ад'ютант Августина Волошина 137
Марина, теща Івана Геролінського 104
Марися, дочка Каліщук Антоніни 65
Марійка, сестра Миколи Марухняка 195
Маріян Лукашевич, "Ягода" 344
Марія, сестра Антоніни Митюк 41
Марко Вовчок, письменниця 259
Мартин, NN 43
Марухняк Іван 198
Марухняк Микола 5, 192
Марценюк Люда 271
Марценюк, поляк 86
Марчук, керівник підпільної організації 139
Марчук Степан 267
Масловська Антоніна 88
Масловський Кирило 88
Масловський Петро 88
Матвіїшин Ольга 121
Матвійчук, о. 299
Матеюк Пелагія 327
Машевський Олексій 139
Мелешко Фотій, письменник 158
Мельник Володимир 94
Мельник Ганна 94
Мельник Іван 94
Мельник Михайло 86
Мельник Надія, див. Новосад-Мельник Надія
Мельник Петро 81, 85
Мельник Петро (Григорович) 82
Мельник Роман 89
Мельник Тетяна 88
Мельники, родина 84
Мельничук Олександр 169
Микитюк 49
Микитюки, родина 52, 56, 64
Микола Другий, імператор 285
Миколай, владика 215
Миколайчук Іван 128
Микульська Ганка 64
Мирослав, зять Лісняків 100
Митюк Антоніна 5, 41, 65
Митюк Галина 51
Митюк Григорій, о., митрополит 281
Митюк Іван 51
Михайло, брат Антоніни Митюк 41, 64
Михайло NN, син Юзика 88
Михальчук Стефанія 120
Михальські, родина 100
Михальчук Анатолій 121
Михальчук Володимир 81
Михальчук Максим 121
Михальчук Марія 120, 121
Михальчук Михайло 120, 121
Михальчук Сергій 73, 75, 85
Михальчук Софія (Зоська) 75, 80, 84
Мицик 300
Міґус Михайло, "Зірка" 344
Мікулінів (Мікуліна?) Фелікс 54

Мілинець, учитель 78
Мілєвичі, поміщики-поляки 67
Мілєвич, поміщик 68, 73
Мірчук Петро 88, 89
Міщук Гриць 258, 260
Міщук Євгенія 108
Міщук Люба (Любов) 97, 108
Міщук Мартин 108
Міщук Настя 108
Міщук Петро 108
Міщук Пилип 258, 263
Міщук Степан 108
Міщук Тетяна 97, 108
Мойсей Іван, "Чорний" 262, 264
Мороз Василь 62
Мороз Варвара 53
Мудрий Володимир, учитель 254, 262, 264
Мудрик 300
Мудрик Олекса 304
Мужичук 114
Мужичук Ганна 123
Мужичук Ілля 122, 123
Мужичук Олександр 123
Мужичук Петро 121
Музичук Анісія 106
Музичук Євгенія 106
Музичук Катерина 103
Музичук Катерина, дочка Юлії Музичук 106
Музичук Михайло 106
Музичук Настя 103
Музичук Олександр 106
Музичук Павло 103
Музичук Федір 103
Музичук Юлія 106
Мусій Олександр 75
Мусій Степан 75
Муха (Огоновська) Стефка 48
Муха Степан 86

Назар 300
Назар Василь, "Канюка" 304
Назар Петро 88
Назарок Петро 81
Назарок Олександр 89
Назарук 48, 67
Наконечна Марина 107
Наконечна Марина, дружина Наконечного Якова 108
Наконечний Антон 108
Наконечний Іван 108
Наконечний Михайло 107
Наконечний Яків 108
Настасія Яківна, мати Антоніни Митюк 41
Наумюк Іван 6, 279
Наумюк (Крошків) Юлія 279
Наумюк Олександр 279
Недоріз Марія 121
Нестерович Микола 206
Нестерович Олексій, о. 206
Нечай (Хитрень) Іра 300, 304, 305, 307
Нечуй-Левицький Іван, письменник 253, 259
Нитка 82
Новак, учитель 41
Новак 245
Новак, учителька 41
Новосад 300
Новосад Анатолій 103
Новосад (?) Антон 94
Новосад Антон 107

Новосад Володимир 104
Новосад Ганна 109
Новосад Єва 103
Новосад Євгенія 109
Новосад Іван 103
Новосад Іван 107
Новосад Іван, син Івана Новосада 103
Новосад Марія 109
Новосад Микола 103
Новосад Микола 104
Новосад Микола 107
Новосад Михайло 104
Новосад Надія 104
Новосад Олекса 104
Новосад Параска 103
Новосад Петро 109
Новосад Софія 104
Новосад Степан 103
Новосад Степан 109
Новосад Текля 104
Новосад-Мельник Надія 5, 89, 94, 208
Носаль Василь 81
Носаль Володимир 89
Носальова (Носаль?) Маня 54

Обеньовський, учитель 262
Обідзинська Леся 206
Обідзинський Назар, керівник українського театру 206
Обідзинський Богдан 206
Обуховичева 53
Огієнко Іван (митрополит Іларіон) 140, 156, 166, 170–174, 205, 206, 210, 214, 216, 285
Огоновська Владка 54
Огоновська Галіна 51
Огоновська Сабіна 51
Огоновський 48
Огоновський Болєк 48
Огоновський Крисік 51
Огоновський Манік 51
Огоновський Павел 48
Огоновський Рисік 51
Огоновський Стефан 48
Огоновський Тадзік 48
Огоновський Чесік 51
Огоновський Юзьо 51
Огоновський Ясєк 48
Огоновські, родина 48, 50
Озаровський Стах 82
Озаровський Янек 82
Олег, NN 307
Олександра, сестра Антоніни Митюк 41
Олексій, брат Параскеви Романюк 131
Олесь, двоюрідний брат Ярослава Палюха 265
Ольга, NN 307
Онишкевич Мирослав, “Орест” (“Олег”) 349, 357
Осип Ганна 73
Осип Євген 69, 73
Осипчук Борис 89
Осипчуки, родина 81
Осипчук Максим, солтис 79
Осипчук Надія 89
Остапишин Петро 121
Ох, родина 292

Павлик, NN 276
Павлось Ганна 88

Павлось Костянтин 88
Павлось Михайло 69
Павлось Ольга 89
Павлюк Михайло, адвокат 152, 158
Пазіна (Сагайко) Євгенія 111
Палюх Славця 254, 256, 259, 262, 263, 265, 269, 271, 273, 276
Палюх Ярослав 6, 250, 258
Панасюк Василь 111
Панасюк Д., теолог 163
Панасюк Євгенія 110
Панасюк Михайло 106
Панасюк Настя 110
Панасюк, син Євгенії Панасюк 110
Панасюк Степан 110
Панасюк Фризина 106
Панісь Петро 85, 86
Панісь Прокіп 85, 86
Панчоха Олександр 121
Панюсь Ганна 107
Панюсь Марина 88
Панюсь Оля 88
Пастернак, сенатор, громадський діяч 188, 189
Пахальський 300, 306
Пащук, о. 76
Пелип Дмитро, “Ем”, курінний вд. “Галайда” 354
“Перемога”, див. Іванойко Федір
Петринка, учитель 262, 263, 264
Петро з Волі, NN 307
Петро, NN, син Юзика 88
Петрук Іван 86
Пілсудський Юзеф, польський державний діяч 18, 42, 130, 131
Позінкевич Варвара 107
Позінкевич Ганна 107
Позінкевич Ганна 108
Позінкевич Дем’ян 104
Позінкевич Марія 108
Позінкевич Параска 107
Позінкевич Семен 107
Позінкевич Сергій 110
Позінкевич Степан 108
Позінкевич Тетяна 104
Позінкевич Фадей 108
Позінкевич Фризина 110
Посіката 300
Потоцький, граф 203
Похвала Володимир 131, 133
Притула Василь, учитель 64
Притули, родина 100
“Прірва”, див. Штендера Євген
Процюк В., історик 33
Пусько Марія 228, 238, 239
Пусько Ядам (Адам) 233

Радзикевич, директор гімназії 165
Радомська Катерина 110
Радомський 110
Ралик, учитель 271, 272
Рачкова 64
Рачок Василь 43, 45
Рачок Іван 51
Рачок Стах 48
Ридз-Сміґли Едвард 18, 130
Ріпецька (Смулка) Євгенія 328, 330
Ріпецький Мирослав, о. 328, 329, 330, 332
Ріпецький Нестор 335
Рогадкова 158
Романинчук, сотник УНР 158
Романюк, учитель 254, 262

Романюк Ганна 107
Романюк Ілля 129
Романюк Михайло 129
Романюк Олексій, учитель 136
Романюк Параскева 129
Романюк Софія 129
Романюк Степан 129
Роня, NN 77
Руданський Степан, поет 300
“Рудий”, підполковник з Закарпаття 344
Рудь 300, 301

Салюк А. 15, 27
“Самостійний”, NN, зрадник 341
Самохваленко Микола, учитель 142
Сатановська Зоф’я 268
Сатановський Роберт 268
Свенціцький Іван 298
Свенціцький Олександр 307, 310
Світуха Галя 272, 274
Северко, родина 100
Сегеда Антон 108
Сегеда Володимир 110
Сегеда Ганна 110
Сегеда, дочка Антона Сегеди 108
Сегеда, дружина Петра Сегеди 110
Сегеда Євген 110
Сегеда Йосип 110
Сегеда Марія 110
Сегеда Михайло 98, 110
Сегеда Михайло, син Михайла Сегеди 110
Сегеда Надія 110
Сегеда Настя 108
Сегеда Петро 110
Сегеда, син Антона 108
Сегеда Степан 110
Сегеда Фадей 110
Семенюк Антон 277
Семера Василь 106
Семера Іван 105
Семера Катерина 105
Семера Марія 105
Семера Настя 105
Семера Степанида 105
Семера Тимофій 105
Сендер, крамар 45
Сендик Настя 109
Сендик Степан 109
Сенюк Михайло (Тарасенько) 333
Сенюта Григорій 330
Сергійчук В., історик 27, 31
Середа, о. 271
Сивак Володимир, “Зірка”, ком. вд. “Вовки-3” 358
Сидоренко Василь 176
Сидоренко Галина 176
Сидоренко Петро 176
Синиця Григорій 330, 332
Синиця Павло, “Соловей” 6, 328, 333, 336, 340
Синиця Степан 340
Синюта Володимир 340
Сівак Василь 84–86
Сівак Віталій 5, 66
Сівак Іван 66
Сівак Олександр 66, 67
Сівак Петро 73
Сівак (?) Прокіп 74, 75, 80
Сім’як 325
Слівінська Єва 106
Слівінська Катерина 106

Слівінська Марія 106
Слівінська Марія, дочка Федора Слівінського 106
Слівінська Настя 105
Слівінська Параска 106
Слівінська Юлія 107
Слівінський Іван 106
Слівінський Михайло 107
Слівінський Семен 107
Слівінський Федір 106
Сльонзак 129
Собчуки, родина 52, 64
Собчуки (Стихарі), родина 64
Сова Анджей, історик 21, 32
Солтан Коля 269
Солтан Льоня 269
Сорока 300
Сорока Валя 305
Сорока Василь 330, 333, 336
Сорока Михайло 333
Сорока Фатіна 305
Сталін 222, 235, 236, 263, 301
Станков, лікар 209
Стасій Степан, учитель 283, 284
Сташевський Вавжик 43
Сташевські, родина 64
Стефанія (Стефця), тітка Ярослава Палюха 265
Стець Анатоль, учитель 325
Стець Антон 6, 322
Стець Ганна 324, 325
Стець Ігнат 325
Стець Олексій 324, 325
Стецюк, батько Фені Стецюк 110
Стецюк, мати Фені Стецюк 111
Стецюк Феня 111
Струтинська (Лиско) Ольга 162
Струтинська Олена 163, 165
Струтинський Микола, громадсько-політичний діяч 141, 153, 156, 157, 159–162
Струтинський, о. 161, 162
Струтинський Юрій 5, 159, 162, 165

Тарасюк Василь 330
Тарасюк, “Вепанове”, учитель 272
Таргонський, війт 258, 259, 266
Таргонський, начальник суду 152
Текля, NN 88
Тетяна, NN, невістка Теклі 88, 89
Тимофій, єпископ 213, 214, 216
Тимошинський (Кузьма) Михайло 290
Токарчук Еугеніуш 100
Томашевський 215
Томчук Анатолій 104
Томчук Ганна 112
Томчук Катерина 109
Томчук Костянтин 104, 112, 114
Томчук Лідія 104
Томчук Марія 104
Томчук Марія, дружина Костянтина Томчука 104
Томчук Степан 114
Томчук Тимофій 109
Трифон, зять Катерини Радомської 110
Труш, учитель 262
Тупак Петро 85
Туполєв Андрій, авіаконструктор 94
Турович Володимир 88
Туяк Павло 325

Уляна, сестра Наталі Киселюк 110
Ушки, родина 304, 309
Ушко Владек 304
Ушко Зінаїда 304
Ушко Катерина 304
Ушко Микола 304

Файга, NN 78
Федір, солтис 294
Фільц (Огоновська) Сташка 48
Фога Гнат 330
Фога Іван (Гудзіків) 333
Фога Мирослав (Мальчинський) 340
Фога Степан, "Омелько" 333, 336, 340
Франк Ганс 151
Франко Іван 315, 316
Фур Іван, директор Повітового Союзу Кооператив 153

Харташко Клим 333
Харташко Максим (Борушків) 333
Хитра Катерина 110
Хитра Олена 110
Хитрені, родина 309
Хитрень Ілько 306
Хитрень Іра, див. Нечай (Хитрень) Іра
Хитрий Максим 110
"Хома", командир боївки СБ 351
Хома 67
Хома Василь 84, 85, 86
Хома Олександр 85
Хоменко (Мельник) Марія 5, 94, 111, 116, 208
Хомко 300
Хомко Ольга 304
Хом'юк 268
Хом'як М., редактор щоденника "Краківські вісті" 76
Хорощук Микола 105
Хорташко Іван (Чанків) 333, 336
Хорташко Микита (Мальчинський) 333
Хорташко Михайло (Борушковий) 336
Хорташко Михайло (Медовий) 333
Хорташко Михайло (Чапків) 333, 336
Хрущ Африкан, голов УДК у Грубешові 33, 153, 160
Хрущов Микита, перший секретар ЦК КПРС 221

Цень, родина 309
Цень Петро 298
Цень Федя 300, 306
Цівантух Євген 304
Цокалева (Цокалова) Ганна 49, 54

"Чавс", див. Краль Василь
Чайка 271
Чернецький Олексій 325
Чернецькі, родина 324, 325
Черніцька Ганна 106
Черніцька Катерина 105
Черніцька Катерина, дочка Луця 106
Черніцька Марина 105
Черніцька Марія 104
Черніцька Марія, дочка Катерини 106
Черніцький Іван 105

Черніцький Іван, син Івана 105
Черніцький Луць 105
Чернушенко, військовий комендант 277
Черняк (Новосад) Марія 103
Черняк, дочка Марії Черняк (Новосад) 103
Чикаленко Левко, археолог 156
Чилій Степан 276
Чубак Володимир 302
Чубак Ростя 308
Чубачиха 306

Шабельська Оксана 89
Шаварський Лесь 329
Шангін Борис, радянський генерал 60
Швайка Павло, о. 29
Шевченко Тарас 315, 316
Шелемей Ґжесько 338
Шелемей Іван, дяк 330, 340, 341
Шелемей Іван (Медовий) 332
Шелемей Іван (Шаламко) 333
Шелемей Михайло (Порозів) 336
Шелемей Якуб 338
Шелемей Ярослав 336, 341
Шептицький Андрей, митрополит 154, 160, 161, 165, 330
Шидловська Ореста 88
Шидловський Федір 88
Шикула Марина 50
Шикула Михайло 300
Шикула, солтис 300
Шикулова Надія 54
Шимула 49
Шимчук Ганна 88
Шимчуки, подружжя 88
Шифля Микола 64
Шкалій Надія 115
Шкулі, родина 97
Шкуль Володимир 96
Шкуль Ольга 96
Шльома, мельник 292
Шолохов Михайло, письменник 221
Шостакович 325, 326
Шостакович Ванда 326
Шпак Болєк 202, 209
Шпак Володимир 97
Шпаки, родина 64
Шпак Цеся 202, 209
Шпачиха 53
Шрамченко Святослав, військовий і громадський діяч 156, 173
Штендера Євген, “Прірва” 351
Шуфріт Олександр 86

Щирба 105
Щирба Марія 107
Щирба Степан 107
Щирба Текля 105
Щудло Андрій (Синюків) 330, 331, 332
Щудло Іван 333, 336
Щудло Степан 336
Щуцький Вікентій 103

Юзик, NN 88
Юзич Іван 310
“Юрченко”, див. Левочко Василь

Яблонський 73
Яворський, посадник м. Грубешева 152

“Ягода”, див. Маріян Лукашевич
Янкель, торговець 45
Янтек, NN 301
Янчук Григорій 290
Янчук Микола, етнограф 21
Ярош 300
Ярошинський Вацлав 100

Chojnowski A. 13

Doroszewski J. 15, 18

Jaroszyński W. 97

Kłembowsi B. 97

Kubijovyc Volodymyr 33, 34
Kuprianowicz G. 15

Madajczyk C. 28
Motyka G. 237

Pająk H. 237
Pelica G. J. 15

Siwicki M. 17, 19
Sowa A. L. 21, 32
Szmigiel A. 23

Tokarczuk E. 97

Wnuk R. 237

XrysD 22

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Австрія 12, 165, 328
Австро-Угорщина 222, 328
Адамполь, село 228
Америка 162, 174, 333, 334
Арнаутівка, село 61
Аушвіц, концтабір 27

Белзець, село 198, 303
Белз, місто 24, 122, 151, 328, 336, 342, 345
Бережниця, село 143, 342
Береза-Картузька, концтабір 69, 132, 163, 202, 223, 229, 333
Березно, село 6, 23, 322–327
Берестейська фортеця 287
Берестейщина 226, 249
Бересть (Брест), місто 222, 237, 281, 294
Берлін, місто 52, 139
Бескиди 326, 327, 359
Біла (Біла-Підляська), місто 5, 24, 36, 177–182, 187, 188, 189, 190, 237, 250, 254, 262, 263, 269, 271, 275, 282, 283, 284, 287, 289, 292, 294, 326
Біла Криниця, село 123
Білгорайський повіт 13, 23, 52, 81, 199
Білопідлящина 7
Білополе, село 31
Білорусь 199, 219, 326
Білоруська РСР (БССР) 36, 226
Білостік, урочище 329, 330, 341, 359
Білостоцька область 226
Білоусівка, село 61
Більський (Біла) повіт 12, 13
Бірок (Борек), ліс 211
Богородиця, село 344
Бойківщина 91
Болгарка, село 61
Болехів, місто 161
Бонча, село 5, 199, 200, 202, 203, 209, 211
Бояри, село 253, 255–258, 260, 261, 267, 277
Бранево, місто 327
Братислава, місто 165
Брестська область 226
Бригідки, тюрма 333
Броди, місто 143
БССР, див. Білоруська РСР
Бубнів, село 75
Буг, ріка 11, 21, 43, 44, 46, 59, 60, 61, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 97, 125, 126, 127, 128, 133–138, 142, 143, 144, 203, 211, 213, 225, 227, 233–238, 240, 247, 260, 263, 265, 268, 270, 271, 280, 283, 287, 288, 291, 293, 297, 307, 337
Будапешт, місто 165
Буськ, місто 153, 160, 162, 165

Ванів, село 358
Варешин, село 5, 101, 120, 121
Вармінсько-Мазурське воєводство 36
Варшава, місто 27, 41, 51, 102, 188, 214, 252, 282, 283
Варяж, місто 151, 328, 334, 346, 348, 353

Василів (Василів-Великий), село 331, 355
Василівка, село 295
Вербковичі, село 31, 208, 212, 337
Верховини, село 208, 238
Верщиця, село 299, 304
Вигаданка, село 127
Вирики, село 6, 220, 224, 226, 238, 248
Витків, село 122, 127
Вишнів, село 62, 122
Вишничі, селище 24, 262
Вілька-Петрилівська, село 167
Вільчента, село 325
Вінниця, місто 139
Вінніпеґ, місто 174, 176
Вісла, ріка 21, 277
Вознесенський район 61
Войславичі, село 209
Волга, ріка 218
Волинська губернія 12
Волинська область 65, 111, 128
Волинське воєводство 19, 125
Волинське князівство 328
Волинь 8, 9, 20, 25, 31, 35, 60, 65, 94, 100, 115, 116, 126, 127, 133, 142, 146, 147, 166, 170, 177, 188, 204, 206, 209, 210, 211, 214, 217, 222, 226, 230, 231, 232, 237, 239–242, 244, 248, 251, 252, 272, 274, 277, 281, 288, 290, 312, 319, 327, 337, 340, 345, 353
Володава, місто 24, 36, 228, 234, 236, 237, 238, 245, 250, 257, 259, 262, 268, 269, 270, 271, 273, 275–278, 282
Володавський повіт 12, 13, 218, 250, 278
Володавщина 341
Володимир-Волинський, місто 125, 147
Володимир-Волинський район 75
Володимирський повіт 125
Воля, присілок села Шлятин 299, 307
Воля Млинарська, село 325
Воскресінці, село 343

Гай, село 47
Гайок, присілок села Шлятин 299
Галицько-Волинське князівство 328
Галич, місто 239, 342
Галичина 8, 9, 12, 18, 24, 25, 32, 35, 76, 78, 114, 141, 165, 181, 191, 194, 196, 204, 214, 222, 240, 250, 251, 252, 258, 264, 271, 277, 283, 284, 302, 328
Гамільтон, місто 174
Ганна, село 271, 278
Ганушівка, село 66, 81, 84
Гданськ, місто 71
Гдешин, село 66
Гільче, село 328
Гімлерштадт, див. Замостя
Гнідава, село 148, 296
Годованці, село 5, 192, 193, 196, 305
Голешів, село 271
Головно, село 252–255, 262, 265
Голубинівка, село 307, 309
Горохівський район 111

Грабівка, село 6, 31, 209, 250, 252–259, 262, 265, 266, 268–271, 275–278
Грабовець, село 46
Гродненська губернія 12
Грубешів, місто 5, 13, 21, 24, 30, 31, 33, 35, 44–48, 51, 53, 54, 56, 60, 71, 73, 74, 75, 77, 78, 81, 88, 89, 95, 98, 101, 114, 121, 138, 141, 145, 146, 150–161, 163, 165, 170, 269, 337, 347–351, 353, 355, 356
Грубешівський повіт 12, 13, 18, 21, 23, 26, 31, 35, 36, 66, 68, 89, 94, 95, 103, 114, 119, 120, 129, 200, 208, 221, 311, 313
Грубешівщина 8, 31, 81, 156, 157, 158, 165, 199, 312, 319, 359
Губинок, село 305, 310
Гучва, річка 97, 150, 311, 321
Гуща, село 271

Ґрац, місто 165
Ґрудек, село 301
Ґурка, колонія 97

Дениська, село 305
Дерні, село 246
Десятини, висілок 234
Діброва, село 62
Дніпродзержинськ, місто 309
Дніпропетровська область 115, 307, 312
Дніпропетровськ, місто 124
Дністер, ріка 239
Добре, село 325, 326, 327
Добротвір, село 163
Довге-Войнилівська, село 342
Довголиска, село 268, 271
Дрелів, село 21
Дубина, село 305, 342
Дубно, містечко 281
Дуб, село 304

Едмонтон, місто 281
Етобико, дільниця Торонто 176

Європа 223
Єльонки, село 325
Єпіфань, місто 298

Жабче, село 111, 127, 154
Жарки, колонія 340
Жещинка, село 253, 262, 271
Житомир, місто 177
Жмудь, село 170, 174
Жнятин, село 328, 338
Жовтневе, селище 111

Заболоття, село 82
Забороль, село 76
Забужжя 12–16, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 36
Забужжя, станція 122
Загайки, село 269
Загір’я, село 165
Загумне, присілок села Шлятин 299, 302
Закарпатська область 116
Закарпаття 116, 344
Закерзоння 7, 8, 9, 33, 244, 277, 297, 349, 357, 360, 365
Замістський повіт 50, 52, 81, 82
Замойщина 26, 30

Замостя (Замістя), місто 19, 21, 23, 24, 28, 30, 51, 59, 150, 157, 199, 302, 342
Замостянський повіт 12, 13, 23, 26
Замостянщина 7
Заользя (Заользє) 71, 203
Запорізька область 129, 144, 216, 278, 307, 312
Захід 161, 212, 214, 216, 276, 360
Західна Україна 17, 69, 92, 230, 232, 249
Збруч, ріка 360
Звягель, див. Новоград-Волинський
Здолбунів, місто 296
Зимна Вода, село 309, 310

Івано-Франківськ (Станіслав), місто 88, 217, 239
Ізів, село 5, 125, 127

Калинка, село 254, 262, 268
Каліндорф, полустанок 123
Калуський район 338
Калуш, місто 342
Калущина 342
Канада 174, 176, 281
Карпати 239, 268, 360
Карпатська Україна 137
Картуз-Береза, див. Береза-Картузька
Картузька Береза, див. Береза-Картузька
Київ, місто 27, 32, 134, 182, 213, 214, 215, 216, 278, 294
Київець, село 177, 178
Ківерці, місто 278
Ківерцівський район 65, 240
Кіровоградська область 144, 215
Клішів, село 265
Ковель, місто 215
Ковельщина 233
Козацьке, село 91
Коломия, місто 239
Колонія, присілок села Шлятин 299
Команча, село 165
Комарів, село 46
Копанки, село 342
Коритниця, село 136, 142, 143, 145
Королівка, село 257, 270, 276
Королівство Галичини і Володомирії (Лодомерії) 12
Корчунок, польська колонія 67, 82
Костопільський повіт 19
Костопіль, місто 92
Костянтинівський повіт 12, 13, 14
Костяшин, село 328, 329, 337, 340
Краків, місто 24, 76, 88, 150, 158, 159, 177, 251, 262, 284
Красівка, село 239
Красне, село 309
Красний Став, див. Красностав
Красничин, село 205
Красностав (Красний Став), місто 21, 24, 204, 326
Красноставський повіт 12, 13, 67, 81
Кривоверба, село 271, 278
Крилів, село 72, 96, 97, 154, 345
Криниця, місто 158, 174
Кристинопіль (Кристинополь, Червоноград), місто 91, 151, 340
Кузбас 247
Кульно, село 199

Курок 176

Ласків, село 5, 87, 94–98, 100–103, 111, 112, 114, 116, 122, 127, 208
Лащів, село 340
Лемківщина 23
Липина, лісок 354, 355
Литва 36
Литовська РСР 36
Ліски, село 6, 9, 163, 328, 329, 334, 335, 336, 337, 339, 340, 341, 343, 349, 357, 358, 359
Лісневичі, село 310
Лондон, місто 26
Лубків, село 165
Лубче, село 299, 302, 304, 310
Луцький район 124, 148
Луцьк, місто 46, 62, 76, 93, 118, 124, 142, 147, 149, 214, 215, 216, 217, 237, 245, 248, 249, 281, 296, 297, 333, 336
Львів, місто 15, 27, 33, 68, 80, 96, 136, 143, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 182, 191, 230, 237, 239, 278, 281, 309, 328, 331, 366
Любартів, місто 324
Любартівський повіт 12, 13
Любачівщина 7
Любінь, село 224, 225, 233
Любешівський район 116
Люблин (Люблін), місто 18, 19, 20, 33, 50, 81, 137, 150, 152, 158, 213, 216, 260, 324, 327, 337, 358
Люблинська губернія 12, 13, 14
Люблинське воєводство 16, 17, 19, 23, 24, 36, 66, 94, 103, 129, 199, 218, 279, 298, 311
Люторичі, село 298

Мазури, регіон 82
Майданек, німецький концтабір 27, 81, 139, 152, 169, 211, 233, 268, 317, 318, 337
Майдан, фільварок 266
Максимовичі, село 308
Малинівка, хутір 310
Маличі, село 45, 65, 96, 102
Малків, село 46, 96, 154
Маневичі, село 206
Марисін (Марисіна), колонія 328, 334, 340
Маріамполь, село 239, 240
Масломичі, село 78, 81
Матче, село 5, 129
Миколаїв, місто 61, 278, 295
Миколаївська область 61, 197, 276, 278
Михайлівка, село 91
Мірче, село 45, 46, 51, 66, 67, 70, 72, 78, 82, 84, 96, 98, 144
Містки, село 310
Млиниська, село 128
Модринець, село 54–69, 72, 73, 76, 77, 78, 85, 87, 91, 93
Модринський ліс 79
Модринь, село 5, 48, 53, 54, 56, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 75, 77, 78, 79, 82, 84–90, 93, 94, 97, 98, 127, 128
Моложів, село 30
Монятичі, село 156

Москва, місто 94, 102, 130, 133, 161, 220, 226, 230, 231, 232, 235, 236
Московська губернія 94
Мости, село 257, 258, 262, 263, 269, 271, 276
Мутвиця, село 262
М'яке, село 43, 44, 47, 82, 87, 199

Надсяння 23
Нарва, ріка 21, 324
Негівці, село 342
Німеччина 7, 21, 23, 71, 74, 75, 130, 134, 139, 143, 149, 156, 157, 163, 174, 177, 178, 184, 185, 205, 206, 226, 230, 273, 275, 287, 290, 291, 303, 336
Нововолинськ, місто 111
Новоград-Волинський (Звягель), місто 264
Новогригорівка, село 61
Новосілки, село 21, 196, 305, 306, 328, 334, 338
Носів (Носово), село 6, 279, 280, 285, 297
Нью-Йорк, місто 9, 161, 165, 365

Оборошино, село 310
Одеса, місто 116, 295, 296
Одеська область 92, 115, 144, 197
Окунинка, село 218, 236
Олика, міст 240
Олицький район 240
Омеляник 296
Онтаріо, одна з федеративних частин Канади 176
Опілля, село і ґміна 257, 259, 268, 270, 271, 276, 277
Оріхівок, станція 275, 276, 278
Орлове, село 307
Орнета, місто 327
Освенцім (Освєнцім), концтабір 254, 275, 279, 287, 292
Осердів, село 338
Острів, село 340
Острожецький район 92
Остроленка, місто 324
Ощів, село 353

Павли, село 327
Пальче, село 65
Парчів, місто 252, 324
Пасіка, село 45, 46, 81, 102
Пасленк, місто 325
Первомайськ, місто 62
Переводів, село 328, 329, 335, 338, 340, 341, 344, 349, 352, 354, 357, 359
Перемишль, місто 163, 330, 360
Пересоловичі, село 141
Петрилів, село 5, 166, 167
П'єхи (Пехи), польська колонія 258, 270
Південна Холмщина 230, 232
Південне Підляшшя 11, 15, 20, 24, 218, 221, 222, 226, 233, 247, 249, 279, 297
Північне Підляшшя 226, 249, 297
Підкормілля, село 116
Підляський повіт 270
Підляшшя 7, 8, 9, 11, 13, 17, 23, 31, 36, 68, 119, 154, 170, 172, 177, 180, 181, 182, 188, 191, 197, 222, 223, 227, 229, 235, 236, 237, 244, 248, 250, 251,

252, 262, 269, 272, 279, 280, 283, 286, 288, 291, 326
Підмихайле, село 342
Пінська область 226
Плетений Ташлик, село 215
Полісся 69, 231, 240, 244, 257, 268
Поліське воєводство 19, 222
Полтава, місто 130
Польща 13, 15, 16, 24, 35, 36, 41, 43, 44, 45, 51, 62, 68, 69, 71, 74, 91, 102, 111, 114, 115, 122, 124–127, 129, 130, 131, 132, 136, 144, 152, 154, 158, 161, 163, 177, 193, 197, 210, 211, 218, 219, 221, 223, 224, 225, 227, 229, 232, 235, 236, 237, 239, 244, 246, 248–253, 262, 277, 279, 281, 282, 285, 291, 294–297, 309, 312, 315, 328, 343, 353
Померанія, регіон 326
Посадів, село 340, 360
Потуржин, село 122, 127, 314
Пратулин, село 21
Пригоріле, село 154
Прикарпаття 249
Пруссія 36, 324
Пустомитівський район 310

Рава-Руська, місто 275, 316
Равщина 331
Радин-Підляський, місто 24
Радинський повіт 12, 13
Радків, село 154, 358
Радківський ліс 348, 352
Радянська Україна, див. Українська РСР
Радянський Союз (Совєтський Союз, СРСР, СССР) 8, 21, 23, 25, 35, 74, 77, 89, 91, 129, 131, 134, 137, 144, 149, 157, 200, 203, 213, 215, 216, 226, 236, 237, 239, 240, 243, 246, 260, 278, 287, 294, 301, 307, 316, 336
Ракобути, село 162, 163
Ракове, село 61
Рим, місто 165, 224
Рихлики, село 325
Рівне, місто 92, 151
Рівненська область 148, 239
Рівненське Полісся 239
Рівненщина 166
Ріджайна, місто 176
Річиця, річка 299
Рожанка, село 262, 271
Рожище, містечко 92, 128
Росія 54, 92, 94, 131, 199, 218, 219, 221, 222, 225, 226, 229, 234, 235, 236, 238, 243, 248, 252, 260, 275, 281, 285, 291, 298, 300, 301, 307, 322, 328
Ростовська область 307
Рудно, село 309
Румунія 130, 210, 225
Русів, село 127
Русь (Україна-Русь) 36, 140

Савин, село 169
Сагринь, село 5, 31, 33, 41, 42, 50, 51, 59, 60, 63, 64, 72, 80, 81, 87, 89, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 111, 112, 114, 127, 128, 304, 306, 319

Самарська губернія 218
Самбір, місто 328
Самбірщина 264
Саратовська губернія 311
Сарненський повіт 19
Сарни, місто 294
Саскачеван, федеративна частина Канади 176
Семенівка, село 309
Сербія 285
Серняви, село 168
Сибір 126, 134, 241, 242, 243, 247, 310
Сибір, присілок села Шлятин 299
Ситно, село 218
Сиховичі, село 66, 67, 68, 70, 71, 87, 96, 97, 98, 101, 102, 114
Сідлецька губернія 12, 13, 14
Сідлецький повіт 12, 13
Сілезія Заользанська 203
Сільці, село 324
Сішно (Сушно), село 218, 224, 248, 257, 270, 276
Скнилів, село 309
Сковронки, село 325
Сльонськ (Сілезія), регіон 62
Смолигів, село 82
Собібор, концтабір 211
Совєтський Союз, див. Радянський Союз
Сокаль, місто 71, 78, 91, 98, 115, 122, 150, 152, 159, 165, 328, 331, 332
Соколівський повіт 12, 13
Солонянський район 307
Спас, село 340
СРСР, див. Радянський Союз
СССР, див. Радянський Союз
Ставища, село 71, 85
Станіслав, див. Івано-Франківськ
Стара Вісь, село 200
Столп'я, село 173
Стрижів, село 125
Стрільці, село 30, 45, 46, 154
Суворово, місто 295
Сураж, село 284
Сухава, село 248
Сушів, село 328, 338, 352
Схід (Східна Європа) 89, 157, 181, 224, 277, 360
Східна Пруссія 36, 71
Східна Україна 124, 130, 137, 139, 210
Східне Підляшшя 222
Сянок (Сянік), місто 165
Сян, ріка 21, 163

Телятин, село 338, 352, 360
Теребіж, урочище 234
Теребінь, село 47, 59, 85, 86, 87, 89, 114
Тереспіль (Тересполь), місто 24
Терногород, місто 24
Тернопільщина 284
Тертки, село 124
Тилігуло-Березанський район 295
Тихобіж, село 71, 102
Тихобізький ліс 79
Тишівці, село 46, 53
Томашів (Томашів-Люблинський), місто 24, 302, 303, 304, 306, 342
Томашівка, село 271

Томашівський повіт 13, 18, 36, 192, 298, 311
Торонто, місто 9, 33, 65, 93, 118, 128, 149, 176, 191, 217, 249, 297, 310, 365
Тугані, село 30
Тульська губернія 298
Турковичі, село 6, 42, 43, 47, 56, 102, 114, 156, 311, 313, 316, 319, 321
Турна, село 271
Тюменська область 94

Угнів, місто 307
Угринів, село 24, 163
Угринівський ліс 347
Україна 25, 67, 68, 69, 76, 78, 80, 92, 115, 116, 122, 123, 124, 129, 150, 158, 177, 178, 181, 182, 197, 205, 209, 213, 214, 215, 217, 220, 221, 227, 234, 235, 240, 242, 258, 262, 264, 265, 270, 277, 300, 311, 316, 336, 342, 343, 344, 345, 355
Українська Народна Республіка 12, 219, 221
Українська РСР (УРСР, УССР) 21, 36, 122, 144, 197, 203, 226, 322
Ульгівок, село 351, 358, 359
Урал 121
УРСР, див. Українська РСР
УССР, див. Українська РСР
Устилуг, місто 125, 126, 127, 147
Устрики-Долішні, місто 91
Уфа, місто 258
Ухані, село 31

Херсон, місто 91, 92, 123, 278
Херсонська область 91, 115, 197, 307, 312
Хлоп’ятин, село 338
Холм, місто 5, 15, 17, 23, 24, 35, 68, 114, 137, 138, 140, 141, 142, 150, 153, 156, 157, 159, 165, 166, 170, 171, 173, 174, 176, 184, 195, 203–214, 216, 217, 237, 250, 258, 269, 272, 273, 274, 275, 285, 322
Холмська губернія 221
Холмський повіт 12, 13, 19, 36, 200
Холмсько-Підляське Забужжя 13, 14
Холмщина 6, 7, 8, 9, 11, 15, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 41, 43, 47, 50, 60, 68, 72, 77, 78, 79, 80, 82, 88, 90, 93, 94, 100, 102, 115, 116, 119, 123, 126, 127, 131, 134, 138, 139, 141, 142, 144, 149, 150, 152, 154, 161, 163, 166, 169, 170, 172, 173, 176, 194, 197, 200, 203, 204, 206, 208, 209, 210, 211, 213–218, 222, 224, 231, 232, 238, 248, 250, 251, 252, 269, 286, 298, 310, 311, 312, 319, 334, 335, 337, 340, 341, 342, 344, 353, 358, 360, 365
Хоробрів, село 345, 348
Хотячів, село 127
Хохлів, село 338

Центральна Україна 190
Циглі, село 342

Цуманський ліс 247

Чайка, гміна 200
Чепич, ліс 337, 341
Червоний Маяк, селище 91, 92
Червоноград, див. Кристинопіль
Черкаси, місто 206
Чермно, село 311
Черничин, село 89
Чернівці, місто 15, 27, 33
Чесанів, місто 24
Чесники, село 50
Чехословаччина 71, 139
Чигирин, місто 215
Чикаго (Чікаго), місто 24, 162
Чорників, село 125, 127

Швейцарія (Швайцарія) 174, 326
Шевченкове, село 342
Шлятин, село 6, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 305, 306, 310
Шуминка, село 257, 270, 276

Щебрешин, місто 20
Щирець, місто 309
Щитно, місто 325

Юрів, село 299, 300, 301, 302, 310

Яблочин, село 17, 171
Явожно, місто 7
Янівський повіт 13
Янів-Підляський, місто 14, 24
Ярнути, село 253
Ярославець, село 154
Ярославщина 7
Ярчів, село 196, 197, 302
Ярчів, гміна 298

Alberta 33

Canada 33, 34
Chełmszczyzna 15

Hrubieszów 33

Kraków 21
Królewstwo Polskie 13

Lubelszczyzna 18
Lublin 15, 18, 25, 237

Podlasie Południowe 15

Warszawa 13, 17, 19, 28, 237
Wrocław 19

Zamojszczyzna 28, 30
Zamość 25

English Summary

There are 21 memoirs included in the book containing recollections of Ukrainians from the region of Kholm and Pidlashia. These are the ethnic Ukrainian lands on the border with the Polish ethnic territory to which the Poles have been claimed their rights for centuries. The most tragic period in the Polish-Ukrainian confrontation occurred in years 1938–1948, and this period is mainly covered in these published memoirs.

Those ten years were saturated with extreme and violent events, which turned this beautiful territory into a blood land – a part of the broader territory of Eastern Europe, which Timothy Snider similarly named. The published memoirs recollect such events as destruction of Ukrainian Orthodox churches by the Polish state authorities; terrorizing acts of the Polish settlers in the ‘30s of the 20th century; German occupation, which brought deportations of Ukrainians as well as Poles from the Kholm and Pidlashia area for forced labor in Germany, and internal deportation to free the lands for German settlers; then came the terror of the Polish underground against prominent Ukrainians, which consequently turned into a mass murder action against the entire Ukrainian population in the Spring of 1944. On top of that came a forced deportation of Ukrainians to the Soviet Union in 1946. This was followed by the final ethnic cleansing of the territory of its remaining Ukrainians, which was conducted by Poles and the deportation of Ukrainians to the newly acquired by Poland former German territories.

Besides these tragic events, the authors of the memoirs recollect also brighter moments of their life during the named period. It could sound as a paradox because those moments are connected mainly with the period of the German occupation, which – aside from all harassment it brought to the life of all people – also brought some freedom to the religious, cultural and educational life of Ukrainians. Although the changes were limited and strictly controlled by Germans, they spell a big contrast to the period of the pre-war Polish domination.

Memoirs printed in this volume also lead to a more general reflection. They show how the chauvinism and religion intolerance sponsored by the Polish state transitioned eventually into terror – at the beginning against individual Ukrainians, and then into a full-scale terror against the entire Ukrainian population of the region. Ukrainian answer was as bloody as Polish attacks – and the blood of Ukrainians, the blood of Poles, the blood of human beings flowed throughout the lands well beyond the Kholm and Pidlashia region.

This book, which is published as the next volume of the editorial series "Library of Zakerzonia", plays also a role in the process of building the collective historical memory of people from the entire region of the Trans-Curzon Territories, to which the Kholm and Pidlashia lands belong. This is a particularly important process of preserving the national identity of people from these "frontier lands", which for centuries have been in confrontation with the Polish ethnos.

ПОДЯКА

Це видання побачило світ завдяки фінансовій підтримці **Об'єднання Українців "Закерзоння"** і щедрій пожертві родини **Ореста** та **Марії Яцилів** і **Володимира** та **Анни Назаровичів**.

У книжці використано матеріали та фотографії таких установ та приватних осіб:

Комісія Людських та Громадянських Прав при Світовому Конґресі Українців, Торонто

Українсько-Канадський Науково-Дослідний Центр в Торонто

Товариство "Холмщина" – Київське Ветеранське Правозахисне Товариство Депортованих Українців ім. Михайла Грушевського

Архів Наукового Товариства ім. Т. Шевченка в Нью-Йорку

Газета "Волинь", Рівне

Комітет для виготовлення документального фільму про УПА на Закерзонні в Торонто

Narodowe Archiwum Cyfrowe w Warszawie

National Archives and Library in Ottawa, V. Kubijovyc Fond

Фотоархів Юрія Гаврилюка

Фотоархів Ірини Шумовської

Фотоархів Анатоля Стеця

З приватного архіву Юрія Струтинського

З приватного архіву Олега Климчука

З приватного архіву Михайла Міґуса

З приватного архіву Ярослава Палюха

З приватного архіву Катерини Василів-Сидоренко

Фотоархів Мирослава Іваника

Бібліотека Закерзоння
Серія “Спогади”
Том 2

КРОВ УКРАЇНСЬКА, КРОВ ПОЛЬСЬКА...

Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах

До друку підготував *Мирослав ІВАНИК*
Редактор 2-го тому *Ірина ЛОНКЕВИЧ*
Верстка тексту *Лілії САЛАМІН*
Обкладинка і художнє оформлення 2-го тому
Мирослава ШЕВЧИКА, Уляни КЕЛЕМАН

Здано у видавництво 21. 07. 2013. Підписано до друку 3. 03. 2014.
Формат 60 × 84 / 16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. . Обл.-вид. арк. .
Наклад 500. Зам. .

Поліграфічний центр
Видавництва Львівської політехніки
вул. Ф. Колесси, 2, Львів, 79000

«1944 року, 10 березня, серед білого дня о 9–10 годині ранку велика банда поляків оточила село Ласків, запалила його смолоскипами і запальними кулями. Стріхи хат були солом'яними, то швидко загорілися. Люди стали ховатися по льохах, ямах. Та нічого не допомагало – був день, видно, де хто ховається. Кулі знаходили людей скрізь: в ямах і льохах. Бандити запалювали віхті соломи, кидали туди і димом душили людей.

Була в селі сім'я Сегеди Михайла. Налічувала 9 осіб. Під час погрому нашого села поляки винищили всіх із цієї родини: повідрубували голови, розклали довкола ями, з якої їх витягли. Так вигубили душогуби більше двох третин села. Хати згоріли всі – тільки димарі стирчали».

Зі спогаду Марії Хоменко і Надії Новосад-Мельник,
село Ласків, Грубешівщина

«Вернуся ще до тих спогадів, які зі мною впродовж усього мого віку. Ідемо ми тоді чорним ранком із поля, бачимо – Ковальчучка з хлопчиком убиті лежать. Микитюки, подружжя, убиті двоє – четверо дітей у живих зосталося. Повтікали. Приходжу на своє подвір'я, бачу – в сусідів дев'ятеро душ побитих. Гергелева Настя була паралізованою, то діти винесли надвір, як втікали. Коли поляки підпалили хату, то її вкинули у вікно в вогонь. Казали, дуже кричала в тому вогні, поки не згоріла. ...По сусідству в Собчуків двох забили. Хата в хату всіх старших людей вибили. Де бачили, що яке старе чи мале було – всіх насмерть.

Мостом лежали люди. Не було кому ховати.

Зі спогаду Антоніни Митюк, село Сагринь, Грубешівщина